

T.C

Hitit Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

DEDE ÖMER RÛŞENÎ'NİN DÎVÂNÎ'NDA TASAVVUF

Nurten ALTUNTOP

Yüksek Lisans Tezi

Çorum 2015

DEDE ÖMER RÛŞENÎ'NİN DÎVÂNINDA TASAVVUF

Nurten ALTUNTOP

Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

Çorum 2015

KABUL VE ONAY

Nurten ALTUNTOP tarafından hazırlanan “Dede Ömer Rûşenî Dîvân’ında Tasavvuf” başlıklı bu çalışma, 11/06/2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans/ doktora/ sanatta yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK
Başkan

İmza

Doç. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER
Danışman

İmza

Doç. Dr. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(11/06/2015)

Nurten ALTUNTOP

ÖZET

ALTUNTOP, Nurten. *Dede Ömer Rûşenî Dîvânında Tasavvuf*, Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2015.

15. yüzyıl Tasavvuf edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Dede Ömer Rûşenî köklü bir aileye mensuptur. Aydın'da başladığı eğitimini Bursa'da sürdürmüş, daha sonra Larende'ye ağabeyi Alâeddin Ali'nin yanına gitmiş, ağabeyinin teşvikiyle Bakü'ye giderek Şeyh Yahya Şirvânî'ye intisâb etmiştir. Tasavvufî tahsilini kısa sürede tamamlayarak Şirvânî'nin halife olmuştur.

Dede Ömer Rûşenî'nin tasavvufî düşüncelerini anlatmak için yazdığı şiirlerinde sade bir Türkçe ve samimi bir anlatım göze çarpar. Derin bir Allah aşkı, Peygamber sevgisi, dünyanın geçiciliği, iyi ahlâk sahibi olmak ve ibadetlere dair yazdığı lirik-didaktik şiirleriyle ünü Azerbaycan sınırlarını aşıp İstanbul'a kadar uzanmıştır. Dede Ömer Rûşenî'nin hayatı ve eserlerinin tenkitli metni ile ilgili pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen Rûşenî'nin *Dîvân*'ı tasavvufî perspektiften tahlile tabi tutulmamıştır. Çalışmamız Dede Ömer Rûşenî *Dîvân*'ının tasavvufî muhtevası üzerinedir.

AnahtarSözcükler: Dede Ömer Rûşenî, Seyyid Yahya Şirvânî, Tasavvuf, Sûfî, Mesnevî

ABSTRACT

ALTUNTOP, Nurten, *The Sufizm in Divan of Dede Ömer Rûşenî*, Master Thesis, Çorum, 2015.

Dede Omar Rushani, he was the one of important name of 15th century Sufi Literature. He was belonged to a family of well-established. He started to his education from Aydın and continued in Bursa. After that he went to his brother, Aleaddin Ali in Larende town. With his brother encouragement, he went to Baku town for being a disciple of Sheikh Yahya Shirvani.

He completed his Sufi training. He aimed in his poems to tell about simple thoughts on Sufi Literature. A deep love of God, the Prophet's love in the world impermanence, to have good morals and worship of the reputation of his lyric-didactic poems extended to overcome the limits of Azerbaijan in Istanbul.

Although there has been lots of Works about Dede Omar Rushani's lief and works, his Divan hasn't been analyzed thoroughly from the perspective of Sufizm. The aim of our work is to study the Mystic content of Dede Omar Rushani's *Divan* as much as possible.

KeyWords: Dede Ömer Rushenî, Sayyid Yahya Shirvani, Sufizm, Masnavi

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ.....	xi

GİRİŞ.....	1
1-TEZİN ÖNEMİ ve METODU.....	1
2-TEZİN KAYNAKLARI.....	1
3-DEDE ÖMER RÛŞENÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ.....	2
3.1.SİYASİ DURUM.....	3
3.2.İLMÎ-EDEBÎ DURUM.....	5
3.2.1.İlmî Durum.....	5
3.2.2. Edebî Durum.....	8
3.3. DİNÎ-TASAVVUFÎ DURUM.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

DEDE ÖMER RUŞENÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE TESİRLERİ

1. HAYATI.....	14
1.1.Çocukluk ve Gençlik Devri.....	14
1.2 İlmî serüveni.....	17
1.3.Tarikatı.....	18
1.3.1.İntisabı ve Müridliği.....	19
1.3.2. Hilafeti ve Tarikat Silsilesi.....	22
1.4. Hizmet Dönemi ve Vefatı.....	23
2. ŞAHSİYETİ ve TESİRLERİ.....	27
2.1. Şahsiyeti.....	27
2.1.1. Edebî şahsiyeti.....	27
2.1.2.Tasavvufî Şahsiyeti.....	32

2.2. Halifeleri.....	33
2.2.1. İbrahim Gülşenî.....	34
2.2.2. Şeyh Muhammed Demirtaş.....	35
2.2.3.Şeyh Şâhin-i Mısrî.....	35
2.3. Eserleri.....	35
2.3.1. Manzum Eserleri.....	36
2.3.1.1. Divan.....	36
2.3.1.2. Mesneviler.....	36
2.3.1.2.1. Çoban-nâme.....	36
2.3.1.2.2. Miskinlik Kitabı (Miskin-nâme).....	37
2.3.1.2.3. Ney-nâme.....	37
2.3.1.2.4. Kalem-nâme.....	38
2.3.1.3. Silsile-nâme-i meşâyih.....	38
2.3.2. Arapça Mensur Eserleri.....	38
2.3.2.1. Hâşiye alâ Envârü't-Tenzil ve Esrârî't-Te'vîl.....	38
2.3.2.2. Tarikat-nâme.....	39
2.3.2.3. Risâle fi't-tecvîd ve fi't-tasavvuf.....	39
2.3.3. Diğer Eserleri.....	39
2.3.3.1. Âsâr-ı Aşk.....	39
2.3.3.2. Pend-nâme.....	39
2.3.3.3. Terceme-i Kand-i Nebât.....	40
2.3.3.4. Kitâb-ı Mevlânâ.....	40
2.3.3.5. Kıssa-nâme.....	40
2.3.4. Dede Ömer Rûşenî'ye Atfedilen Eserler.....	40
2.3.4.1. Kitâb-ı Dil-güşâ-yı Rûşenî.....	40
2.3.4.2. Âgâz-ı Kitâb-ı Merâtib-i Seb'a.....	40
2.3.4.3. Terceme-i Ferâ'izü's-Secâvendî.....	40
2.3.4.4. Gülşen-i Tevhid.....	41
2.3.4.5. Tuhfe-i Gevher-nizâm.....	41
2.3.4.6. Gülşenî'nin Şiirleri.....	41
2.3.4.7. Bülbül-nâme.....	41

İKİNCİ BÖLÜM
DEDE ÖMER RUŞENİ'NİN DÎVÂNİ'NDA TASAVVUF

1. TASAVVUF.....	42
1.1 Seyr ü Sülûkun Temel Unsurları.....	44
1.1.1. Dört Kapı (Şerîat, Tarîkat, Marifet, Hakîkat).....	46
1.1.2. Nefs.....	48
1.1.3. Akıl.....	51
1.1.4. Mürşid, Pir, Şeyh.....	52
1.1.5. Tâlib, Derviş, Kalender.....	55
1.1.6. Miskîn.....	60
1.1.7. Âşık.....	62
1.1.8. Zâhid.....	65
1.1.9. Hâl.....	67
1.2. Sâlikin Vasıfları.....	68
1.2.1. Hedeflenen Vasıflar.....	69
1.2.1.1. Tezellül.....	69
1.2.1.2. Takvâ.....	69
1.2.1.3. Atâ (Cömertlik).....	71
1.2.1.4. Fazl.....	73
1.2.1.5. Hilm.....	74
1.2.1.6. Vefâ.....	76
1.2.1.7. Vakar.....	77
1.2.1.8. Kana'at.....	77
1.2.1.9. Emaneti Gözetmek.....	79
1.2.1.10. Kimseye Yük olmamak.....	80
1.2.1.11. Söz Söyleme Adabı.....	81
1.2.2. Sâlikin Kaçınması Gereken Vasıflar.....	85
1.2.2.1. Kibir.....	85
1.2.2.2. Hased.....	88
1.2.2.3. Tembellik.....	89
1.2.2.4. Yalancılık.....	90
1.2.2.5. Kîl u Kâl.....	91

1.2.2.6. Riyâ.....	93
1.2.2.7. Hırs.....	94
1.2.2.8. Cevr ü Cefâ.....	95
1.2.2.9. Kin.....	96
1.2.2.10. Ayıp Gözetmek.....	98
1.2.2.11. Vesvese.....	99
1.2.2.12. Gönül Yıkmak.....	100
1.2.2.13. Hışm, Kavga (cidâl).....	101
1.3 Tasavvufî Mertebeler.....	102
1.3.1. Seyr ü Sülûkun Başlangıç ve Giriş Mertebeleri.....	102
1.3.1.1. Tevbe.....	102
1.3.1.2. Mücâhede ve Riyâzet.....	104
1.3.1.3. Zühd.....	109
1.3.1.4. Halvet ve Uzlet.....	111
1.3.1.5. Ubûdiyet.....	114
1.3.1.6. İstikâmet.....	115
1.3.1.7. Huşû.....	116
1.3.1.8. Tevekkül.....	117
1.3.1.9. Havf ve Recâ.....	120
1.3.1.10. Semâ.....	122
1.3.2. Ahlâka Dair Mertebeler.....	123
1.3.2.1. Sabır.....	124
1.3.2.2. Rızâ.....	126
1.3.2.3. Şükür.....	129
1.3.2.4. Tevâzu.....	131
1.3.3. Usûl ve Hâl Mertebeleri.....	134
1.3.3.1. Yakîn.....	134
1.3.3.2. Zikir.....	135
1.3.3.3. Fakr.....	140
1.3.3.4. Hayret.....	143
1.3.3.5. Aşk ve Muhabbet.....	144
1.3.3.6. Vecd ve İstiğrâk.....	152

1.3.3.7. Cezbe.....	154
1.3.3.8. Firâk- Vuslat.....	155
1.3.4. Velâyet Mertebeleri.....	157
1.3.4.1. Safâ.....	157
1.3.4.2. Vakit.....	158
1.3.4.3. Sır- Esrâr.....	160
1.3.4.4. Telvîn- Temkîn.....	166
1.3.4.5. Gaybet ve Huzur.....	172
1.3.5. Hakîkat Mertebeleri.....	174
1.3.5.1. Tecellî.....	174
1.3.5.2. Sekr ve Sahv.....	176
1.3.5.3. Kabz ve Bast.....	181
1.3.5.4. Üns ve Heybet.....	182
1.3.5.5. Mahv ve İsbat.....	184
1.3.5.6. Muhâdara ve Müşâhede.....	186
1.3.6. Nihâyet Mertebeleri.....	189
1.3.6.1. Marifet ve İrfan.....	189
1.3.6.2. Fenâ- Bekâ.....	195
1.3.6.3. Terk.....	199
1.3.6.4. Cem' ve Fark.....	201
1.3.6.5. Tecrid.....	203
1.4 Marifet ve Bilgi Kavramları.....	204
1.4.1. Gönül - Kalp.....	204
1.4.2. Fetih.....	207
1.4.3. Feyiz.....	207
1.4.4. Keşf ve Mükâşefe.....	209
1.4.5. Kerâmet.....	210
1.4.6. Tasarruf.....	213
1.4.7. Mânâ.....	214
1.4.8. Hicâb.....	215
1.4.9. Bûy – Koku.....	216
1.4.10. Telkîn.....	218

1.5. Yaradılış ve Varlıkla İlgili Kavramlar.....	219
1.5.1. Vahdet-i Vücûd ve Tevhîd.....	219
1.5.2. Vahdet- Kesret.....	221
1.5.3. Merâtib-i Vücûd.....	223
1.5.4. Bî-Nişân, Lâ- Mekân.....	228
1.5.5. İlm-i Ledûn.....	228
1.5.6. Anâsır-ı Erbaa.....	230
1.5.7. Rû'yet.....	231
1.5.8. Cân.....	235
1.5.9. Bezm-i Ezel (Bezm-i Elest).....	236
1.5.10. Yaradılış.....	238
1.5.11. Âlem.....	239
1.5.12. Masivâ.....	240
1.6. Velî ve Velâyet.....	241
1.6.1. Evliyâ, Er, Eren.....	242
1.6.2. Sûfî.....	244
1.6.3. Ricâlu'l- Gayb.....	247
1.7. Tarikat Cihazları.....	250
1.7.1. Saç- Sakal.....	250
1.7.2. Hırka- Cübbe- Destâr.....	251
1.7.3. 'Asa- Keşkûl (Rekve).....	252
1.7.4. Sûf (sof).....	252
1.7.5. Tâc.....	253
1.7.6. Seccâde- Tesbîh.....	253
1.7.7. İbrîk- Misvâk.....	254
1.8. Tasavvufla İlgili Diğer Kavramlar.....	254
1.8.1. İkrâr.....	254
1.8.2. Dua.....	255
1.8.3. Münâcât.....	256
1.8.4. Tevessül.....	258
1.8.5. Ayîn.....	259
1.8.6. Melâmet.....	259

1.8.7. Harâbât.....	261
1.9. Mutasavvıflar.....	261
1.9.1. İbrahim Edhem (96/714 – 162 /779).....	261
1.9.2. Bâyezîd-i Bistâmî (190/804- 261/874).....	262
1.9.3. Ebû Bekir Şiblî (247/861- 334/946).....	264
1.9.4. İbn Arabi (560/1165- 638/1240).....	265
1.9.5. Mevlâna Celâledîn-i Rûmî (616/1207- 672/1273)	268
SONUÇ.....	274
KAYNAKÇA.....	281

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
ADŞS	: Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü
Bk	: Bakınız.
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MTTS	:Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü
s.	: Sayfa
TS	:Tasavvuf Sözlüğü
TDTS	: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
TTDS	: Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü
TTS	: Tasavvuf Terimleri Sözlüğü
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

2./ 8. yüzyıldan itibaren İslâm'ı kabul etmeye başlayan Türklerin din, dil ve dünya görüşleri 4./10. yüzyılda Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i resmî din olarak kabul etmesiyle önemli değişiklikler yaşamıştır. İslâmî yaşam tarzıyla birlikte gelişen bu köklü değişikliklerden Türk Edebiyatı da nasibini almış, 5./11. yüzyıldan itibaren de gelişen Dînî-Tasavvufî edebiyatı pek çok mutasavvıf şair yetiştirmiştir. Bu edebiyatın en önemli kurucularından biri 6./12. yüzyılda şiirleri ve dervişleriyle Türklerin yaşadığı bütün bölgelerde çok etkili olan Hoca Ahmed Yesevî'dir. 7./13. yüzyıl ise Yunus Emre ile birlikte Anadolu'da güçlü mutasavvıf şairlerin görülmeye başlandığı yüzyıldır. Yunus Emre, Gülşehrî, Âşık Paşa gibi bu yüzyılda doğan ve yetişen ancak en önemli eserlerini 7./13. yüzyılda veren şairlerle 8./14. yüzyılda tasavvufî hayat etkinliğini devam ettirmiştir. 9./15. yüzyılda Tasavvuf edebiyatı manzum ve mensur pek çok eserle kuruluş dönemini tamamlayarak klasik bir duruma gelmiştir. Hacı Bayram-ı Velî, Kaygusuz Abdal, Akşemseddin, Eşrefoğlu Rûmî, Dede Ömer Rûşenî, Cemal-i Halvetî, İbrahim Gülşenî gibi isimler hem eserleriyle hem de şahsiyetleriyle 9./15. yüzyıldan itibaren gönül dünyamızı aydınlatmışlardır.

Üzerinde çalışma yaptığımız Dede Ömer Rûşenî, şiirlerinde sade bir Türkçe kullanmış, aruz ölçüsüyle yazmış olmasına rağmen halkın dilinden uzaklaşmamış usta bir şairdir. Aydın'da doğan, Bursa'da medrese eğitimi alan, Lârende'de tasavvufî hayata yönelen, Bakü'de Yahya Şirvânî'ye intisâb eden ve Tebriz'e yerleşen, orada da vefat eden Dede Ömer Rûşenî'nin farklı coğrafyalarda kurduğu bu kültür köprüsü Türk kültür ve edebiyatı açısından oldukça önemlidir. Geniş bir coğrafyaya yayılan bu köprü sayesinde Ömer Rûşenî'nin Divanı'nın çoğu Türkiye'de olmak üzere yetmiş dört nüshası bulunmaktadır. Bunların tamamına yakını külliyat halindedir. Bu nüshalardaki imla çeşitliliğinden kaynaklanan karmaşanın önüne geçmek amacıyla çalışmamızda Dede Ömer Rûşenî *Dîvân*'ının en eski nüshalarından biri olan 973/1565-66 istinsah tarihli Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Müzesinde 4764 kayıt numarasıyla yer alan *Dîvânı* esas alınmıştır. Rûşenî'nin eserleri çeşitli yönleriyle başka çalışmalara da konu olmuştur. Ancak büyük bir kısmı mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmış Dede Ömer Rûşenî *Dîvânı*'nın müstakil bir tahlilinin yapılmaması bizi bu çalışmaya sevk etmiştir.

Bugün toplumun eğitilmesine kuşkusuz her zamankinden daha çok ihtiyaç vardır. Günümüzün küreselleşen dünyasında iletişim ve ulaşım olanaklarının artmasıyla

birlikte gelenek görenek, kültür ve inançlar sınırları aşmakta; insanlarımızı kendi öz değerlerinden uzaklaşma ve fitratlarının bozulması tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Tatminsizlik, doyumsuzluk, açgözlülük ve bencillik gibi modernleşmenin beraberinde getirdiği hastalıkların karşısında en faydalı ilaç da insana hizmeti faaliyetlerinin merkezine yerleştiren tasavvuf ve tasavvufî eserlerdir. Bu sebeple şiirlerini halkı irşâd etmek, doğru yolu göstermek için bir araç olarak kullanan Rûşenî gibi Hakk dostlarının tanıtılması gerekmektedir. Bizim bu çalışmamızdaki ana hedefimiz de Rûşenî'nin çeşitli dinî-tasavvufî kavramlara yaklaşımını ve onlara yüklediği anlamları her kesimden, her yaştan, her meslekten insanın anlayabilmesidir.

Dede Ömer Rûşenî'nin *Dîvânı*'ndan hareketle düşünce sistemini detaylı bir şekilde ortaya koymayı amaçlayan çalışmamızda, öncelikle Dede Ömer Rûşenî'nin *Dîvanı* baştan sona titizlikle taranarak tasavvufî beyit ve bentler seçilmiştir. Dede'nin şiiri halkı eğitmek için bir araç olarak kullanması incelenmek üzere yüklü bir malzemenin çıkmasına sebep olmuştur. Eldeki bu malzemeleri gruplandırırken Hâce Abdullah el- Ensârî el Herevî'nin yüzlü tasnifi esas alınmıştır. Bu tasnife seyr ü sülûkun temel unsurları, sâlikin vasıfları, mârifet ve bilgi kavramları, yaratılışla ilgili kavramlar, veli- velâyet, tarikat cihazları, *Dîvan*'da zikredilen mutasavvıflar ayrı başlıklar altında eklenmiştir. Aynı anlam çerçevesinde yazılmış beyit ve bentler arasından Rûşenî'nin görüşlerini temsil edecek beyit ve bentler seçilerek incelenmiş, *Dîvân*'ından aldığımız şiirlerin yazma nüshadaki yerine okuyucu tarafından ulaşılabilmesini kolaylaştırmak için varak numarasının yanına kullanılan bölümün şiirin kaçınıcı beyit veya kıtası olduğunu gösteren bir numaralandırma yapılmıştır. Kimi beyit ve bentlerde birden fazla tasavvufî kavram terennüm edildiğinden az sayıda da olsa bu tarz beyit/bentler farklı gruplarda tekrar edilmiştir.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında Rûşenî'nin yaşadığı devrin sîyâsî durumu ile kültürel ve edebî hayatı hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Birinci Bölüm'de Dede Ömer Rûşenî'nin hayatı, eserleri ve edebî şahsiyeti ele alınmıştır. Bu bölüm hazırlanırken başta şâirin eserlerinden, onun hakkında bilgi veren edebiyat, tarih ve tasavvuf tarihi kaynakları ile Rûşenî hakkındaki günümüz çalışmalarından faydalanılmıştır.

İkinci Bölüm,*Dîvân*'da yer alan vahdet-i vücud anlayışı, aşk-muhabbet, çeşitli tasavvufî kavram ve mecazlar, tarikatlar ve âdetleri, tasavvuf ehlinin giysileri, kullandıkları eşyalar ve mekânları, sûfiler, tasavvufî tipler, tasavvufî konuda yazılan eserler üzerinedir. Kavram zenginliği Rûşenî'nin dinî tasavvufî terminolojiye hâkimiyetini göstermesi açısından önemlidir.

Bu çalışmanın hazırlanması esnasında pek çok kişi desteğini esirgemedi. Türkiye'nin değişik vilayetlerindeki kaynaklara ulaşmakta yardımlarını esirgemeyen öğrencilerim Merve Vildan Duman, Mervener Karaköse, Halime Cıdır, Ebru İstanbul, Haticenur Rabia Veran ve Tuğba Aktaş'a; dostlarım Alev Taşçı, Firdevs Balcı Şahin, Ali Gençler, Emel Gençler, Hatice Atmaca, Ulviye Tufan, Emine Damar, Hayrettin Kaynar, Ayşegül Şengöz, Senem Demirci'ye teşekkür ederim. Maddî manevî desteklerini esirgemeyen iş arkadaşlarıma müteşekkirim. Kardeşlerim Nurgül Altuntop, Mustafa Altuntop ve Tayfun Altuntop'a bu vesileyle şükranlarımı sunuyorum. Sabırlarından ve fedakârlıklarından dolayı aileme, Hatice Altuntop ve Muammer Altuntop'a teşekkürü bir borç bilirim. Dede Ömer Rûşenî'nin *Dîvanı* üzerinde yaptıkları araştırma ve tezleri ile çalışmalarında bana katkı sağlayan bütün değerli araştırmacılara içtenlikle teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca çalışmalarında önemli katkıları bulunan hocam Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK'e çok teşekkür ediyorum. Bizi böyle bir araştırmaya teşvik eden; çalışmalarımız sırasında her türlü yardımı esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER'e en derin saygı ve en samimi teşekkürlerimi arz etmeyi bir vazife kabul ediyorum.

Nurten ALTUNTOP

GİRİŞ

1-TEZİN ÖNEMİ ve METODU

Tezimizin konusunu, Dede Ömer Rûşenî'nin tasavvufî düşüncelerinin günümüze kazandırılması ve altı yüz yıl önce yazılmış bir eser olan *Dîvan*'ın günümüzde de anlaşılabilirliğinin sağlanması oluşturmaktadır. Tasavvufî düşünce ile bu düşüncelerin şiir diline aktarılması sürecinde hem düşüncenin ifade edilmesinde hem de bu ifadelerin anlaşılması esnasında bir takım sorunlar meydana geldiği kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Rûşenî'nin görüş ve düşüncelerinin *Dîvan*'a nasıl yansıtıldığı üzerinde odaklanılacak, Rûşenî'nin tasavvuf anlayışı vurgulanmaya çalışılacaktır.

Araştırmamızın kapsamına ve yöntemine gelince *Dîvan*'ın tasavvufî tahliline başlamadan önce Giriş bölümünde Rûşenî'nin yaşadığı çağın siyasî, ilmî, edebî, dinî ve tasavvufî yapısı hakkında genel bilgiler verilerek içinde doğup büyüdüğü o çağın ve coğrafyanın Rûşenî üzerindeki etkileri belirlenmeye çalışılacaktır. Birinci Bölümde Dede Ömer Rûşenî'nin hayatı, yetişme ve hizmet dönemi, tarîkate intisabı, tarikati ve müridleri ile ilmî, edebî ve tasavvufî şahsiyetine değinilecektir.

İkinci Bölümde, *Dîvan*'da en sık kullanılan tasavvufî terim ve kavramlar incelenecektir. Çalışmamızda, *Dîvan*'ın Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Müzesinde yer alan nüshası esas alınacaktır. Sonraki adım, *Dîvan*'ın bulunan tasavvufî terim ve kavramları bulmaya ve bunları analiz etmeye yönelik olacaktır. İncelememizin yöntemine gelince, ilk aşamada tüm metinde yer alan tasavvufî terim ve kavramlar sistematik bir şekilde belirlenip bunların doğru anlaşılması için tasavvufî terim ve kavramlarına açıklanmasına ve sûfîlerin ilgili görüşlerine öncelik verilecektir. İkinci adım olarak, belirlenen terim ve kavramlar, konulara göre sınıflandırılarak hermeneutik yorumlama yöntemine başvurulacaktır. Tasavvufun temellerini, önemli prensiplerini ve tasavvufî yaşam ile görüşlerini anlatmak ve aktarmak için hikâyecilik üslûbunu da kullanan Rûşenî'nin hikâyelerinden bazıları bir bütün olarak ele alınarak analize tabi tutulacaktır.

2-TEZİN KAYNAKLARI

Çalışma hazırlanırken Rûşenî'nin *Dîvanı* tezimizin en temel kaynağı olmuştur. Ayrıca ulaşılabilen bütün malzemedен faydalanılmış, tasavvufî kavramları, bunların çeşitleri hakkındaki görüşleri ve tasavvufî anlayışı hakkında özlü bilgiler verilmeye gayret edilmiştir.

Dede Ömer Rûşenî *Dîvânı*'nın tenkitli ve transkripsiyonlu metinleri üzerine akademik yapılan çalışmalar tezimizin vazgeçilmez kaynakları arasındadır. Rûşenî hakkında yapılan ilk akademik çalışma 1982 yılına ait Mustafa Uzun'un *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Miskinlik-nâme Mesnevîsi* isimli doktora tezidir. Uzun, bu çalışmasında Dede'nin hayatı ve tasavvufî şahsiyeti hakkında geniş bilgiler verdikten sonra *Miskinlik-nâme Mesnevîsi'nin* tenkitli metnini hazırlamıştır. Semra Aydemir'in 1990'de çalıştığı *Dede Ömer Rûşenî, Hayatı, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni* isimli yüksek lisans tezi mukayeseli metin tesbiti için beş nüshadan faydalanarak hazırlanmış ikinci eserdir. Orhan Kemal Tavukçu, *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkitli Metni* adlı doktora tezinde Rûşenî Külliyyatı'nın yetmiş dört nüshasından sekizini kullanarak tenkitli metin hazırlamıştır.

Dede Ömer Rûşenî'nin düşünce sistemini detaylı bir şekilde ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmamızda onun tasavvufî konu ve kavramlara getirdiği yorumların anlaşılması için, zaman zaman tasavvuf literatürünün birinci el kaynaklarını kullandık. Bu çalışmamızı yaparken, en başta tasavvuf ilmini izâh eden ve ıstılahlarından bahseden ilk eser Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Riâye li-Hukûkillah* adlı çalışmasından, Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988)'in tasavvuf ıstılahlarını sistemli bir şekilde ele aldığı *el-Lüma* isimli eserinden ve Kelabazî (ö. 380/990)'nin daha çok hâl ve makâmlardan bahsettiği *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli Tasavvuf* adlı eserinden faydalanılmıştır. Ayrıca Ebû Tâlib Mekkî (ö. 386/996)'nin *Kûtu'l-Kulûb*'u, Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin *Risale*'si, Hücvirî (ö. 465/1072)'nin *Keşfü'l-Mahcûb* adlı eseri, Gazâlî (ö. 505/1111)'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-dîn*'i, İbn Arabî (ö. 638/1240)'nin *Fütühât-ı Mekkîyye*'side kullanılan kaynaklar arasındadır.

3-DEDE ÖMER RÛŞENÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ

Dede Ömer Rûşenî'nin yaşadığı 15. yüzyılda kurumsallaşan ve çeşitlenen tarikatlar çerçevesinde halka hitap eden mutasavvıf şairlerin yetiştiği görülmektedir. Rindane ve aşıkâne bir lirizmin ön plana çıktığı bu dönem eserlerinde Allah aşkı, vahdet-i vücûd, merâtib-i vücûd, yaratılış, tecellî, insan-ı kâmil, ahlaki eğitim, velâyet, kerâmet, sohbet, halvet, zikir, nefsin tezkiyesi gibi konular büyük yer tutar. Bu devrin en önemli isimlerinden biri de ünü Tebriz'den İstanbul'a kadar uzanan, şiirlerine nazireler yazılan Dede Ömer Rûşenî'dir. Rûşenî, silsilesi Hz. Ali'ye varan Halvetiyye tarikatine bağlıdır. Yetişmesinde ve eserlerindeki üslûbunda bu bağlılığın büyük payı

vardır. *Dîvân*'ında yer alan *Miskinliknâme Mesnevisi*'nde tasavvuf tarifleri, tasavvuf ehlinin nasıl olması gerektiği gibi konular üzerinde durur. Mevlânâ'nin *Mesnevisi*'nin ilk on sekiz beytinden esinlendiği *Neynâme Mesnevisi*'nde tasavvufî aşkı anlatır. Yine konusunu *Mesnevî*'den aldığı *Çobannâme* adlı eserinde İlahî aşkı terennüm eder.

Her sanat eseri, sanatkârının doğuştan sahip olduğu kişisel özellikleri ve yeteneklerinin yanında, yaşadığı dönemin siyâsî olaylarının, içinde bulunduğu kültürel ve edebî çevrenin de ürünüdür. Sanatçılar içinde yaşadıkları toplumun siyasi, sosyal ve kültürel ortamından ayrı düşünülemez. Bu nedenle Dede Ömer Rûşenî'nin *Dîvân*'ının tahlilinden önce 15. yüzyılda Anadolu'nun siyâsî, ilmî, tasavvufî, edebî arka planı hakkında ana hatlarıyla bilgi vereceğiz.

3.1.SİYASİ DURUM

Tarihe adını “Türk Asrı” olarak yazdıran 9./15.yüzyılın başlarında Ankara Savaşı'nın kaybedilmesi ve Yıldırım Bayezid'in Timur'a esir düşmesiyle Anadolu Türk birliği dağılmış ve Anadolu'daki beylikler tekrar ortaya çıkarak güçlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde karışıklıklar baş göstermiştir.¹ Osmanlı Devleti'nin dört ayrı bölgesinde, şehzadeler tarafından ayrı devletler ilan edilmiş, Bursa, İznik ve İzmit Timur tarafından yağmalanıp yakılmış, İzmir işgal edilmiştir. 804/1402'den 816/1413'e kadar süren Fetret Devri adı verilen iktidar boşluğu ve taht mücadeleleri dönemi nedeniyle Osmanlı Devletinin yükselmesi elli yıl kadar duraklamıştır.²

I. Mehmed (ö.824/1421), kardeşleriyle yaptığı mücadeleleri kazanıp Osmanlı tahtına çıkınca Timur'un yıkıcı tesirlerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Kısa sürede Osmanlı Devleti'ni hemen hemen Ankara savaşından önceki durumuna getirmiş³ ve Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu sayılmıştır.⁴

Çelebi Mehmed'den sonra padişah olan II. Murat'ın otuz yıllık saltanatı sürecinde elde edilen parlak başarılar sayesinde Balkanlar'da birkaç asır devam edecek olan Türk hâkimiyetinin temelleri kuvvetle atılmıştır.⁵ Sultan Murad Han, 855/ 1451'de

¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 1979, s.23-24

² Ahmet Turan Alkan, “İlây-ı Kelimetullah”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medeniyet/Kültür*, İz Yay. İstanbul 1996, C.1, s.170 .

³ Mustafa Nuri Paşa, *age*, s.30

⁴ Alkan, *agm*, c.1, s.184/202.

⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.İst.2009, s.105-6-7.

47 yaşında vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Bursa'da Muradiye Camii yanına defnedilmiştir.⁶

Babasının vefatıyla on dokuz yaşında Osmanlı padişahı olan Sultan II. Mehmed⁷ ise İstanbul'u fethedip (857/1453) 1100 yıllık Doğu Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak "Fatih" ünvanını almış,⁸886/1481 yılına kadar hükümdarlık yapmış ve bizzat yirmi beş sefere katılmıştır.⁹ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra Batı'daki hâkimiyeti pekiştirmek, sınırları genişletmek, İslam'ı en uzak yerlere kadar yaymak ve Hıristiyan birliğini bozmak amacıyla Avrupa üzerine pek çok sefer düzenlemiştir.¹⁰

Sırbistan Krallığı tamamen ortadan kaldırılıp Osmanlı sancağı haline getirilmiş (864/1459),¹¹ Mora fethedilmiş (865/1460),¹² Eflak, Osmanlı eyaleti yapılmış (1462), Bosna tekrar Osmanlı hâkimiyetine alınmış (869/1464),¹³ Arnavutluk ele geçirilmiş (883/1478),¹⁴ Venediklilerle 16 yıl süren Osmanlı-Venedik Deniz Savaşları sonunda Venedik, barış imzalamayı kabul etmiştir (884/1479).¹⁵ İtalya'ya yapılan sefer sırasında Roma'nın fethi açısından çok önemli bir merkez olan Otranto fethedilmiş (885/1480)¹⁶ ancak Fatih Sultan Mehmed'in ölümü üzerine geri kaybedilmiştir.(886/1481)¹⁷

Fatih'in vefatından sonra tahta geçen II. Beyazıd'ın saltanatı boyunca da Osmanlı Devleti Avrupa'nın içlerine kadar akınlar düzenlemiştir.¹⁸ Yine bu dönemde II. Beyazıd kardeşi Cem Sultan ile on dört sene mücadele etmiş¹⁹, Kili ve Akkerman'ı fethetmiş (889/1484),²⁰ denizden İspanya'ya sefer açılmış, Endülüs Müslüman Devletinin yardımına gönderilen bu donanma kıyı şehirlerine baskınlar düzenlemiştir.

⁶ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.451.

⁷ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971,c.1,s.226.

⁸ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.490.

⁹ Nevzat Kösoğlu, "15. Yüzyılda Türk Dünyası", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, Ötüken Söğüt Yayınları, İstanbul, 1985, c.2, s.89.

¹⁰ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.492

¹¹ Mustafa Nuri Paşa, *age*, s.44

¹² Mustafa Nuri Paşa, *age*, s.46

¹³ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.83.

¹⁴ Joseph von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, Çev. Mehmet Ata, MEB Yay, İst. 2005,c.1, s.265-266

¹⁵ Danişmend, *age*, c.1, s.343.

¹⁶ Danişmend, *age*, c.1, s.346-347.

¹⁷ Mustafa Nuri Paşa, *age*, s.50

¹⁸ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.204.

¹⁹ Mustafa Nuri Paşa, *age*, s.51-52

²⁰Danişmend, *age*, c.1, s.383.

(891/1486)²¹ 904/1499'da tarihin sayılı deniz savaşlarından olan Sapienza Deniz Zaferi kazanılmış,²² 906/1499'da İnebahtı fethedilmiştir.²³

Görüldüğü üzere Dede'nin yaşadığı bu yüzyıl Osmanlı tarihi açısından çok önemli bir dönemdir. Yıldırım Beyazıd'ın yüzyılın başında Timur'un ordularına yenilmesiyle sarsılan Türk birliği, şehzâde kavgalarıyla parçalanmaya yüz tutmuş ancak Çelebi Mehmed ile birlikte toparlanmıştır. Yine bu yüzyılda dış devletlerde gerçekleştirilen fetihler, Anadolu beyliklerini de Osmanlı idaresinde birleştirme çabalarıyla Osmanlı Devleti kuruluşunu 1453'te tamamlayarak bir imparatorluk halini almıştır.

Fetihle birlikte daha önce kültür ve medeniyet merkezleri olan Bursa ile Edirne'ye İstanbul'da katılmıştır. Şimdi de Dede Ömer Rûşenî'nin yetiştiği dönemin ilmî, edebî durumuna değinelim:

3.2.İLMÎ-EDEBÎ DURUM

Dede'nin edebî kişiliğinden ötürü dönemin ilmî ve edebî durumu ayrı ayrı ele alalım.

3.2.1.İlmî Durum

9./15. yüzyıl, siyasi olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ilim, kültür ve medeniyet alanlarında da ilerleme devridir. Osmanlılarda ilim ve mensuplarına itibar edilip saygı gösterildiği için İran, Turan, Horasan, Dağıstan, Hindistan, Buhara, Halep, Şam, Mısır ve Karaman gibi birçok İslâm ülkesinden bilginler İstanbul'a akın etmiştir.²⁴ Bu akın sebebiyle devletin başkenti olan İstanbul, yavaş yavaş İslâm dünyasının ilim merkezi haline gelmiş ve pek çok devlet adamı, mektep, medrese, imâret ve câmi gibi farklı alanlara hizmet veren kurumları açmakta adeta birbirleri ile yarışmışlardır.²⁵ Sadece İstanbul'un Fethinden sonra Fatih'in otuz yıllık hükümdarlığı döneminde başta İstanbul, Bursa ve Edirne olmak üzere devletin çeşitli şehirlerinde seksen beşi kubbeli olarak 300 kadar câmi, 57 medrese, 59 hamam, 29 bedesten, çeşitli saraylar, hisar, kale, sur ve köprülerin yaptırılması bu tesbiti destekler mahiyettedir.²⁶

²¹ Hammer, *age*, c.1, s.317.

²² Danişmend, *age*, c.1, s.406.

²³ Hammer, *age*, c.1, s.329.

²⁴ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.628.

²⁵ Mustafa Nuri Paşa, *age*, s.66

²⁶ Nevzat Kösoğlu, *agm*, c.2, s.89.

Osmanlı döneminde ilmî hayatın gelişmesinde çok önemli bir yeri olan medreselerin ilki, Orhan Gazi tarafından 731/1330 tarihinde İznik'te açılmıştır.²⁷ İznik'teki bu medreseye Dâvûd-ı Kayserî'nin müderris tayin edilmesiyle başlayan ilim ve kültür faaliyetleri I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Sultan Mehmed dönemlerinde artarak devam etmiş ancak en dikkate değer gelişmeler II. Murad zamanında yaşanmıştır.

9./15. yüzyılda Bursa ve Edirne başta olmak üzere Anadolu'daki diğer şehirlerde ilim ve sanat faaliyetleri devam etmiştir. Yıldırım Bayezid, Bursa'da Hisar dışında bir câmi ve medrese yaptırmış, böylelikle şehir hisar dışına taşarak genişlemiş ve Bursa'nın bir ilim ve irfan merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Çelebi Sultan Mehmed'in Bursa'da 1420 tarihinde kurduğu "Sultaniye Medresesi" devrinin en yüksek eğitim kurumlarından biri olmuştur.²⁸

İstanbul'un Fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed, babası II. Murad gibi ilme, sanata ve âlimlere çok önem vererek İstanbul'u Doğu'nun ve Batı'nın en büyük kültür merkezi yapmak için büyük gayret göstermiştir. İmparator Jüstinyen'in eşi Teodora tarafından yaptırılan Havariyûn Kilisesi'nin yerine câmi yaptırmış, daha sonra câminin doğu ve batı kısmına yüksek öğrenim için "Sahn-i Semân" denilen sekiz medrese yaptırmıştır. Bunların arkalarında da "Tetimme" adı verilen ve Sahn Medreseleri'ne öğrenci yetiştiren sekiz medrese daha yaptırmıştır.²⁹

Günümüzde, her biri ayrı ayrı varlıklarını sürdüren hendese (geometri), hey'et (astronomi), hesap (matematik) ve musikî ilimleri o devirlerde "Riyâziye" başlığı altında değerlendirilmiş ve Sahn-i Semân'ın değişik sınıflarında kelâm, fıkıh, hadis ve tefsir gibi dinî ilimlerin yanında okutulmuş ve buradan kadı, müderris ve tabiplerin yanı sıra mühendisler de yetişmiştir.³⁰

Riyazî ilimlerden sayılan, "Hey'et" veya "İlm-i Hey'et" ismi ile anılan astronomi ilmi Osmanlılarda Ali Kuşçu'nun 857/1453 yılında ülkeye gelmesiyle başlamıştır (868/1474).³¹ Ali Kuşçu'dan sonra Osmanlı ülkesinde astronomi ve matematik

²⁷ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.522.

²⁸ Hammer, *age*, c.1, s.289.

²⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 2004, c.3, s. 93; Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.156.

³⁰ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.587.

³¹ Danişmend, *age*, c.1, s.328.

ilimlerinin ilerlemesi için en çok çalışanlardan biri de Kadızâde-i Rumî'nin torunu olan Mirim Çelebi'dir.³²

Osmanlı ülkesinde gerek sivil, gerekse askerî hayatta büyük rağbet gören gelişen ilimlerden biri de tıptır. Osmanlı padişah ve idarecilerinin başka ülkelerden gelen hekimlere olan iltifatları ile onlara sağladıkları imkânlar ve Müslüman hekimlerin yetişip çoğalmasi için hastahânelerin kurulması, tıp ilminin gelişmesine sebep olmuştur.

Fethin manevî kahramanı olan Akşemsetdîn de *Maddetü'l-Hayat* isimli eserinde mikroplardan ilk kez bahsederek tasavvufta olduğu kadar tıp ve eczacılıkta da haklı bir şöhrete kavuşmuştur.³³

Osmanlı döneminin ilk Türkçe tıp kitabı olarak kabul edilen *Havâsu'l-Edviye*'yi yazan Ishak b. Murad³⁴ ile *Mücerrebnâme* isimli eseriyle Amasya Hastahânesi başhekimisi Sabuncuoğlu Şerafeddin³⁵ ve anatomiden ve hastalıkların tedavisinden bahsettiği *Tervihu'l-Ervah* adlı manzum tıp kitabı ile Ahmedî, bu yüzyılın önemli tabibleridir.³⁶

9./15. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlılarda kattâ, nakkaş, musavvir gibi güzel sanat ustaları yetişmiştir. Bursa'da Yeşil Cami' diye bilinen Çelebi Mehmed Camii nakkaşı Bursalı Ali b. İlyas bunlardandır.³⁷ Sultan II. Mehmed'in hassa musavviri yani saray ressamı Sinan Bey isimli biridir.³⁸ Yine bu yüzyılda sultanlar, Venedik'ten ressam getirtmişlerdir. 884/1479'da İstanbul'a gelen Bellini bunlardandır. Bellini'nin yaptığı Fatih Sultan Mehmed resmi bugün Londra Müzesi'ndedir.³⁹

Osmanlılar da tarih ilmi 15. yüzyılın ortalarına doğru başlamıştır çünkü bu tarihten önce yazılan tarih kitaplarının sayısı azdır. Derli toplu yazılmış olan ilk eser Âşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman* isimli eseridir.⁴⁰

Tursun Bey'in *Târih-i Ebu'l-Feth* isimli tarihi⁴¹ ile Fâtih'in son Vezir-i A'zamı olan Karamanî Mehmed Paşa'nın nişancı iken yazdığı Arapça *Osmanlı Tarihi*9/15.

³²Esin Kahya, "On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Yıl 2003/1, s. 15.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, Feza Gazetecilik, c.2, s.381.

³⁴ İhsanoğlu, *agm*, c.2, s.371.

³⁵Kahya, *agm*, s.17

³⁶ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.598.

³⁷ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.617.

³⁸ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.617.

³⁹ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.618.

⁴⁰ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.601.

⁴¹İpek Tenolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, İslam Medeniyet Yay., İstanbul 1968, s. 9

yüzyılın son yarısında karşımıza çıkan eserlerdendir.⁴² Ayrıca *Cihannümâ* isimli tarihiyle meşhur olan Neşrî ile *Heşt Behişt* isimli tarihiyle meşhur olan İdris-i Bitlisî de bu devrin önemli isimleri arasındadır.⁴³

Osmanlılarda coğrafyaya ait eserlerin de 9/15. yüzyılın ortalarından itibaren fetihlerin artmasına paralel olarak arttığı görülür. En eski coğrafya kitabı ise Yazıcıoğlu Rükneddin b. Ahmed tarafından tercüme edilen Kazvinî'nin *Acâibü'l- Mahlûkât*'ıdır.⁴⁴

Bu panoramada da görüldüğü üzere Dede Ömer Rûşenî'nin yüzyılında Osmanlı bilimi padişahların teşvikiyle hızlı gelişmiştir. Özellikle Fatih'in İstanbul'u İslâm âleminin bilim ve kültür merkezi yapma çabaları ile Osmanlı'ların ilmî hayatı gelişme dönemine girmiştir. Böylece Osmanlı topraklarında hem ilmî hayat hem de edebî hayat canlanmıştır.

3.2.2. Edebî Durum

9./15. yüzyılın hemen başında Moğolların Anadolu'ya girmesi ve Osmanlı'nın Ankara Savaşı'nda yenilmesi Anadolu'nun edebî hayatını da derinden etkilemiştir. Şehzadeler arasında uzun yıllar devam eden taht kavgalarının sonunda Çelebi Mehmet'in tahta geçmesiyle (809/1411) siyasî ortam durulurken edebî hayat yeniden canlılık kazanmıştır. Bu dönemde Türkçe, sadece günlük konuşmalarda değil edebî eserlerde de kullanılmaya başlamıştır. Türkçe'nin edebî metinlerde yoğun kullanımı sonucu daha Fatih devrinde gelmeden manzum ve mensur pek çok eser yazılmıştır.

Şeyhî'nin ünlü *Harnâme* mesnevisi ile *Hüsrev ü Şirin* mesnevisi, Süleyman Çelebi'nin Hz. Peygamber^(sav)'in doğumunu anlatan "mevlid" türünün en orijinal örneği olarak kabul edilen *Vesiletü'n-Necât* isimli ünlü eseri ve Yazıcı Selâhaddîn'in 811/1414'de astrolojiye dair yazdığı *Şemsiyye*'si Çelebi Mehmed devrinde yazılmış mesnevilerdendir.⁴⁵

II. Murad devrinde anılması gereken ilk şair Muradî mahlasıyla şiirler yazan II. Murad'tır. Mercimek Ahmed'in *Kâbus-nâme* çevirisi,⁴⁶ ile Şeyhî'nin yeğeni Cemalî'nin yazdığı *Hümâ ve Hümâyûn* mesnevileri de II. Murad'a sunulan meşhur eserlerdir.⁴⁷

⁴² Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.602.

⁴³ Hammer, *age*, c.1, s.356.

⁴⁴ İhsanoğlu, *agm*, c. 2, s.371.

⁴⁵ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.538.

⁴⁶ Danişmend, *age*, c.1,s.224.

⁴⁷ Fahir İz, Günay Kut, "15. Yy. Divân Nazmı", *Büyük Türk Klasikleri*, c.2, s.142.

Fatih devrine gelince, İstanbul'un fethi ile birlikte divan edebiyatı güçlenmeye başlamış; imparatorluğun merkezi olan İstanbul sanatkârlar, şairler ve bilginlerin toplandığı kültür merkezi olmuştur.⁴⁸ Kendisi de şair olan ve Avnî mahlası ile şiirler yazan Fatih, *Divanı* olan ilk Osmanlı padişahıdır.⁴⁹ Bu devrin en önemli şairi ise *Divân* sahibi Ahmed Paşa (ö.902/1509)'dır.⁵⁰ Yüzyılın ünlü şairlerinden biri de Fatih devrinde İstanbul'a gelen ancak asıl ününü II. Beyazîd devrinde kazanan devşirme şair Necâtî (ö.914/1509)'dir.⁵¹

Bu yüzyılın diğer ünlü şairi ise başta Ahmed Paşa olmak üzere devrin birçok şairi tarafından şiirlerine nazireler söylenen Tokatlı Melihî'dir. *Divânı* olmadığı için şiirleri dağınıktır. İran'da Molla Câmî, Horasan'da Dede Ömer Rûşenî ile arkadaşlık eden Melihî, İstanbul'da Ahmed Paşa'nın hocası olmuştur.⁵²

Fatih'in şehzadeleri de bu devrin Divan sahibi şairleridir. II. Bayezîd, şiirlerinde Adlî mahlasını kullanmış, Cem Sultan ise Cem mahlasıyla Divan yazmıştır. Cem Sultan ayrıca *Cemşîd ü Hurşîd* mesnevisini Farsçadan tercüme etmiştir.⁵³

9/15. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluğun atılımları Tekke edebiyatına da yansımıştır. Anadolu'da sayıları hızla artan tekkeleriyle tarîkatlar, müridlerini eğitmek amacıyla manzum ve mensur pek çok eser kaleme almışlardır. Bu yüzyılda yetiştirdiği önemli temsilcileri ile hızlı bir gelişim sergilemiştir. Yunus Emre'nin etkisiyle şiirler yazan Kaygusuz Abdal (ö.847/1444),⁵⁴ nefis terbiyesini sade bir Türkçe'yle anlatan Eşrefoğlu Rûmî, *Ferah-nâme* adlı yüz hadis ve yüz hikâyeden oluşan 6000 beyitlik eseriyle Hatiboğlu,⁵⁵ âlemin yaratılışı, cennet, cehennem, peygamberler, Hz. Muhammed^(sav)'in hayatı gibi konuları ele aldığı eseri *Muhammediyye* ile Yazıcıoğlu Mehmed (ö.857/1453)⁵⁶ Dede Ömer Rûşenî'nin çağdaşı olan mutasavvıf şairlerdir. Ayrıca *Gülzâr-ı Ma'nevî* isimli manzum eseriyle İbrahim Tennûrî (ö.887/1482),⁵⁷ *Envârü'l- Aşîkîn*'iyle Ahmed Bîcan,⁵⁸ *Kırk Armağan* isimli eseriyle

⁴⁸ Hammer, *age*, c.1, s.278.

⁴⁹ İz, Kut, *age*, c.2, s.164.

⁵⁰ Gülay Kut, "Anadolu'da Türk Edebiyatı", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, Feza Gazetecilik, c. 1, s.35.

⁵¹ Uzunçarşılı, *age*, c.2, s.592.

⁵² İz, Kut, *age*, c.2, s. 106.

⁵³ Kut, *agm*, c. 1, s.36.

⁵⁴ Kut, *agm*, c. 1, s.35.

⁵⁵ İz, Kut, *age*, c.2, s.137.

⁵⁶ Tenolcay, *age*, s. 9.

⁵⁷ Mustafa Kara, "Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medeniyet/Kültür*, İz Yay. İstanbul 1996, c.1, s.207

Kemal Ümmî, dervişlik yolunu anlattığı *Hızırnâme*'siyle Muhyiddin Dolu gibi dönemin önemli isimleridir.

9/15. yüzyılda yazılan mensur eserlerde ise dînî- tasavvufî ve dînî- destânî konular çoğunluğu oluşturur. Ebu'l-Hayr Rûmî'nin *Saltuk-nâmesi*, *Dede Korkut hikayeleri*⁵⁹ile Sinan Paşa'nın (ö.891/1486) aşk, âşığın halleri, Allah(cc)'a yakarış ve duaları içeren *Tazarru-nâmesi* de bu yüzyılın önemli nesirlerindedir.⁶⁰

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki 9/15.yüzyıl, Osmanlı'nın zirveye tırmandığı yüzyıldır. Bu yüzyılda Osmanlılar güçlü bir devletten imparatorluğa giden yolun büyük bir bölümünü aşmıştır. 15. yüzyıla damgasını vuran dört padişah da aynı zamanda bilim ve sanatın destekleyicisi olmuşlardır. Padişahlardan başlayarak devlet büyüklerinin edebiyata ve özellikle şiire önem vermeleri, şâir ve sanatkârları koruyarak onları ödüllendirmeleri neticesinde devlet büyüklerinin etrafında edebî çevreler oluşmuştur. Şâir ve sanatkârların toplandıkları bu muhîtlar İstanbul'da saray çevresi, sadrazam, şeyhülislâm, kazasker, vezir gibi devlet büyüklerinin konakları; İstanbul dışında ise şehzâde sarayları, paşaların ve beylerin konakları olmuştur. Edirne, İstanbul gibi başkent olan şehirler haricinde Osmanlı şehzadelerinin yaşadığı şehirlerde de ilmî ve edebî faaliyetler canlı olmuştur.

3.3. DİNÎ-TASAVVUFÎ DURUM

Anadolu siyasi coğrafyasının önemli değişiklikler yaşadığı 9/15. yüzyılın Türk kültür ve medeniyetindeki diğer önemli bir özelliği de tasavvuf ve tarikatlarla ilgili önemli gelişmelerin yaşandığı yüzyıl olmasıdır. Selçuklular döneminde kurulmaya başlayan tarikatlar, bu yüzyılda tekkeleri, zaviyeleri ve dervişleriyle ortaya çıkmıştır.

Hacı Bayram-ı Velî (ö.832/833, 1429-1430), Emir Sultan (ö.832/1429), Eşrefoğlu Rûmî (ö.863/1459), Abdurrahim-i Merzifonî (ö.850/1446) Yazıcıoğlu Mehmed (ö.1451) ile kardeşi Ahmed Bîcan, Abdullatif Kudsî (ö.856/1452) ve Abdurrahman el-Bistâmî, Dede Ömer Ruşenî (ö.891/1486) ile Bahauddin Erzincanî (ö.879/1474), Kemal Ümmî (ö. 1475), Nesimî ve Molla İlahî (ö.896/1491) dönemin önemli şahsiyetleri arasındadır⁶¹

⁵⁸ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.534.

⁵⁹ Kut, *agm*, c.1, s.40-41.

⁶⁰ İz, Kut, *age*, c.2, s.108.

⁶¹ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.530.

9/15. yüzyılda karşımıza çıkan tarikatlardan biri Kâzerûnîlik'tir. Ebû İshak Kâzerûnî (ö.1034) tarafından İran'da kurulan Kâzerûnîlik'in Anadolu'ya girişi 8/14. yüzyılın sonlarıdır. Cihada önem veren bir tarikat olan Kâzerûnîlik'in ilk zaviyesi 821/1418 yılında Yıldırım Bayezid'in emriyle Bursa'da inşâ edilmiştir. ⁶²

9/15. yüzyılın tasavvûfî hayatının önemli isimlerinden biri de Emir Sultan olarak tanınan Şemseddin Muhammed b. Ali Hüseyinî'dir. Aslen Buharalı olan Emir Sultan Bursa'ya yerleşmiş, Kübrevîlik'in Nurbahşiyye kolu onunla Anadolu'da yayılmıştır. ⁶³

Hacı Bayram-ı Velî'nin (ö.842-843/1429-1430) kurucusu olduğu Bayramîlik, Anadolu'da kurulan ilk Türk tarikatıdır. Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olan Bayramî Melâmîlik'inin piri Dede Ömer Sikkînî (ö. 879/1475) ile Melâmîlik, Anadolu ve Rumeli'de hızla yayılmıştır. Bayramîlik'in önemli isimlerinden biri de İstanbul'un manevi fatihi Akşemseddin'dir (ö.862/1458). Akşemseddin'in öğrencilerinden olan İbrahim Tennûrî (ö.887/1482) de Fatih devrinin önemli mutasavvıflarındandır. ⁶⁴ Manevî eğitimini Hacı Bayram-ı Velî'den alan Yazıcıoğlu Mehmed ile kardeşi Ahmed Bîcan da Bayramîlik'in Anadolu'da yayılmasında etkili olmuş diğer önemli şahsiyetlerdir. ⁶⁵

Abdurrahim-i Merzifonî (ö.850/1446), Zeynüddin Hafî'ye nisbet edilen Zeynilik'in Anadolu'daki iki önemli temsilcisinden biridir. Merzifonî, *Aşk- nâme, İrşadü'l- En'am* isimli eserlerinin yanı sıra *Divan*'ı da olan mutasavvıf bir şairdir ⁶⁶. Zeyniyye'nin H.9/M.15. yüzyıldaki en önemli ismi ise Abdullatif Kudî'nin öğrencisi Şeyh Muslihiddin ibni Vefa'dır (ö.896/1491). Şeyh Vefa sadece Zeyniyye'nin değil bütün İstanbul'un kalbine taht kurmuş, tekkesi devrinin önemli âlimlerinin toplantı yeri olmuş önemli bir mutasavvıftır. ⁶⁷

Bu devirde kurulan bir diğer önemli tarikat ise asıl adı Abdullah olan Eşrefoğlu Rûmî (ö.864/1459) tarafından kurulan Eşrefiyye'dir. Hacı Bayram-ı Velî'ye intisab eden ve ona on bir yıl hizmet eden Rûmî, şeyhinin kızıyla evlenmiş, Bayramîlik'i yaymak için İznik'e gelmiştir. Daha sonra şeyhinin tavsiyesiyle Hama'ya Hüseyin

⁶²Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, Feza Gazetecilik, c. 1, s.130-131

⁶³ Ocak, *agm*, c. 1, s.131

⁶⁴ Kara, *agm*, c.1, s.207

⁶⁵ Uzunçarşılı, *age*, c.1, s.534.

⁶⁶ Abdullah Uçman. "15. Yüzyıl Tekke Şiiri"*Büyük Türk Klasikleri*, Ötüken Neş. Söğüt Yay.,İstanbul 1986, c.3, s.30.

⁶⁷Ocak, *agm*, c. 1, s.131

Hamavî'nin yanına giderek ona intisab etmiştir. Burada tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra tekrar İznik'e dönmüş ve İslam dünyasının en yaygın tarikatı olan Kadîrîlik'in Eşrefiyye kolunu kurmuştur. *Divan*'ı ve *Müzekki'n- Nüfûs* isimli iki eseri vardır. *Müzekki'n- Nüfûs*, nefsin halleri, dünya ve ahiret, öfke, cimrilik, zikir gibi pek çok konunun; Hallac-ı Mansûr, Hasan Basrî (ö. 110/728) gibi velilerin ve peygamberlerin hayatlarının anlatıldığı bir eserdir.⁶⁸

Anadolu ve Rumeli topraklarındaki en yaygın tarikat olan Halvetîlik'in ikinci piri kabul edilen Seyyid Yahya Şîrvânî'nin (ö.866/1462) öğrencileri Dede Ömer Ruşenî (ö.891/1486) ile Bahaeddin Erzincanî (ö.879/1474) 9/15. yüzyıldaki önemli şahsiyetlerdir. Erzincanî'nin müridi Cemâl-i Halvetî (ö.899/1494) ile tarikat İstanbul'a gelmiştir. Halvetîlik'in Gülşenîlik kolunu kuran İbrahim Gülşenî de 9/15. yüzyıl sonu ile 10/16. yüzyılın ilk yarısında yaşamış önemli bir mutasavvıftır. Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sine *Ma'nevî* adında kırk bin beyitlik bir nazire yazmıştır.⁶⁹

Bahaeddin Nakşîbend'e (ö.790/1388) nisbet edilen Nakşîbendîlik'in Anadolu'ya girişi de 9/15. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Ubeydullah Ahrar'ın halifesi Simavlı Molla İlahî (ö.896/1491) ile Anadolu'ya giren tarikat, Sünnî karakteri sayesinde Anadolu'da hızla yayılmış ve Molla İlahî'nin müridi Emir Ahmed Buharî (ö.922/1516) ile İstanbul'a ulaşmıştır⁷⁰

7/13. yüzyılda Mevlana Celaleddin-i Rumî tarafından kurulan, 8/14. yüzyılda oğlu Sultan Veled zamanında teşkilatlanarak tarikat hüviyeti kazanan Mevlevîlik'in 9/15. yüzyıldaki önemli ismi Afyon Mevlevîhanesi'nin kurucusu Divane Mehmed Efendi'dir (ö.937/1529).⁷¹

9/15. yüzyılda yaşanan önemli gelişmelerden biri de harflerin esrarı üzerine kurulu Hurûfîlik'in Anadolu'da hızla yayılmasıdır. Yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da Kalenderî zümrelerle, Melâmîlik ile Bektâşîlik'i etkileyen Hurûfîlik'in piri Fazlullah Hurûfî'dir. (ö.796/1394) Fazlullah Hurûfî'nin halifesi olan şair Nesîmî (ö.821/1418) şiirleri ile Hurûfîlik'in Anadolu'da yayılmasına katkıda bulunmuştur. Fazlullah Hurûfî tarafından yazılan *Cavidan-nâme* isimli Farsça eser Abdülmecid

⁶⁸Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 29-39

⁶⁹Ocak, *agm*, c. 1, s.131

⁷⁰Kara, *agm*,c.1, s. 201.

⁷¹Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Rûhu ve Tarikatler*, Sidre Yay., İstanbul1988, s.145

Firişte oğlu tarafından *Işk- nâme* adıyla, Derviş Murtaza tarafından *Dürr-i Yetim* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.⁷²

823/1420'de Serez'de idam edilen Şeyh Bedreddin'e nisbet edilen Bedreddiniyye de 9/15.yüzyıla damgasını vurmuş önemli bir cereyandır. Şeyhin idamıyla tarikat, faaliyetlerini illegal olarak sürdürmüştür. Molla İlâhî gibi sufiler Şeyh Bedreddin'i bir mürşid-i kâmil kabul ederken Aziz Mahmud Hüdâî ise onu batıl yola sapmış bir mutasavvıf olarak değerlendirmiştir.⁷³

Genel yapısını sunmaya çalıştığım 9/15. yüzyılda tasavvufî hayat Osmanlı Devleti'nin imparatorluk hâline gelişiyile paralel bir gelişim seyretmiştir. Anadolu'da birbiri ardınca kurulan mescidler, câmiler, medreseler, tekkelerle ve yetiştirdiği çok önemli temsilcileri ile zenginlik kazanmıştır.

⁷²Hüsametlin Aksu, "Hurûfilik", *DİA*, c. 18, s. 408-412

⁷³ Kara, *agm.*, c.1, s. 203.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEDE ÖMER RUŞENİ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE TESİRLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde Dede Ömer Rûşenî hayatı, şahsiyeti ve tesirlerini inceleyeceğiz.

1. HAYATI

Dede Ömer Ruşenî'nin hayatı, edebî ve tasavvufî kişiliğini ele aldığımız bu bölümün temel kaynakları sırasıyla Ruşenî'nin şiirleri, Ruşenî'nin çağdaşı olan müellifler, şuarâ ve evliyâ tezkireleri ile günümüz çalışmalarıdır. Mustafa Uzun'un *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Miskinlik-nâme Mesnevîsi* isimli doktora tezinde ve Orhan Kemal Tavukçu'nun *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkitli Metni* adlı doktora tezinde konuyla alakalı ayrıntılı çalışmalar yapıldığından özet şeklinde ortaya konulmuştur.

1.1.Çocukluk ve Gençlik Devri

Hayatı ve ailesi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan Dede Ömer Rûşenî'nin asıl adı Ömer b. Ali b. Umur Bey'dir.⁷⁴ Aydın olan Dede⁷⁵ memleketine izafeten şiirlerinde “aydın” anlamındaki Farsça “rûşen” kelimesinden türeyen Rûşenî'yi mahlas olarak kullanmıştır. Kendisi de bir şiirinde bu durumu beyan eder:

Sorarsan tuhfesi Mısrun şekerdür

Velî Aydın ilinün Rûşenîdür.⁷⁶

Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'de şairin Dede Ömer er-Rûmî olarak da anıldığı bilgisi yer almaktadır.⁷⁷ Mehmed Süreyya da Dede'nin İran'da “Ömer Rûşenî-i Hanefî” diye tanındığını ifade etmektedir.⁷⁸

Dede Ömer Rûşenî'nin doğum yeri ile ilgili ilk kaynak Dede'nin şiirleridir. Tavukçu, şairin bir şiirinde Aydın'ın Tire kazasına bağlı Güzelhisar'dan olduğunu dile getirmektedir:

Miskîn hakîr Rûşenî aslın sorar iseñ

Aydın ilinde Tîre yanında Güzelhisâr.⁷⁹

⁷⁴Hulvî, *Lemezât -ı Hulviyye*, çev. M.Serhan Tayşi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, İstanbul 1993, s.512.

⁷⁵ Lamiî Çelebi, *Nefehâtü'l- ÜnsTercüme ve Şerhi*, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, s. 703.,*Sehî Bey Tezkiresi* s. 191, Mecdî Mehmed Efendi, *Şakâyık Tercümesi* s. 281,Hulvî, *age*, s.511.

⁷⁶Sehî Bey “*Heşt Behişt*”, haz. Mustafa İsen, Akçağ Yay, Ankara 1998, s. 124.

⁷⁷ Sadık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*, haz. İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995,s. 188.

⁷⁸Mehmed Süreyya, *age*, s. 1314.

⁷⁹Orhan Kemal Tavukçu, *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkitli Metni*, s. 18

Rûşenî'nin doğum tarihi ile ilgili dönemin kaynaklarında bilgi yer almazken *Sefîne-i Evliyâ*'da, Dede Ömer Rûşenî'nin doğum tarihi 820/1417 olarak verilmektedir.⁸⁰ *Lemezât*'ta ise doğum tarihi ile ilgili bir beyan bulunmazken Rûşenî'nin Bursa Yeşil İmaret Medresesi'nde Çandarlı İbrahim Paşa'ya mülazım (asistan) olduğu bilgisi yer almaktadır.⁸¹ Ancak Çandarlı ailesinde iki tane İbrahim Paşa bulunmaktadır. 808/1405'te Bursa kadılığı, 818/1415'te kazaskerlik, 824/1421'de de vezîr-i âzamlık görevlerine getirilen Birinci İbrâhim Paşa'nın hem tarih hem de görevleri bakımından Rûşenî'nin hocası olması mümkün görünmemektedir. İkinci İbrahim Paşa (ö. 892/1499) ise 833/1429 yılında, yani Rûşenî'den on iki yıl sonra doğmuştur, üstelik müderrislik yaptığına dair hiçbir bilgi yoktur. Bu nedenle Dede'nin *Lemezât*'ta yer alan Çandarlı İbrahim Paşa'ya mülazım olduğu bilgisinde hata olduğu düşünülebilir.⁸²

Bu bilgiler ışığında Dede Ömer Rûşenî'nin doğum tarihini tam olarak vermek mümkün görünmemektedir.

Dede Ömer Rûşenî'nin aile fertlerine dair herhangi bir malumat kaynaklarda bulunmamaktadır. Künyesine göre Dede Ömer Rûşenî, Ali isimli bir zatın oğludur. Uzun, *Tuhfetü'l- Mücâhidîn*'den naklen Rûşenî'nin dedesinin Bursa'da camii ve birçok âsâr-ı hayriyyesi olan Yıldırım Beyazıd'ın emirlerinden Kara Timurtaş Paşa'nın (ö.808/1405) oğlu Gazi Umur Bey olduğunu söyler.⁸³ *Lemezât*'taki kayda göre Umur Bey Aydınlı'dır.⁸⁴ Ancak Aydınogulları Beyliği'nde elli yıl arayla hüküm sürmüş iki Umur Bey bulunmaktadır.⁸⁵ Aradaki kuşaklar dikkate alındığında, şairin dedesinin 749/1348'de şehit düşen I. Umur Bey'in olması mümkün görünmemektedir.⁸⁶ Kendi şiirlerinden hareketle anne tarafından dedesi 808/1405 yılında vefat eden II. Umur Bey olmalıdır.⁸⁷

⁸⁰ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne –i Evliyâ*, çev. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, c.3, s.141.

⁸¹ Hulvî, *age*, s.512.

⁸² Mustafa Uzun, *Dede Ömer Rûşenî'nin Hayatı, Eserleri ve Miskinnâmesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982, s. 15.

⁸³ Uzun, *age*, s. 10

⁸⁴ Hulvî, *age*, s.512.

⁸⁵ Erdoğan Merçil, "Aydınogulları", *DİA*, c. IV, s. 239-241.

⁸⁶ Mustafa Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", *DİA*, c. IX, s. 81.

⁸⁷ Merçil, *agm*, *DİA*, c. IV, s. 239-241.

Kaynaklarda Şeyh Alâeddin el- Aydınî,⁸⁸ Alâeddin el- Halvetî,⁸⁹ Ali Halvetî,⁹⁰ Şeyh Molla Ali,⁹¹ Şeyh Alâeddin er- Rûmî⁹² isimleri ile anılan Rûşenî'nin ağabeyi Alâeddin Ali (ö.867/1462-1463) ise Anadolu'daki Halvetî meşâyihinin ileri gelenlerindedir.

Dede Ömer Rûşenî tasavvufa yabancı olmayan bir ailedendir. Halvetî meşâyihından Alaaddin Ali, Dede'nin ağabeyidir. Şairin, Nimetullah adlı bir oğlu olduğu da bilinmektedir⁹³. Rûşenîzâde⁹⁴ lakabıyla tanınan bu zat, babasının mirasını bitirdikten sonra çalışıp müderris olmuş, Bursa, Trabzon ve İstanbul'daki çeşitli medreselerde görev yapmıştır. Bursa evkaf müfettişliğini de yürütmüş olan Nimetullah Efendi, Bağdat kadısıyken azledilmiştir (955/1548).⁹⁵Fâzıl, yumuşak huylu ve nüktedan biri olarak tanınan⁹⁶ Nimetullah Efendi, Halep'ten sonra Medine-i münevvere kadılığı görevindeyken 969/1561-62 yılında orada vefat etmiştir⁹⁷.

Mustafa Uzun, Âşık Çelebi'den naklen Lâmi'î (ö.938/1532)'nin güveyi olan Rûşenîzâde Nimetullah Efendi'den bahseder. Ömrünün büyük bir bölümünü Bursa'da geçirdiği düşünülürse bu bilgi doğru kabul edilebilir.⁹⁸

Şairin ailesinden ulaşabildiğimiz diğer bir isim de torunu Nimetullah-zâde İbrahim Efendi'dir. O da babasının mesleğini seçmiş ve mülazımlıktan sonra Kastamonu İsmail Bey Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Başka yerlerdeki müderrisliğinin ardından İstanbul Hamamiye Medresesi'nden kadılığa ayrılmıştır. *Sicill-i Osmânî*'de onun edip olduğunu yazmaktadır.⁹⁹ 971/1563-64 yılında vefat eden İbrahim Efendi, "Eğrikapu hâricinde medfundur."¹⁰⁰

⁸⁸ Yakup Çiçek, *Harîrîzâde Mehmed Kemaleddin: Hayatı, Eserleri ve Tibyânü Vesâilî'l- Hakâik fi Beyânı Selâsili't-Tarâik Muhtevası ve Kaynakları*, Yüksek İslam Ens. Öğretim Üyeliği Tezi, İstanbul 1982, s.300.

⁸⁹Hulvî, *age*, s.512.

⁹⁰ Lamî Çelebi, *age*, s.704.

⁹¹ Sehî Bey, "*Heşt Behişt*", Haz. Mustafa İsen, Akçağ Yay., Ankara 1998, s.123

⁹²Hulvî, *age*, s.407.

⁹³Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Haz. Nuri Akbayar- S.A. Kahraman, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1996, c. 4, s. 1256.

⁹⁴Mehmet Süreyya künyesini Ali b. Rûşen olarak vermektedir. bkz. Mehmed Süreyya, *age*, s. 1256.

⁹⁵ Mehmet Süreyya, *age*, s. 1256.

⁹⁶ Mehmet Süreyya, *age*, s. 1256.

⁹⁷Câhid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 538.

⁹⁸ Uzun, *age*, s. 35.

⁹⁹Mehmed Süreyya, *age*, c.3, s. 761.

¹⁰⁰Baltacı, *age*, s. 229.

Sonuç olarak Dede Ömer Rûşenî ve ailesinin ilim ve tasavvuf muhitinde bulunduğu söylenebilir. Bu durum çocuklarına da yansımış, oğlu ve torunu müderris olarak ilmiye sınıfında görev yapmıştır.

1.2 İlmi serüveni

Vassaf, Rûşenî'nin tahsil hayatını Bursa'da geçirdiğini ve bu dönemde harabât ehli olduğunu belirtir.¹⁰¹ Uzun, *Tuhfetü'l- Mücâhidîn*'den referans ile şairin ilk önce İstanbul'a gittiğini oradan da Çandarlı İbrahim Paşa'ya mülazım olmasından dolayı Bursa Yeşil Medrese'ye geldiğini yazmaktadır.¹⁰² Sehî Bey, *Heşt Behişt*'te Dede'nin 15. yüzyıl Dîvân şiirinin önemli ismi Melihî ile yakın arkadaş olduğu bilgisine yer vermektedir.¹⁰³ Dede Ömer Rûşenî'yi yakından tanıyan Sehî Bey'in bu sözlerine dayanarak Dede'nin tahsil hayatının bir kısmını İstanbul'da geçirdiği kabul edilebilir. Ancak gezip gördüğü yerlerle ilgili şiirleri bulunan Dede'nin İstanbul hakkında hiç şiirinin olmayışı buna ihtimal vermemektedir. Ayrıca *Büyük Türk Klasikleri*'nde Fahir İz, şairin Dede ile Horasan'da sınıf arkadaşı olduğunu bilgisine yer vermektedir.¹⁰⁴

Üzerinde dikkatle durulması gereken diğer bir husus da Rûşenî'nin memleketi Tire'de de Mevlevihane olarak kurulan bir Yeşil Cami Zaviyesi'nin varlığıdır. *Tuhfetü'l- Mücâhidîn*'de yer alan Bursa Yeşil Medrese bilgisi ve *Mesnevi*'de yer alan Musa ile Çoban hikâyesini nazım olarak tercüme etmesi gibi bilgiler dikkate alındığında, Dede'nin medrese tahsilinin en azından bir bölümünü memleketinde yapmış olabileceği, "Dede" sıfatını da burada aldığı düşünülebilir.¹⁰⁵

Tüm bu bilgiler ışığında çocukluk, gençlik ve tahsil hayatını 2. Murad devrinde (1421-1451) geçiren Dede Ömer Rûşenî'nin iyi bir medrese eğitimi gördüğü söylenebilir. Tasavvufî hayata intisabından önceki dönemlerinde yazdığı "melâhî" (zevkperest) türündeki şiirlerin edebî muhitlerde beğenilmesi, Dede'nin o zamanlardan iyi bir şair olarak kabul edildiğini göstermektedir.¹⁰⁶

Şeyhi Yayha Şîrvânî'nin yanında tarîkatın âdâb ve erkânını öğrenerek hilâfetle görevlendirilmesi ve Dîvân'ını telîfi ise Fatih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) gerçekleşmiştir. Eserlerinden yola çıkarak onun tefsir, hadîs, akâid, kelâm başta olmak

¹⁰¹ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *age*, c.3, s. 141., Mecdi Mehmet Efendi, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeylleri*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İst. 1989, s. 281

¹⁰² Uzun, *age*, s. 13

¹⁰³ Sehî Bey, *age*, s. 124

¹⁰⁴ İz, Kut, *agm*, c.2,s.106.

¹⁰⁵ Tavukçu, *age*, s.19.

¹⁰⁶ Mustafa Uzun, Dede Ömer Rûşenî, *DİA*, c.9, s.81.

üzere İslâmî ilimlere vâkîf olduğu, Mevlânâ, İbn Arabî gibi dînî-edebî sahada zirve şahsiyetlerin eserlerini okuduğu ve bunlardan etkilendiği ortaya çıkmaktadır. Dede Ömer Rûşenî'nin, tahsili sırasında Arapça ve Farsça'yı iyi derecede öğrendiği ve özellikle Farsça'yı bu dilde şiir yazabilecek düzeyde bildiği görülmektedir.

1.3.Tarikatı

Dede Ömer Rûşenî'nin kurucusu olduğu Rûşeniyye, Halvetiyye'nin dört büyük kolundan biridir. Halvete aşırı bağlı olan Ömer el- Halvetî'ye (ö.800/1397-1398) nisbet edilen Halvetiyye, İslam dünyasının en yaygın tarikatlarındanıdır.¹⁰⁷ Öyle ki her kesimden müntesibi olduğu ve çok fazla kola ayrıldığı için “tarikat fabrikası” diye de nitelendirilmiştir.¹⁰⁸

Her ne kadar Halvetî Tarikatı'nın kurucusu Ömer Halvetî olsa da Halvetî Tarikatı'nın genişleyip yayılmasını sağlayan Pir-i Sâni Seyyid Yahya Şirvanî'dir. Çünkü kendisi halifeler yetiştirip başka memleketlere göndermiştir. Bu sebeple Halvetîlik'in kollara ayrılması Yahya Şirvanî'den sonra başlamıştır denilebilir.¹⁰⁹

Seyyid Yahya Şirvanî'nin yetiştirdiği halifelerden bazıları, Anadolu'ya gelmişler ve Halvetîliği Osmanlı toplumunda yaymışlardır. Bunlar: Pîr Muhammed Erzincânî (ö. 879/1474), Dede Ömer Rûşenî (ö.892/1487), Alâeddin Ali (ö.?), Pîr Şükrullah Ensârî, Ziyâeddin Yusuf Şirvânî ve Habîb Karamânî (ö.902/1497)'dir.¹¹⁰

Seyyid Yahya Şirvanî'den hilafet alıp Amasya'ya gelen Pir İlyas Halvetî (ö.833/1429) ve Zekeriya Halvetî (ö.?) ile Osmanlı topraklarında yayılmaya başlayan Halvetîyye, Osmanlı tarihinde en parlak dönemini ise Şeyh Mehmed Cemâleddin Aksarayî (Çelebi Halife) (ö.903/1497-98) zamanında yaşamıştır.¹¹¹ Çelebi Halife'nin halifelerinden Sünbül Sinan (ö.936/1529) ve Merkez Muslihiddin Efendi (ö.959/1551)'den sonra pek çok kol ve şubelere ayrılarak Osmanlı toplumunu en fazla etkileyen tarikatlardan olmuştur.¹¹²

Halvetîyye, Rûşeniyye (Dede Ömer Rûşenî, ö.892/1487), Cemâliyye (Cemâl –i Halvetî, ö.899/1494), Ahmediyye (Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî,

¹⁰⁷ Sadık Vicdânî, *age*, s.175., Osmanzade Hüseyin Vassaf, *age*, c.3, s. 133.

¹⁰⁸ Uzun, *agm*, *DİA*, c.15, s.393.

¹⁰⁹Mustafa Aşkar, “Bir Türk Tarikatı olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S. 39, s.542.

¹¹⁰ Uludağ, “Halvetiyye”, *DİA*, c.15, s.393.

¹¹¹ Aşkar, *agm*, s. 544.

¹¹² Aşkar, *agm*, s. 546.

ö.910/1504) ve Şemsiyye (Şemseddin Sivâsî, ö. 1006/1597) şeklinde dört ana kola ayrılmıştır.¹¹³

Halvetiyye’de önemli bir yeri olan Ahî Muhammed, Geylân’daki Heri’de vefat etmiş, Ömer el-Halvetî de yine bu bölgedeki Lahican’da doğmuştur. Seyyid Yahyâ Şirvânî’nin Şemâhî’de doğması ve Bakü’de vefat etmesi nedeniyle Halvetiyye Azerbaycan’da gelişim göstermiştir. Buradan Anadolu’ya, Anadolu’dan Balkanlar, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan, Habeşistan ve Güney Asya’ya yayılmıştır.¹¹⁴

Halvetiyye’de seyr ü sülûk; Esmâ-i seb’a ile gizli ve açık olarak meşgul olmak, kalbi tasfiye, Kelime-i Tevhidi dilden düşürmemek, mâsivâdan uzaklaşıp zikr-i Celâl ile meşgul olmak üzere bina edilmiştir.¹¹⁵ Seyr ü sülûka esas olan yedi isim; Lâ ilâhe illallâh, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kakhâr’dır. Dede Ömer Rûşenî, bu isimlere Vehhâb, Fettâh, Vâhid, Ehad, Samed isimlerini; Şemseddin Sivâsî de Kâdir, Kavî, Cebbâr, Mâlik, Vedûd isimlerini ekleyerek sayıyı on ikiye çıkarmıştır.¹¹⁶

Halvetiyye’de yedi makam geçerli olup her makamda Allah(cc) ile kul arasındaki on bin perdenin kalkıp kemâle ereceğine inanılır. Zulmet perdelerini yırttıktan sonra derece derece yükselen bu makamlar şunlardır: Nefs-i emmâre (Lâ ilâhe illallâh), Nefs-i levvâme (Allah), Nefs-i mülhime (Hû), Nefs-i mutmaine (Hakk), Nefs-i radiyye (Hayy), Nefs-i mardiyiye (Kayyûm), Nefs-i kâmile (Kakhâr).¹¹⁷

Rûşeniyye tarikatı ile Halvetiyye arasında yukarıda da sözünü ettiğimiz üzere yedi ismin on ikiye çıkarılması dışında bir ayrılık yoktur. Bu sebeple kaynaklarda Rûşeniyye başlığı altında Dede Ömer Rûşenî’nin hayatı anlatılmaktadır.

Rûşenîlik, Azerbaycan’da özellikle de Tebriz’de hızla yayılmıştır.¹¹⁸ Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (883/1478) ile karısı Selçuk Hatun (896/ 1490) Dede’nin müridleri arasındadır.¹¹⁹

1.3.1. İntisabı ve Müridliği

Dede Ömer Ruşenî’nin yaşadığı bu yüzyıl tasavvufî hayatın canlı olduğu bir dönemdir. Anadolu’nun hemen her köşesinde devrin önde gelen sûflerinin irşad

¹¹³Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, *DİA*, c.15, s.394.

¹¹⁴ Uludağ, agm,*DİA*, c.15, s.394.

¹¹⁵ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İst. 1997, s.390

¹¹⁶ Uludağ, agm,*DİA*, c.15, s.394.

¹¹⁷ Sadık Vicdânî, *age*, s.184.

¹¹⁸ Sehî Bey, *age*, s. 124.

¹¹⁹ Hulvî, *age*, s.514.

faaliyetleri görülür. Dede'nin ailesinin de tasavvufî hayatın içinde olması, Dede'nin tasavvufa intisâbına vesileyi olmuştur denebilir.

Bu dönem ilgili kaynakların tamamı birkaç küçük farklılık dışında Dede'nin tasavvufî hayata intisâbı hakkında benzer bilgiler vermektedir. Bu hadise *Lemezât*'ta şöyle geçer:

Dede Ömer Rûşenî gençlik yıllarında Bursa'ya ilim tahsili için şehrine gelip, orada uzun zaman ders okuduktan sonra, Yeşil İmâret Medresesi müderrisi olan Çandarlı İbrahim Paşa'nın mülâzımı olur. O halde uzun süre talebelerine ders verir. Öğrencilerinden biri de Gelincik Çarşısı tüccarlarından birinin oğlu olan Hızır Bâlfî'dir. Bazı bozuk fikirli kişiler dedikodu ve nifâk hazırlayıp Rûşenî ile Hızır'ın babası arasına düşmanlık sokup Hızır ile Rûşenî'nin sohbetlerini önlediler. Bu duruma çok üzülen Rûşenî harâbât ehlinde olur. Dede'nin bu hali dostlarını çok müteessir eder, ona türlü türlü nasihatlerde bulundularsa da hiçbir tesiri olmaz. Nihayetinde ağabeyi Şeyh Alâeddin el-Halvetî hazretlerinin halifelerinden biri gelip, ona erba'îne girmesini nasihat eder. Böylece erba'îne girerek kırk gün "Hızır" ismini zikreden Rûşenî'ye kırkıncı gün sabah namazı vakti temiz elbiseli, nûrânî veheli bir zât gelerek selam verip: "Kırk gündür bizi tezhîr edip ismimizi anıyorsun? Muradın nedir? İmdi gönlün şâd olsun ki, mecâzî aşkın hakîkî aşka tebdîl oldu. Ben Hızır'ım, sana ise Seyyid Yahya eş-Şîrvânî'ye gitmen lazım geldi. Acele eyle..." diyerek tasavvuf yolunu gösterir.¹²⁰

Latîfî Tezkiresi'nde, Hızır aleyhisselâm'ın üçüncü günün sabahında gayb âleminden ortaya çıktığı yazar. Rûşenî'ye "Muradın nedir, gönlünden geçenler nelerdir?" diye sorar. Öte yandan Hızır Bâlfî, sürekli isminin zikredilmesinden garip bir hal alır, ailesi onu Rûşenî'nin yanına getirirler. Dede, onlara "Ben Hızır'ı buldum, duasından yararlandım, feyizlendim" der ve Bursa'yı terk eder.¹²¹

Dede Ömer Rûşenî'nin ilahî aşka geçişi ufak farklılıklarla diğer kaynaklarda da bu şekilde anlatılır.¹²² Bursa'dan ayrıldıktan sonra Dede Larende'ye, ağabeyi Halvetî şeyhi Alâeddin Ali'nin yanına gider.¹²³ Dede'nin Karaman'a geldiği tarihin tesbiti için Şeyh Alâeddin Ali'nin Karaman'a gittiği tarihin belirlenmesi gerekmektedir:

¹²⁰Hulvî, *age*, s.512., Çiçek, *age*, s. 301.

¹²¹ Latîfî, *age*, s.54.

¹²² Lamiî Çelebi, *age*, s. 703., Vassaf, *age*, c.3, s. 141, Şakâyık Tercümesi s. 282,

¹²³ Tıbyan'da Rûşenî'nin Bursa'dan sonra tahsil için İran'a gittiği, kardeşi ile orada karşılaştığı yazmaktadır. Çiçek, *age*, s. 300.

Lemezât'ta Şeyh Alâeddin Ali'nin sülûkunu tamamladıktan sonra Seyyid Yahya Şirvânî hazretlerinin emriyle Anadolu'ya geldiği bilgisi yer alır. Anadolu'da halka vaaz ve nasihatte bulunan Şeyh, Fatih Sultan Mehmed Han'ın ısrarlı daveti üzerine Edirne'ye gelmiştir. Padişah ve devletin ileri gelenlerini vaaz ve nasihatleriyle etkisi altına alması, hatta bazı devlet erkânının Şeyhe biât etmesi üzerine dedikodular çıkmış, Şeyhin cezbesi yanlış yorumlanmış, bu olanlara çok üzülen Şeyh Alâeddin Ali Edirne'yi terk ederek Karaman'a oradan da Lârende'ye gitmiştir.¹²⁴

Şakâyık Tercümesi'nde ise Şeyh Alâeddin'in Seyyid Yahya hazretlerinin yanından ayrılınca İstanbul'a geldiği yazar. Şeyh İstanbul'a gelince erkân-ı devlet, âyan, erbâb-ı dîvândan birçok kişi ona bağlılık gösterip biât etmek istemişler. Şeyhin etrafında toplanan bu kalabalık Fatih'i endişelendirmiş ve bu sebeple Alâeddin-i Halvetî Karaman'a oradan da Larende'ye gitmiştir.¹²⁵

“Padişah hazretleri girîbân-ı garaz-ı saltanata gayrın dest-i tasallutu taalluk eyleye deyu havfinden Şeyh Alâeddin'i matrah-ı karyeden tard idüp gayri bilâdı teşrif emr eyledi. Şeyh Hazretleri dahi bilâd-ı Karaman'a çıkup Larende nâm kasabada vefat eyledi. Kabr-i şerifi anda meşhurdur.”¹²⁶

Alâeddin Ali'nin Karaman'daki kabrinde 870/1465 tarihi yazmaktadır.¹²⁷ Ayrıca Şeyh Yahya Şirvânî'nin vefat tarihi de kaynaklarda 868,869/ 1464,1465 olarak geçmektedir.¹²⁸ Bu bilgiler ışığında Dede'nin Larende'ye gelişi 869/1465'ten en az iki yıl öncedir denilebilir.

Bir müddet Larende'de kalan Dede, ağabeyinin rehberliğiyle mânevî hayata yönelmiş, yine onun teşvikiyle Bakü'ye giderek Şeyh Yahya Şirvânî'ye intisâb etmiştir.¹²⁹ *Sicill-i Osmanî*'de Dede'nin Yahya Şirvanî'ye ağabeyi ile birlikte gittiğini yazmaktadır.¹³⁰ Dede'nin intisâb ettiği Pir-i Sâni Seyyid Yahya'nın ağabeyi Alâeddin Ali ile aynı yıllarda (867-870/1463-1465) öldüğü düşünülürse Rûşenî'nin bu tarihten en az iki yıl önce Bakü'ye gittiği söylenebilir.¹³¹

¹²⁴Hulvî, *age*, s.408-409.

¹²⁵Şakâyık Tercümesi s. 282., Lamiî Çelebi, *age*, s. 704

¹²⁶Şakâyık Tercümesi s. 281.

¹²⁷ Uzun, *age*, s. 22.

¹²⁸Şakâyık Tercümesi s. 288.,Hulvî, *age*,s.401, Lamiî Çelebi, *age*, s.705

¹²⁹ Sadık Vicdânî, *age*, s.189.

¹³⁰Mehmed Süreyya, *age*, c.4, s. 1314.

¹³¹ Uzun, *age*, s.23.

Böylelikle Dede'nin hayatında yepyeni bir dönem başlamış, Pir-i Sâni Seyyid Yahya Şirvânî'nin zikir halkasına girip onun irşâd ve terbiyesine teslim olmuştur.¹³² On iki esma ile sülûk edenlerin pîri olan Rûşenî,¹³³ pek çok kez halvete girmiş, hayli zaman ibâdât, riyâzât ve mücâhede ile vaktini geçirip şeyhinin muhabbetini kazanmıştır.¹³⁴

1.3.2. Hilafeti ve Tarikat Silsilesi

Tarîkatlarda bir şeyhin vefatından sonra yerine geçecek, post-nişîn olacak şahsın belirlenmesi konusunda kabul edilecek kıstas, şeyhin evlâdı veya akrabası olmak değildir; zira kan bağı sadece miras konusu için geçerlidir ve babasından evladına kalacak olan ancak malıdır. Post-nişîn olacak kişi şeyhin hâliyle hallenmiş, onun rûh ve ma'nâ dünyasını içselleştirmiş, kâmil insan olmaya namzet kişidir.

Seyyid-i Sâdâtı Seyyid Yahyâ'ya
İrmese irişmez idi Mevlâ'ya.

Tâciyam disem n'ola her şeyh-i şûhun çünki men
Seyyîd-i sâdât Seyyîd Yahyâ hâk-i râhıyam.

dizeleriyle Seyyid Yahya Şirvânî'nin kendisi için önemini belirten Dede Ömer Rûşenî de şeyhi hayatta olduğu sürece yanından ayrılmamış, her zaman şeyhinin hizmetinde bulunmuş, tasavvufî tahsilini kısa sürede tamamlayarak Şirvânî'nin halifesi olmuştur.¹³⁵

Tarîkatlarda şeyhten şeyhe ulaşarak tarîkat pîrine, ondan da yine şeyhten şeyhe, tâ Hz. Peygamber^(sav)'e kadar dayandığı kabul edilen zincire "silsile" denmektedir. Hasan Basrî^(ra) vasıtasıyla Hz. Ali^(ra)'a dayanan Halvetîliğin tarikat silsilesi şöyledir:

- Hz. Peygamber^(sav)
- Hz. Ali^(ra)(ö.29/661)
- Hasan-ı Basrî^(ks) (ö.110/728)
- Habîb-i Acemî^(ks)(156/774)139
- Dâvûd-ı Tâ'î^(ks)(ö.165/782)
- Ma'rûf-ı Kerhî^(ks)(ö.200/815)
- Seriyî-i Sakatî^(ks)(ö.253/867)

¹³² Sadık Vicdânî, *age*, s.189.

¹³³Hulvî,*age*, s.511.

¹³⁴ Vassaf, *age*,c.3, s. 141.

¹³⁵Hulvî, *age*, s.511, Sadık Vicdânî, *age*, s.189, Vassaf, *age*,c.3, s. 141.

- Cüneyd-i Bağdâdî^(ks)(ö.297/910)
- Mimşâd-ı Dîneverî^(ks)(ö.299/912)
- Muhammed-i Dîneverî^(ks)(ö.340/951)
- Muhammed el-Bekrî^(ks)(ö.380/990)
- Ömer-i Bekrî^(ks)(ö.487/1094)
- Vahyüddîn-i Kâdî^(ks)(ö.442/1050)140
- Ebû Necîb-i Sühreverdi^(ks)(ö.598/1201)
- Kutbuddîn-i Ebherî^(ks)(ö.622/1225)
- Muhammed-i Necâşî^(ks)(Rükneddîn)
- Şehâbeddîn-i Tebrîzî^(ks)(ö.702/1302)
- Seyyid Cemâleddîn^(ks)(ö.652/1255)
- Şeyh İbrâhîm-i Zâhid^(ks)(ö.705/1305)
- Şeyh Muhammed^(ks)(ö.780/1378)
- Şeyh Ömer el- Halvetî^(ks)(ö.823/1420)
- Şeyh Ahî Emre Muhammed el- Halvetî ^(ks)(k.s.) (ö.812/1409)
- Şeyh Hacı İzzeddîn-i Halvetî^(ks)¹³⁶(ö.812/1409)
- Şeyh Sadreddîn –i Hıyâvî^(ks)¹³⁷ (ö.869/1465)
- Şeyh Seyyid Yahya Şîrvânî^(ks)(ö.867/1463)
- Şeyh Ömer-i Rûmî-i Rûşenî^(ks)¹³⁸

1.4. Hizmet Dönemi ve Vefatı

Seyyid Yahya Şîrvânî'nin hilâfet tekliflerini şeyhin hizmetinden uzak kalmamak için kabul etmeyen Dede Ömer Rûşenî, halife olduktan sonra da aynı sebepten dolayı civar bölgelerden Gence, Berda'a, Şirvan, Karabağ ve Karaağaç'ta halkı irşad etmekle meşgul olmuştur. Şeyhinin 868/1464 yılındaki vefatından sonra da buralardaki faaliyetlerine devam etmiştir.¹³⁹

Şîî Karakoyunlu Devleti'nin Sünnî Şirvanşahlar'ı yenmesiyle siyasi ve dinî çalkantılar meydana geldiği bu dönemi, sünnî akideyi yaymaya çalışan Dede Ömer Rûşenî'nin nasıl geçirdiği bilinmemektedir.¹⁴⁰

¹³⁶Şefîne'de Şeyhin adı Şeyh Hacı İzzeddîn el- Hıyavî olarak geçmektedir. Vassaf, *age*,c.3, s. 137.

¹³⁷Tomar'da Şeyhin adı Şeyh Sadreddîn el- Hayyâvî olarak geçmektedir. Sadık Vicdânî, *age*, s.175.,

¹³⁸ Vassaf, *age*,c.3, s. 137.

¹³⁹Hulvî, *age*, s.513., Sadık Vicdânî, *age*, s.189., Vassaf, *age*,c.3, s. 141., Lamiî Çelebi, *age*, s. 703., Uzun, *age*, s. 25., Şakayık, *age*, s.281.

¹⁴⁰ Uzun, *age*, s. 25.

872/1467 yılında Karakoyunluların ortadan kaldırılmasıyla bölgedeki kargaşa sona ermiş, Uzun Hasan, tıpkı Fâtih Sultan Mehmed gibi birçok âlim ve şeyhi başkent Tebriz’de toplayarak burayı bir ilim ve kültür merkezi haline getirmek istemiştir¹⁴¹. Bu dönemde maiyetindeki şeyh ve âlimlere teveccüh göstererek onlara çeşitli ikram ve ihsanlarda bulunan sultanın, memleketinin her tarafında dört bin tekke, zâviye ve cami yaptırdığı da ifade edilmektedir.¹⁴²

Uzun Hasan’ın, Dede Ömer Rûşenî’ye bi’âtı *Sefîne*’de şöyle anlatılmaktadır:

“Uzun Hasan’ın İdris adlı kardeşi Dede Ömer Rûşenî’nin şöhretini duyunca, ona intisab eder. Bir gün ağabeyini görmek üzere Tebriz’e giden İdris Bey’i, karşısında derviş tacıyla gören Uzun Hasan, bunun sebebini sorar. O da Pîr’in güzel vasıflarından bahsederek tacı kendisine Dede Ömer’in ihsan ettiğini söyler. Bunun üzerine Uzun Hasan da Dede’yi görmek ve duasını almak ister.

Sultan, nişancısı ”Heybî” mahlasını kullanmakta olan İbrahim Gülşenî’yi şeyhe göndermeye karar verir. İbrahim Gülşenî bir mektup ve bazı armağanlarla Dede Ömer’i davet etmek üzere Karabağ’a gider. Gülşenî, şeyhin huzuruna vardığında gayri ihtiyari vecde gelir, nûr-ı hakîkiye vuslat hâsıl olur. Ömer Rûşenî, Gülşenî’ye

“Allah kimin gönlünü İslam’a açmışsa o, Rabbinden bir nûr üzere olmaz mı?” (Zümer Suresi, 39/22) manasını ifhâm eder.

Gülşenî, Sultan tarafından kendisinin davete memur edildiğini söyleyince Şeyh, “şimdi kıştır, fukaraya sefer müşkildir” diyerek özrünün kabulünü rica eder.¹⁴³ Bunun duyan İbrahim Gülşenî şaşırır. “bahar daha yeni geldi, zamansız kış mı olur?” diye içinden geçirir. Ancak geri dönüş yolculuğu sırasında şiddetli bir soğukla ve kışla karşılaşılır, Tebriz’e güç bela ulaşınca her şeyi olduğu gibi Uzun Hasan’a anlatır.¹⁴⁴ Şiddetli kış geçip karlar eridikten sonra Dede, dervişleriyle beraber Tebriz’e gelip Uzun Hasan’la görüşür.”¹⁴⁵

¹⁴¹ Şehabettin Tekindağ, “Uzun Hasan” *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay. Eskişehir, 1997, c.13, s.95.

¹⁴² Uzun, *age*, s. 26-27; Uzun Hasan ve diğer Akkoyunlu hükümdarlarının sünî akideyi bir devlet politikası olarak benimsedikleri anlaşılmaktadır. Dede Ömer Rûşenî’nin ve haleflerinin Tebriz’e davet edilmesinin arkasında da bu düşünce olmalıdır.

¹⁴³ Vassaf, *age*, c.3, s. 142.

¹⁴⁴ Hulvî, *age*, s.514.

¹⁴⁵ Hulvî, *age*, s.514.

Dede Ömer Rûşenî ile İbrahim Gülşenî arasında geçen bu görüşmelerin en önemli özelliği Gülşenî'nin aradığı mürşidi bulması ve Rûşenî'ye intisâb etmesidir ki böylece Dede de tarikatini devam ettirecek kuvvetli bir halefe sahip olur.¹⁴⁶

Dede Ömer'in Tebriz'e gelmeden önce Gence, Berda'a, Şirvan ve Karabağ gibi Tebriz'e yakın yerlerde uzun yıllar irşad faaliyetlerinde bulunması, Uzun Hasan ve diğer devlet erkânına olan yakınlığı ve saray çevresinden İbrahim Gülşenî'nin onun müridi olması gibi sebeplerin de etkisiyle Dede'nin şöhreti Tebriz'de iyice artmıştır.¹⁴⁷

Dede, ilk ziyaretinden sonra ayrıldığı Tebriz'e Uzun Hasan'ın eşi Selçuk Şah Begüm tarafından tekrar davet edilmiştir. Tebriz'de "Bağ- Şimal" denilen yerde Sultan Cihânşah Câmisine yakın bir zâviye inşa ettirmiş, Rûşenî'nin orada irşâdda bulunmasını rica etmek üzere adamlarını yollamıştır.¹⁴⁸ *Sefîne*'de Dede'nin bu tekkenin yapımı esnasında müridleriyle birlikte çalıştığı ve bazı kerametler gösterdiği bilgisi de yer almaktadır.¹⁴⁹ Ancak özellikle Farsça kaynaklarda Dede'nin Tebriz'e geldiğinde, Selçuk Hatun'un emriyle hazırlanan Muzafferiye Zâviyesi'nde 892/1486-87'deki ölüm tarihine kadar ikamet ettiği ve irşâdla meşgul olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁰

Uzun Hasan Bey'in 882/1478'de ölümü üzerine yerine geçen Halil Sultan kısa bir saltanata sahip olmuştur. Kardeşi Yakup Bey tarafından mağlup edilerek öldürülmüş ve Akkoyunlu Beyliği'nin başına Yakup Bey geçmiştir.¹⁵¹ Babası gibi, ilim ve sanat erbabını seven ve koruyan bir kişi olan Yakup Bey zamanında da Rûşenî'nin sarayla olan ilişkisi devam etmiş, hatta bu dönemde Tebriz'i medhettiği Farsça şiirler de yazmıştır.¹⁵²

Nakşibendî tarikatının ileri gelenlerinden Baba Nimetullah Nahcuvânî (902/1496)¹⁵³, Dede'nin son anlarında yanında bulunmuştur. Baba Nimetullah'ın bildirdiğine göre Dede, şöhretinin yayılmasından ve Selçuk Hatun'un yaptırdığı

¹⁴⁶ Uzun, *age*, s. 28.

¹⁴⁷ Uzun, *age*, s. 30.

¹⁴⁸ Hulvî, *age*, s.514.

¹⁴⁹ Vassaf, *age*, c.3, s. 142.

¹⁵⁰ Tavukçu, *age*, s.25,

¹⁵¹ Hammer, *age*, s.337.

¹⁵² Tavukçu, *age*, s.25. "Tebrizliler Hazret-i Sultan Yakûb'un uğuruyla, Muhammed sohbeti yaparlar. Tebriz'in cezbesi şahları onun ayağını öpmeye getirir. Umûmî adâleti, lutfu ve ihsanıyla Tebriz'in zenginliği devamlıdır, devamlı..." şeklinde tercüme edilebilen bu şiirin, Uzun Hasan Bey'in vefatı üzerine, Sultan Yakub'u tebrik etmek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁵³ Mehmed Süreyya, *age*, c. 1, s. 57.

zaviyeyi kabul ettiğinden dolayı pişmanlık duymaktadır.¹⁵⁴ Kaynaklar Dede'nin 892 /1486-87 yılında vefat ettiğini söylerken, *Sicill-i Osmânî*'de 907/1501-02 tarihi verilmiştir.¹⁵⁵ Şeyh Necmüddin'in Rûşenî'nin ölümüne dair yazdığı Farsça kıtasının son mısraındaki موت موت ifadesi de ebced hesabıyla 892'yi (1486-87) karşılamaktadır.¹⁵⁶

Lemezât'ta Hacı Ali'nin Dede'nin ölüm tarihi ile ilgili olarak aşağıdaki beyti söylediği bilgisi yer alır.¹⁵⁷

Virmesenüz 'âleme sivâsını

'Azm-i 'ukbâ itdi Dede Rûşenî.

Dede'nin mezarının bulunduğu yer hususundaki yaygın kanaat, Tebriz'de Selçuk Hatun tarafından yaptırılan tekkesinin haziresinde gömülü olduğu yönündedir.¹⁵⁸ Tavukçu, Dede'nin kabrinin yeri ile ilgili olarak bazı Farsça kaynaklarda Tebriz'in Maksudiye Mahallesi bilgisinin yer aldığını yazmaktadır.¹⁵⁹

Latîfi Tezkire'sinde ise şu ifadeler yer almaktadır: “Merkad-i münevveri ve meşhed-i mu'attarı ol diyâr-ı dil-âvîzde yanî şehr-i Tebrîzde ol mecma'-ı Revâfızda vâki' olmuştur. Âlim ü âbid ve ârif ve zâhid bir kimesne idi. Beyne'l-meşâyih Dede Ömer demekle şâyi ü şehirdür. Ol vilâyetde velâyeti zâhir olmanın Raffâziyyûn mezârın ziyâret itdükde lafz-ı 'Ömerden ibâ ve ihtirâz idüb nâmına “Baba Ali”dür dirler”¹⁶⁰ Uzun, Tebriz'i ele geçiren Şah İsmail'in Dede'nin türbesini yıkmak istediğini, ancak oradaki divanından tefe'ül edince türbe kapısındaki ismi Ali'ye çevirmekle yetindiği ifade etmektedir.¹⁶¹ *Sicill-i Osmânî*'de yer alan Dede'nin İran'da “Ömer Rûşenî-i Hanefî” diye tanındığı bilgisi Safevî idaresi sonrasında bir Sünnî-Şîî ayrımının oluştuğunu göstermektedir.¹⁶²

¹⁵⁴ Şakayık Tecümesi, s. 282, Uzun, *age*, s. 34; Nefehât'ta, Baba Nimetullah'ın “Ölüm döşeginde iken Dede Ömer'î ziyaret ettim. Onu korkuya kapılmış bir durumda buldum. Buyurdular ki, 'pek ziyade ulu olmuştum. Ah riyâset, ah riyâset!’”(Lamii Çelebi, *age*, s.703.)

¹⁵⁵ Mehmed Süreyya, *age*, s. 1314.

¹⁵⁶ Tavukçu, *age*, s. 26. “Dinin ve ilmin güneşi Rûşenî görünüşte ecel akşamı göçtü. Dün gece onu rüyâmda gördüm ve kendisine sordum; 'senin tarihin nedir?' 'Mevt mevt' diye cevap verdi.” (Lamii Çelebi, *age*, s.704.)

¹⁵⁷Hulvî, *age*, s.516

¹⁵⁸Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, sadeleştiren A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. Meral Yay. İstanbul c.1,s. 69.

¹⁵⁹ Tavukçu, *age*, s.26.

¹⁶⁰Canım, *age*, s. 124.

¹⁶¹ Uzun, *age*, s. 31.

¹⁶²Mehmed Süreyya, *age*, s. 1314

Âlim, ârif, âbid ve zâhid bir kişi olan Dede Ömer Rûşenî, ömrünü halka ve Hakk'a hizmete vakfetmiştir. Bu sebeple de sadece çağının değil bütün zamanların önemli isimlerinden biri olmuştur.

2. ŞAHSİYETİ ve TESİRLERİ

2.1. Şahsiyeti

2.1.1. Edebî şahsiyeti

Dîvan şiirinin hemen hemen bütün türlerinde eserler vererek şairlik kudretini gösteren Dede Ömer Rûşenî'nin edebî kişiliğine yönelik ilk değerlendirme, Rûşenî'den bahseden ilk eser olma özelliğine de sahip bulunan *Sehî Bey Tezkiresi*'nde yer alır:

“...Şiiri halk arasında meşhur, tasavvufa mail, ilâhî sözleri çok kimsedir. Kendi nefsinin ve hatırını kırmak için kötöleme şeklinde kendine bir kaside söylenmiştir. O kasidede latife söylemek kâbilinden pek çok manayı bir araya getirmiştir. Anadolu'da o kasideye kimse nazire söyleyememiştir. Mev'ize üslûbunda bir terci-i bendi vardır. Onda da pek çok hakikati, anlaşılması güç hususu ve marifeti toplayıp söylemiştir.”¹⁶³

Şakayık'ta yazan bilgiler de bu değerlendirmeyi doğrular niteliktedir: “Eshâb-ı dâniş ve rebâb-ı bîniş ortasında şiir ile meşgul olup şûr-engîz ve aşk-âmîz ve hâlet-bahş müdevven gazeliyle ve mesnevi üslûbunda bî-nihâye mutasavvifâne makâlâtı vardır.”¹⁶⁴

Latîfi Tezkiresi'nde ise Dede'nin şeyhler arasında şair olarak ün kazandığı, ilâhî şiirlerde nasibi olduğu yazmaktadır.¹⁶⁵

Dede'nin külliyyatının yurt içinde ve dışında değişik tarihlerde istinsah edilmiş yetmiş dört nüshaya sahip olması, şairin çok sevildiğinin ve bu bilgilerin doğruluğunun göstergesidir.¹⁶⁶

Vasfi Mahir Kocatürk, Dede'nin edebî kişiliği hakkında şunları söyler:

“Canlı ve zengin bir dile sahip ve sanatkârlık kabiliyetine mâlik olmakla beraber, devamlı bir sanatkârlık kaygısı gütmeyen Rûşenî, Fatih devrinin plastik ve zevk-perest şiiri yanında hayat ve mâneviyat zenginliği göstermektedir.

¹⁶³ *Sehî Bey Tezkiresi*, s. 124.

¹⁶⁴ *Şakayık*, *age*, s.282., *Uzun*, *age*, s. 41.

¹⁶⁵ *Canım*, *age*, s.125.

¹⁶⁶ *Tavukçu*, *age*, 95.

Rûşenî'nin enteresan tarafı, dilinde ve ruhunda halk karakterlerinden gelme garip bir canlılık ve samimiyet bulunması, anlattığı hikâye ve tiplerde müthiş bir realizm ile hayata girmesidir.”¹⁶⁷

Dilinde ve ruhunda halk karakterlerinden gelme bir canlılık ve samimiyet bulunan¹⁶⁸ Rûşenî, şiirlerinde Eski Anadolu Türkçesi'ni kullanmıştır. Ancak yaşadığı yerlere paralel olarak bu eserlerde Azerî ve Çağatay lehçelerinin de izleri görülmektedir.¹⁶⁹ 8/14. yüzyılda Şeyyâd Hamza ile başlayan Çağatayca şiir söyleme geleneğine Rûşenî de dâhil olmuş ve Çağatay lehçesi'yle bir manzume kaleme almıştır.

170

Canlı ve zengin bir dile sahip bir sanatkâr olan¹⁷¹ Rûşenî'nin şiirlerinde halk söyleyişleri, atasözleri ve deyimler sıkça görülmektedir.¹⁷²

Kökünden gözüñüñ yagdur yagışlar

Ki bir katresine biñ suç bağışlar.

5b

Yoluñ urdı senüñ dürlü yimekler

Gehî keşkek gehî buğrâ dimekler.

15a

İyi bir medrese eğitimi aldığı için Arapça ve Farsça'yı iyi bilen Dede Ömer Rûşenî, bu dillerde çeşitli manzumeler yazmış, eserlerinde âyet ve hadislerden iktibaslarda bulunmuştur.¹⁷³

“Küllî şey'in hâlikün illâ vechehu”

Sırrını fâş eyleyen hû hû diyü.

49a

Dede'nin şiirlerinin beğenilerek okunduğunun göstergelerinden biri de aşağıdaki na'attır. Bu na'atın ilk ve son beyitleri Hicâz makamında bestelenmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Kocatürk, *age*, s.284.

¹⁶⁸ Kocatürk, *age*, s.284.

¹⁶⁹ Tavukçu, *age*, s.44.

¹⁷⁰ Tavukçu, *age*, s.45.

¹⁷¹ Kocatürk, *age*, s.284.

¹⁷² Tavukçu, *age*, s.52.

¹⁷³ İktibâs: Bir kelimeyi, bir cümleyi tam, yarım veya manası ile alı aktarma. Özellikle âyet, hadis, kelâm-ı kibar ve diğer şairlerin sözleri iktibâsın ana malzemesini oluşturur. İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, L&M Yay. İst. 2003, s.242

¹⁷⁴ Vassaf, *age*, c.3, s. 144.

Çün toğub tutdı cihân yüzün günin hüsnîñ güneşi
Kim ola sevmeye bu vechile sen mâh-veşi

67a

Sen emîre kul olan her ne kadar müdbir ise
Bende-i mukbil olur misl-i Bilâl-i Habeşî

67a

Sensin ol püşt u penâh-ı melek ü ins ü perî
Enbiyânuñ güzeli sevgülüsi hûb u hoşı

67b

Lâle beñzer ki gül-i rûyuña indürmedi baş
Mug-ı hindû kimi yandı kararub içi taşı

67b

Ve'd-duhâ verdüñe ve'l-Leyl ohuram sünbülüñe
Rûşenî virdi budur külle gadâtin ve aşî.

68a

Bu son beyit Hz. Peygamber^(sav)'den şefaât talep etmek amacıyla Hz. Abdullah Salâhaddîn Uşşâkî, Vahîd Efendi Nâlî Efendi, gibi pek çok şair tarafından tahmis edilmiştir.¹⁷⁵ Bu tahmislerden bir tanesi de İzzî Efendi'nin tahmisidir:¹⁷⁶

“Ve'd-duhâ” verdüñe “ve'l-Leyl” ohuram sünbülüñe

Hak hemân nâtıka ihsân ide ben bülbülüne

İltifâtın ola bir lahza bu İzzî kuluna

Okurum su gibi ezber salavâtı gülüne

Rûşenî virdi budur “küлле gadâtin ve aşî”

Mutasavvıf bir şair olan Dede, “aşk” şairidir aynı zamanda. Bütün manzumelerinde lirik coşkulu bir söyleyiş karşımıza çıkmaktadır. Mübalağa sanatının da kullanıldığı aşağıdaki dizeler Dede'nin şiirlerindeki lirizme güzel bir örnektir:

Senüñ bir ‘âşıkıñdur ol dil ü cândan eyâ Server

Gözi yaşı yüzi rengi anuñ ‘ışkına tanukdur.

67a

¹⁷⁵ Tahmis. Edebiyatta bir gazelin her beytinin başına başka bir şair tarafından aynı vezinde üç dize eklemek suretiyle meydana getirilen nazım biçimi. Pala, *age*, s. 449.

¹⁷⁶ Vassaf, *age*, c.3, s. 144-145

Dede'nin şiiirlerinde Leylâ ile Mecnûn, Azrâ ile Vâmık gibi mesnevi kahramanları da görülür:

Anı Leylî'de görüb Mecnûn-ı 'ışk
'Âşık oldu oluben meftûn-ı 'ışk.

46a

Eyleyen enbân- zârı 'âşıkı
İkiledin 'Azra'ya karşı Vâmık'ı.

42b

Gençken ayrıldığı Aydın'a bir daha dönemeyen Rûşenî, memleketine olan hasretini şiiirlerine aksettirmiştir:

Rûşenî ister müdâmî yâ İlah
Aydın ili ola aña cây-i gâh
Münkir-i nâ-merdûñ ammâ istegi
Tûna'dur yâ Tunca yâ Âb-ı siyâh.

80b

Dede Ömer Rûşenî, edebî sanatları şiiirlerinde başarıyla uygulamış büyük bir şairdir. Bu sanatlarında şiiirdeki doğallığı Dede'nin üslûbuna zarâfet katmıştır.¹⁷⁷ Söz sanatlarını anlam sanatlarına tercih eden Rûşenî'nin şiiirlerinde Türk Halk şiiirinin de en çok kullanılan sanatı olan cinas, sıkça görülür.¹⁷⁸

Dil dili var içerü dilden dile
Dil dileğini yine dilden dile.

99a

Dede Ömer Rûşenî'nin eserlerinin önemli bir özelliği de şairin mahlasını kullanma şeklidir. Dede, mahlasını bazen "aydınlık, ışık" anlamlarına uygun gelecek şekilde kullanmışken bazen tezat sanatı içinde kullanmıştır. Bazı şiiirlerinde ismini tekrar ederek ahenk sağlarken bazılarında redif olarak kullanmıştır.¹⁷⁹

Senden içüb câm-ı sahbâ Rûşenî
Medh okur her demde şâhâ Rûşenî
Bendedür sen şâha cânâ Rûşenî
Medhûñ için oldu gûyâ Rûşenî.

¹⁷⁷ Semra Tunç, *age*, s. 6.

¹⁷⁸ Cinâs: Sesçe aynı, anlamca farklı olan kelimeleri bir arada bulundurma sanatı. Pala, *age*, s. 102.

¹⁷⁹ Tavukçu, *age*, s.64.

75a

Rûşenî var dime bildüm ben beni
Sen kaçan ben idüñ bilseñ seni
Saña bu benlik yeter iy Rûşenî
Kim diyesin bende yok mâ' vü menî.

75a

Ben senüñle oldugumca iy Ganî
Rûşenîyem Rûşenîyem Rûşenî
İstegüm bu bes benüm senden müdâm
Dâyimü'l-evkât idesin rûşenî.

80b

Kaynaklarda Hurûfî olup olmadığı hakkında hiçbir kayda rastlamadığımız Dede'nin bazı şiirlerinde edebî kaygılarla harflerin sayı değerleri ve bazı hurûfî rumuzlarıyla çeşitli oyunlar yaptığı görülmektedir. Hz. Peygamber^(sav)'i methettiği bir şiirinde mîm ve iki dâl şiirin sonunda meded kelimesinin vermektedir.¹⁸⁰

Rûşenî bî-çâre zulmetde kalurdu yâ nebî
Aña mîm ağzuñla iki dâlnun olmasa meded.

69a

Aynı şiirin bir başka beytinde de sâd, mîm ve dâl harfleriyle Allah^(cc)'ın Samed ismini zikretmektedir:

Sâd 'aynuñ mîm agzuñ dâl zülfüñ görelî
Yâ nebî gitmez dilümden bir nefes zikr-i Samed

69a

Dede Ömer Rûşenî 'nin edebî maharetini gösteren diğer bir husus da eserlerine düşürdüğü tarihlerdir:

İrişdi hatme miskînlik kitâbı
Hitâmı misk olub miskîn hitâbı.

116a

Nebî'nüñ hicretinden geçmiş andan
Sekiz yüz seksen tokuz yıl iy cân.

116a

¹⁸⁰ Tavukçu, *age*, s.58.

Kıssa-i çûbân için iy ehl-i dil

Fahr-ı cihân fahrını târîh bil. (fahr= 880/1475)

116a

2.1.2.Tasavvufi Şahsiyeti

Dede Ömer Rûşenî hakkında pek çok menkıbe rivayet edilen Allah^(cc)dostlarından. *Tomar*'da tasavvuf sahasındaki derecesinin oldukça yüksek olduğu yazar.¹⁸¹ *Lemezât*'ta ise "on iki esmâ ile sülûk eyleyenlerin seçkinidir" ifadesi ile birlikte Dede ile ilgili pek çok keramet yer almaktadır.¹⁸²

Dede Ömer Rûşenî, mutasavvıf bir şair olduğundan onun tasavvufi şahsiyeti ile bilgileri elde edebileceğimiz en önemli kaynak yine onun şiirleridir:

Tasavvuf Hak yolından çıkmamakdur

Tasavvuf kimse gönlin yıkmamakdur.

6a

Tasavvuf az yimek az uyumakdur

Hakkuñ esmâsını çok çok dimekdür.

6a

Halvetilik'in temel unsurlarından biri olan Ehl-i Beyt sevgisi, şiirlerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır:

Hâricîyem sevmesem dâmâdını Peygamberüñ

Râfızîyem fark idersem Haydarı Fârûkdan.

93a

Dede'nin şiirlerinde önemli mutasavvıflara da yer verilmiştir:

Dimişdür hem tasavvuf Bişr-i Hâfî

Arıdub itmedür gönlini sâfî.

8a

Dede'nin *Dîvân*'ında değişik formlardaki pek çok na'at vardır. Sadık Vicdânî'nin ifadesiyle ezberlenip vird edilmeye layık olan¹⁸³ bu na'atlar şairdeki Peygamber^(sav) sevgisinin ne denli yoğun olduğunun göstergesidir. Hatta Dede, Mısırlı

¹⁸¹ Sadık Vicdânî, *age*, s.190.

¹⁸² Hulvî, *age*, s.511.

¹⁸³ Sadık Vicdânî, *age*, s.190.

sûfi ve şair Busîrî'nin (695/1296 ?) ünlü eseri *Kaside-i Bürde*'yi tercüme etmek istemiş ancak ömrü vefa etmemiştir.¹⁸⁴

Şiirlerinin temel unsurlarında biri olan lirizm ve samimiyet Dede'nin Allah^(cc) aşkını, Hz. Peygamber^(sav)'e olan sevgisini dile getirirken de karşımıza çıkar:

Gül diridüm yüzüne olsa gülün gözi kaşı
Yâ benefşe kohulu hattı kadd-i serv-veşi.

Rûyî Rûmî külesi Deylemî özi Medenî
'Arabî sözi gözi Hâşimî kaşı Kureşî.

Hâşa li'llah ki diyem ben de senün gül yüzüne
Di nice beñzedeyin pâdişeh hâr-keşi.

Ne 'aceb kâfir-i bed-gevher ü sengîn-dil imiş
Gelmeyüb rahmı senün gevherüne ura taşı.

67b

Dede'nin yazdığı tuyuğlar ondaki Peygamber sevgisinin yoğunluğunun göstergesidir.

Yâ Nebî öğdi nebîde Hak seni
Nice öğibile miskîn Rûşenî
Sevdi yarattı seni Hayy u Ganî
Cümlenün sensin güzîni ahseni.

74b

Hz. Muhammed^(sav)'e büyük bir aşkla bağlı olan Rûşenî şiirlerinde O^(sav)'nun dostlarına da yer vermiştir:

Ebû Bekr ü Ömer Osmân, Alî kim Çâr- yârundur
Seni her kim sever cândan bularunla muvâfikdur.

67a

2.2. Halifeleri

Şeyhi Yahya Şirvânî hazretleri gibi Dede Ömer Rûşenî de pek çok halife yetiştirmiştir. Sehî Bey, beş yüz kadar seccade sahibi halifesi olduğunu

¹⁸⁴ Tavukçu, *age*, 46, Mahmut Kaya, "Kasidetü'l Bürde", *DİA* c.24,568-9.

anlatmaktadır.¹⁸⁵ Bu halifelerin en önemlileri İbrahim Gülşenî, Şeyh Demirtaş (Timurtaş Halife), Şâhin-i Halvetî (Şâhin-i Mısırî)'dir.¹⁸⁶

2.2.1.İbrahim Gülşenî

Asıl adı İbrâhim b. Muhammed b. Hacı İbrâhim b. Şeyh Şehabüddin b. Aydoğmuş'tur. Baba tarafından nesepleri Oğuz Ata'ya çıkar.¹⁸⁷ Annesinin ismi Hediyyetullah'tır ve Hz. Ali neslindedir. *Sefîne*'de 826/1423 yılında Azerbaycan'da doğduğu yazar. Ancak babasının Amîdî nisbetiyle anılması ve türbesinin de orda bulunmasından dolayı aslen Diyarbakırlı olduğu kabul edilmektedir.¹⁸⁸

Bâtınî ilimleri tahsil etmek amacıyla amcası Seyyid Ali ile Mâverâ'ünnehir'e giden Gülşenî, ilk konakladıkları yer olan Tebriz'de Uzun Hasan'ın kazaskerlerinden Hasan isimli bir kişi ile karşılaşmıştır. Bu sebeple Tebriz'e yerleşen İbrâhim Gülşenî, daha sonra Dede Ömer ile tanışmış ve derhal onun hizmetine girmiştir. Kısa sürede sülûkunu tamamlayarak halifelerinden olan Şeyh Gülşenî¹⁸⁹ Şah İsmail'in Tebriz'i alıp Şiiliği ilan etmesinden sonra buradan ayrılarak Mısır'a yerleşmiş ve 940/1534 yılında burada vefat etmiştir.¹⁹⁰

Rûşenî gibi edebiyatla yakından ilgilenen Heybetî mahlasını¹⁹¹ kullanan Gülşenî'nin¹⁹² bu mahlası alma hikâyesi *Sefîne*'de şöyle anlatılır:¹⁹³

“Rûşenî hazretleri âlem-i misâlde Hz. Peygamber^(sav) ile görüşür. O^(sav)'nunla bir bahçede dolaşırken Hz. Resûl^(sav) bir gül kopararak Dede'ye verir. O da bu gülü Gülşenî'ye teslim eder. Sabah olunca dervişleriyle gül bahçesinde gezerken Dede, bahçeden bir gül koparıp Gülşenî'ye verir. İbrâhim Gülşenî de koynundan diğer gülü çıkarıp “Sultanım! Bu gece ihsan buyrulan gül kâfi değil mi?” dediği zaman

¹⁸⁵ Sehî Bey, *age*, s. 124.

¹⁸⁶ Mustafa Uzun, *DİA*, c.9, s.81. *Lemezât*'ta bu halifelerden dört tanesinin ismi zikredilir. Bu halifeler İbrahim Gülşenî, Şeyh Demirtaş (Timurtaş Halife), Şâhin-i Halvetî (Şâhin-i Mısırî) ve Kubâd Şâh'tır. Hulvî, *age*, s.516.; Eraydın ise Dede'nin halifeleri olarak Mehmed Demirtâşî, İbrâhim Gülşenî, Hasan Sezâî, Hasan Hâletî b. Aliyyu'l- A'lâ isimlerini zikreder. Eraydın, *age*, s. 394.

¹⁸⁷ Sefîne de dedesinin ismi Hacı İbrâhim b. Şeyh Şehabüddin b. Aydoğmuş b. Gündoğmuş b. Kutludoğmuş b. Oğuz Ata olarak geçer. Vassaf, *age*, c.3, s. 151.

¹⁸⁸ Vassaf, *age*, c.3, s. 151.

¹⁸⁹ Vassaf, *age*, c.3, s. 152, Hulvî, *age*, s.524.

¹⁹⁰ Vassaf, *age*, c.3, s. 163.

¹⁹¹ Mustafa Kara, “Gülşeniyi ve Güldeste”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, c.7, s. 43; *Sicill-i Osmânî*'de Gülşenî'nin kullandığı ilk mahlas Hey'etî olarak geçer. Mehmed Süreyya, *age*, c. 3, s. 755-756.

¹⁹² Rahmi Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, Petek Yay., s.93.

¹⁹³ Vassaf, *age*, c.3, s. 154.

Rûşenî “Sen o bağ-ı Bekâ’nın gülüsün” der. Böylelikle Gülşenî mahlasını kullanmaya başlar.”

Yine *Sefîne*’de Hz. Mevlânâ’nın *Dîvân-ı Kebir*’de yer alan aşağıdaki beyitte yüzlerce sene evvel Dede Ömer Rûşenî ile İbrâhim Gülşenî’yi müjdelediği yazmaktadır.¹⁹⁴

Gülşenî, şeyhi Rûşenî gibi Mevlânâ’dan etkilenmiş ve Mesnevî’ye *Mesnevî-i Ma’nevî* adında kırk bin beyitlik Farsça nazire yazmıştır.¹⁹⁵ Yaklaşık yirmi iki bin beyitten oluşan *Türkçe Dîvânı* ve yirmi iki bin beyitlik *Farsça Dîvânı* eserlerinden bazılarıdır.¹⁹⁶

2.2.2. Şeyh Muhammed Demirtaş

Dede Ömer Rûşenî’den hilâfet alanlardan biri de Şeyh Ebû Abdullah Muhammed Demirtaş’tır. Kütahya’nın Timurtaş Köyündendir. Gençken ilim tahsili için Mısır’a gitmiş, burada Dede Ömer Rûşenî’nin halifelerinden Hüseyin Ayntâbî ile Mısırlı Şeyh Ahmed b. Afne’nin sohbetlerine katılmıştır. Daha sonra seyr ü sülûkunu tamamlamak üzere Tebriz’e gitmiştir. Dede’den tarîkat ve hilâfet alarak Mısır’a dönmüş, 935/1528-29 tarihindeki vefatına kadar Kahire yakınlarında kurduğu tekkesinde irşâd vazifesini yerine getirmiştir.

Daha çok teşkilatçılığıyla tanınan Şeyh Demirtaş,¹⁹⁷ Ferîdüddîn Attar’ın ünlü eseri *Mantuku’t-Tayr*’ındaki bir hikâyeyi nefsin mertebelerine uyguladığı *Cemu’l-Esrâr* ve *Keşfü’l-Estâr* isimli bir eser yazmıştır.¹⁹⁸

2.2.3.Şeyh Şâhin-i Mısırî

Çerkez Emirlerinden olan Şeyh Şahin-i Mısırî, Tebriz’e gelerek Dede Ömer Rûşenî’ye intisâb etmiştir. Hilâfetten sonra Mısır’a gelerek tekkesini kurmuştur. 935/1528-29 tarihinde Mısır’da vefat etmiştir.¹⁹⁹

2.3. Eserleri

Bu başlık altında Dede Ömer Rûşenî’nin manzum ve mensur eserlerini inceleyeceğiz.

¹⁹⁴Vassaf, *age*,c.3, s. 158“Gülşenî’nin güzel yanağını gördüm; O parlak gözü ve kandili gördüm”

¹⁹⁵ Vassaf, *age*, c.3, s. 161.

¹⁹⁶ Vassaf, *age*,c.3, s. 161.

¹⁹⁷ Uzun, *age*, s. 36.

¹⁹⁸ Vassaf, *age*,c.3, s. 188, Sadık Vicdânî, *age*, s.196-197.

¹⁹⁹Hulvî, *age*,s.524.

2.3.1. Manzum Eserleri

2.3.1.1. Divan

Pek çok yazma nüshası bulunan Dede Ömer Rûşenî'nin *Dîvan*'ı çoğunlukla külliyyatı içerisinde yer almaktadır. *Divan*'da 7 kaside (ikisi Farsça), 87 gazel (iki tanesi Farsça); 6 musammat; 1 müstezad (Farsça); 3 kıt'a (biri Farsça); 114 tuyug; 3 mesnevi; 22 matla' (biri Farsça, biri Arapça-Türkçe) ve müfret olmak üzere toplam 243 manzume bulunmaktadır.²⁰⁰

Kasidelerden ikisi Hz. Peygamber^(sav)'in övgüsüne, biri de Halvetiyyenin silsilesine ayrılmıştır. Bunların içerisinde dikkat çeken bir diğer manzume de *Silsile-nâme* gibi Farsça yazılmış olan *Kasîde-i Subhiyye*'dir.

Dede Ömer Rûşenî Divanı'nın değişik ülkelerde bulunan yedi yazması üzerine Âzâde Ertuğrul Musabeyli tarafından tenkitli metin çalışması yapılmıştır.²⁰¹ *Rûşenî Divanı* üzerine Semra Aydemir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.²⁰² Orhan Kemal Tavukçu da *Divan*'ın tenkitli metni üzerine doktora tezi hazırlamıştır.²⁰³

2.3.1.2. Mesneviler

2.3.1.2.1. Çoban-nâme

Metnin baş tarafındaki Farsça dibacede Rûşenî, *Çoban-nâme Mesnevisi*'ni Mevlânâ'nın *Mesnevisi*'ndeki "Kıssa-i Çoban bâ Mûsâ" başlığını taşıyan bölümden tercüme ettiğini belirtmektedir.

Eserde, Mevlânâ'nın medh edildiği 19 beyitlik bir mesnevîden sonra uzunca bir bölümde Hz. Mûsâ (a.s.) ile Çoban hikâyesi anlatılmaktadır. Hz. Mûsâ'nın ve çobanın münâcatları, nasihat ve temsil kısımları da bulunmaktadır. Bütün bu özellikleriyle *Çoban-nâme*, telif-tercüme bir eserdir denilebilir.

Aruzun "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla yazılan *Çoban-nâme*'de, sade bir dil kullanılmıştır.

Toplam 530 beyitten oluşan eserin sonunda yer alan,

Kıssa-i çûbân için iy ehl-i dil

²⁰⁰ Tavukçu, *age*, s.34.

²⁰¹ Âzâde Ertuğrul Musabeyli, *Dede Ömer Rûşenî'nin Eserleri (İlmî Tenkidî Metin)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, İSAM, nu:30199 (Fotokopi Metin)

²⁰² Semra Aydemir, *Dede Ömer Rûşenî, Hayatı, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 1990.

²⁰³ Orhan Kemal Tavukçu, *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkitli Metni* (Yayınlanmamış Doktora Tezi),Erzurum 2000.

Fahr-ı cihân fahrını târîh bil.

116a

beytindeki fahr-ı cihân terkibi bize yazılış tarihi olan 880/1475-76 tarihini vermektedir.

Hidayet Ünal *Çoban-nâme Mesnevisi*'nin tenkitli metnini yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.²⁰⁴

2.3.1.2.2. Miskinlik Kitabı (Miskin-nâme)

Miskin-nâme, adını miskin biriyle karınca arasında geçen bir hikâyeden alan didaktik bir mesnevidir.

İrişdi hatme miskînlik kitâbı

Hitâmı misk olub miskîn hitâbı.

37b

beytiyle şair, eserin adının *Miskinlik Kitabı* olduğunu söyler.

Aruzun mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün kalıbıyla yazılan *Miskinlik Kitabı*, 1181 beyitten oluşmuştur. 128 beyitlik uzunca bir münâcât ile başlayan eserin devamında manzum tasavvuf tarifleri yer alır. Hadis-i Şerifler, evliya menkıbeleri, öğüt verici hikayeler eserin diğer özelliklerindedir.

Eserin sonundaki

Nebî'nün hicretinden geçmiş andan

Sekiz yüz seksen tokuz yıl iy cân.

38a

beytinden *Miskin-nâme*'nin 889/1484-85 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Genellikle Rûşenî Külliyyatı'nın bir parçası olarak değerlendirilen *Miskinlik Kitabı*'nin çeşitli kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Eserin tenkitli metni Mustafa Uzun tarafından hazırlanmıştır.²⁰⁵

2.3.1.2.3. Ney-nâme

Mesnevi'nin ilk on sekiz beyitinin tercümesi üzerine kurulan *Ney-nâme*, Mevlânâ'nın övgüsüne dair 89 beyitlik bir medhiye ile başlar. Bu bölüm külliyyatın bazı nüshalarında müstakil bir eser olarak değerlendirilmiş ve şiiirlerin baş tarafına alınmıştır.

²⁰⁴ Ünal, Hidayet; *Rûşenî Ömer Dede'nin Çobân-nâme Mesnevisi (İnceleme-metin)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ü. SBE, Erzurum, 2003.

²⁰⁵ Mustafa Uzun, *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Miskinlik-nâme Mesnevisi*, (Yayımlanmamış doktora tezi) Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi, İstanbul 1982

Dinle neyden ne hikâyetler kılır

Ayrulıktan ne şikâyetler kılır.

beyitiyle başlayan *Ney-nâme*'de Ney'in kamışlıktan kesilmesi ve ilâhî sırları terennüm edişi mecâzî ve tasavvufî bir üslupla anlatılmıştır. Eserde Ney'den başka konular da işlenmiştir. Aşk ve âşıklık bu konuların başında gelir. Bunların dışında, 'hû' kelimesinin ihtiva ettiği anlamlara dair bir şiir, Hz. Mûsâ'ya dair hikâye ile Muhyiddin-i Arabî'nin eserlerinden bahsettiği bir bölüm bulunmaktadır.

1028 beyitten oluşan eserin genelinde “fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün” vezni kullanılmıştır. Ancak konunun değişmesine paralel olarak veznin de değiştiği (mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün) dikkati çekmektedir.

Birçok nüshası bulunan eserin yazılış tarihi bilinmemektedir. Tenkitli metni Mustafa Uzun tarafından hazırlanmıştır.

2.3.1.2.4. Kalem-nâme

Kalemin çeşitli sıfatlarıyla ele alınarak konuşturulduğu alegorik bir eserdir. Hatimesi olmadığı için yarım kalmış izlenimini veren eser 99 beyitten oluşmaktadır. *Kalem-nâme* bazı nüshalarda *Divan*'a dahil edilmiş, bazılarının *Ney-nâme*'den sonra verilmiştir.

Aruzun fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezni ile yazılmıştır. Eserin tenkitli metnini Semra Aydemir'in çalışmıştır.

2.3.1.3. Silsile-nâme-i meşâyih

Rûşenî'nin Farsça yazdığı bu eser kaside formundadır. Hz. Ali'den başlayarak Halvetiyye tarikatın silsilesi manzum olarak verilir. Aruzun fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün kalıbıyla yazılmıştır. Rûşenî'den sonra yapılan ilavelerle beyit sayısı kırk ikiye çıkan *Silsile-nâme*, Halvetiyye'nin devamının da temenni edildiği bir dua bölümü ile son bulur.

Manzume'nin tenkitli metni Orhan Kemal Tavukçu tarafından hazırlanmıştır.²⁰⁶

2.3.2. Arapça Mensur Eserleri

2.3.2.1. Hâşiye alâ Envârü't-Tenzil ve Esrâri't-Te'vîl

Mustafa Uzun, Dede Ömer Rûşenî'nin Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin meşhur eseri *Envârü't-Tenzil ve Esrâri't-Te'vîl* isimli eserine Hâşiye alâ Envârü't-Tenzil ve

²⁰⁶ Orhan Kemal Tavukçu, *age*, s.39

Esrâri't-Te'vîladında yazdığını söylemektedir. Eserin üç nüshası bulunduğunu, Millet Kütüphanesi nüshasının baş tarafında “...Hazret-i Dede ‘Ömer Rûşenî efendimizün sûre-i bakara hâşiyesi ve tarîkkat-nâmesi...” şeklinde bir ibare yer aldığını, Süleymaniye Kütüphanesi’nde yer alan yazmada da ‘li-Rûşenî’ ve ‘er-Rûşenî’ ifadelerinin bulunduğunu belirtmektedir.²⁰⁷

2.3.2.2 Tarikat-nâme

Orhan Tavukçu, Dede’nin *Tarikat-nâme* isminde tarikat âdâbı, mürşid-mürîd ilişkileri nin ele alındığı Arapça, küçük bir risâle yazdığını, eserin tek nüshasının *Hâşiyeye alâ Envârü't-Tenzil ve Esrâri't-Te'vîlyazmasın*ın içinde yer aldığını söylemektedir.²⁰⁸

2.3.2.3. Risâle fi't-tecvîd ve fi't-tasavvuf

Tavukçu aynı eserinde Dede Ömer Rûşenî’nin *Risâle fi't-tecvîd ve fi't-tasavvuf* adında bir eser yazdığını eserin *Kaside-i Bürde*’nin Arapça şerhi ile Rûşenî’nin

Mest-i râh olan müsterâh olmaz

Müsterâh olan mest-i râh olmaz

matla’lı gazelinin Türkçe şerhinden ibaret olduğunu belirtmektedir.²⁰⁹

2.3.3. Diğer Eserleri

2.3.3.1. Âsâr-ı Aşk

Âsâr-ı Aşk, Dede’nin müstakil bir mesnevisi olmayıp *Miskinlik Kitabı* ile Rûşenî’nin bazı manzumelerinin bir araya getirilmesinden oluşan bir antolojidir.²¹⁰

2.3.3.2. Pend-nâme

Pend-nâme isimli eser de *Âsâr-ı Aşk* gibi müstakil bir eser değildir. Bu manzume,

Diñle sözüm saña direm iy ‘amû

Kardeşün oğlı sözi hakdur hamu.

82a

mısralarıyla başlayan terci-i benddir.²¹¹

²⁰⁷ Uzun, *age*, s.53.

²⁰⁸ Tavukçu, *age*, 39

²⁰⁹ Tavukçu, *age*, 39-40

²¹⁰ Tavukçu, *age*, 40

²¹¹ Tavukçu, *age*, s.40-41

2.3.3.3. Terceme-i Kand-i Nebât

Terceme-i Kand-i Nebât isimli eser ise *Miskinlik Kitabı*, *Çoban-nâme* ve *Ney-nâme* mesnevilerinin yanında musammat, gazel ve tuyugların da yer aldığı Rûşenî Külliyyâtı'nın bir nüshasıdır.²¹²

2.3.3.4. Kitâb-ı Mevlânâ

Kitâb-ı Mevlânâ da *Çoban-nâme*, *Kalem-nâme* ve *Ney-nâme*'den parçaların *Divan*'daki bazı manzumelerin bir araya getirildiği Rûşenî Külliyyatı'nın dağınık bir nüshasıdır.²¹³

2.3.3.5. Kıssa-nâme

Tavukçu, Abdullah Uçman'ın kaynaklarda ve kataloglarda adına rastlanmayan *Kıssa-nâme* isimli bir eserden bahsettiğini ancak eserle ilgili herhangi bir kayıt bulunmadığını söylemektedir.²¹⁴

2.3.4. Dede Ömer Rûşenî'ye Atfedilen Eserler

2.3.4.1. Kitâb-ı Dil-güşâ-yı Rûşenî

Bazı kaynaklarda Dede Ömer Rûşenî, bazı kaynaklarda da İbrahim Gülşenî adına kaydedilen bu eser, Fâtih devri şairlerinden Gülşenî-i Saruhânî'ye aittir. *Esrar-nâme*, *Râz-nâme*, *Pend-nâme* ve *Heft-bâb* adlarıyla da anılan Dil-güşâ'nın çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.²¹⁵ Eserin Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshası üzerine bir yüksek lisans tezi Nuri Karasakaloğlu tarafından hazırlanmıştır.²¹⁶

2.3.4.2. Âgâz-ı Kitâb-ı Merâtib-i Seb'a

Pir Mehmed Erzincânî'ye ait olan bu eser, nefsin yedi mertebesinin aşılmasına bağlı olarak varılacak makamların anlatıldığı mesnevi tarzındaki manzumedir. Milli Kütüphane kayıtlarında Rûşenî adına kayıtlıdır.²¹⁷

2.3.4.3. Terceme-i Ferâ'izü's-Secâvendî

Milli Kütüphane kayıtlarındaki, bir nüshanın baş tarafındaki Hazâ Kitab-ı Rûşenî (*Aydınlık Kitabı*) ifadesinden dolayı Dede Ömer'e atfedilen eserin müellifi diğer nüshalarda Reyyî Halil Konevî olarak verilmiştir. Muhammed b. Muhammed es-

²¹² Tavukçu, *age*, s.41

²¹³ Tavukçu, *age*, s.41

²¹⁴ Tavukçu, *age*, s.41

²¹⁵ Tavukçu, *age*, s.41-42.

²¹⁶ Nuri Karasakaloğlu, "*Dil- Güşâ (Giriş, Metin, İndeks)*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1998.

²¹⁷ Tavukçu, *age*, s.42

Secâvendî(ö. 596/1200)'nin *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye* adlı eserinden 1115/1703-04 yılında tercüme edilmiştir. Mesnevi nazım şekliyle yazılan eser, yaklaşık 660 beyitten oluşmuştur.²¹⁸

2.3.4.4. Gülşen-i Tevhid

Halvetî isimli bir şaire ait olan *Gülşen-i Tevhid* mesnevisi, şairin başka şiirlerinin de yer aldığı bir mecmuanın baş tarafında bulunmaktadır.²¹⁹

2.3.4.5. Tuhfe-i Gevher-nizâm

Yaklaşık iki yüz beyitten oluşan *Tuhfe-i Gevher-nizâm Mesnevisi* 1155/1742-43 yılında te'lif edilmiştir. Bu durumda müellifi bir başka Rûşenî'dir.²²⁰

2.3.4.6. Gülşenî'nin Şiirleri

Tavukçu, İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu'nda yer alan ve Rûşenî'nin beş bin beyit civarında şiirinin bulunduğu söylenen bu eserde Gülşenî'nin şiirleri yer aldığını söyler.²²¹

2.3.4.7. Bülbül-nâme

Şâhidî'ye ait olan bu eser de Rûşenî'nin şiirleri ile aynı mecmuada bulunmaktadır.²²²

²¹⁸ Tavukçu, *age*, s.42

²¹⁹ Tavukçu, *age*, s.43

²²⁰ Tavukçu, *age*, s.43

²²¹ Tavukçu, *age*, s.43

²²² Tavukçu, *age*, s.43

İKİNCİ BÖLÜM

DEDE ÖMER RÜŞENİ’NİN DÎVÂNİ’NDA TASAVVUF

Çalışmamızın bundan önceki bölümlerinde 9./15. yüzyılda Anadolu’daki siyasî, sosyal, edebî ve tasavvufî durum hakkında kısa bir değerlendirmede bulunduk. Ayrıca Dede Ömer Rüşenî’nin hayatını, dînî ve tasavvûfî yönlerini ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızın bu kısmında ise Dede Ömer Rüşenî’nin şiirlerinde değındiğı tasavvufî kavramlara değineceğiz.

1. TASAVVUF

Tasavvuf Arapça’da “yün giymek, saf olmak ” anlamına gelen bir kelimedir. Kişiyeye Allah^(cc)’ı görürcesine ibâdet etme hazzına erişmesinin yolunu gösteren ilimdir.²²³ Dede Ömer Rüşenî *Dîvân*’ının otuz beş beytinde tasavvufun değışik tanımlarını yapmış, bazı mutasavvıfların tasavvuf tanımlarına yer vermiştir:

Dimişdür hem tasavvuf Bişr-i Hâfî
Arıdub itmedür gönlini sâfî.

8a/10

Yalınayak gezdiği için “Hafî” lakabıyla tanınıp, “Bişr-i Hâfî” adıyla meşhur olan ilk dönem sûfilerinden Bişr-i Hâfî (ö.227/841)²²⁴ “tasavvufun gönlü tertemiz arı duru hale getirmektir” demiştir. Çünkü kalp, Hakk’ın tecellî mahallidir, bu nedenle Allah^(cc) inancı Allah^(cc)sevgisi dışında her şeyden temizlenmesi gerekir. Mısır’da yetişen büyük velîlerden olan Zünnûn Mısırî (ö. 245/849)’nin tasavvuf tanımı şudur:

Dimiş Zünnûn-ı Mısırî kim tasavvuf
Temellukdur tahallukdur telattuf.

8a/2

Tasavvufun amacı, nefsi kötü sıfatlarından temizleyip iyi özelliklerle bezemek, Hz. Peygamber^(sav)’in ahlakıyla ahlaklanmaktadır. Bu sebeple de Zünnûn Mısırî(ö. 245/849)“tasavvuf güzel ahlak ile ahlaklanmak, güzel muamelede bulunmaktır” demiştir. Rüşenî’nin tasavvuf tanımlarından bir kaçı şöyledir:

Tasavvuf terk-i da’vâdür dimişler
Dahi kitmân-ı ma’nâdür dimişler.

7a/9

Tasavvuf terk-i da’vâdür dimişler

²²³ Dînî Kavramlar Sözlüğü, s.552-553

²²⁴ Mustafa Kara, “Bişr-i Hâfî”, *DİA*, c.6, s.221

Hemân vecd ü semâ' u hâle dirler.

7a/10

Tasavvuf kalbi Hakk'a bağlamakdur

Yüregin 'aşk odıyla dağlamakdur.

7b/3

“Tasavvuf dünyalık bütün davaları terk etmektir.” “Ma'nâları gizlemektir.” “Kalbi Hakk'a bağlamak, yüreğini aşk ateşiyle yakmaktır.” İnsan bu dünyaya mâsivâyâ dalıp nefsinin peşinde koşmak için değil, kalbini Hakk'a bağlamak, O'na âşık olup, yüreğinde Hakk'tan gayrı ne varsa aşk ateşiyle yakmak için gelmiştir.

Tasavvuf yâr olub bâr olmamakdur

Gül-i gülzâr olub hâr olmamakdur.

7b/6

Cem'i halkı bir görüb tasavvuf

İtmekdür iyüye yavuza tûf.

7b/10

Tasavvuf “herkesin yükünü çekmek ama kimseye yük olmamak”, “gül bahçesinin gülü olup diken olmamak”, “bütün insanlara bir gözle bakıp, iyiye kötüye “tûf” dememek”tir. Tasavvuf terbiyesinden geçen sâlik başkasının sırtından geçinmez, başkasına yük olmaz aksine dost olur, kardeş olur, sırdaş olur. Gül bahçesindeki gül gibi hem rengiyle hem kokusuyla etrafını şenlendirir, diken olup zarar vermez. Bütün insanlara aynı nazarla bakar, kimseyi kötülemez.

Rûşenî, manzumelerinde tasavvuf ile ilgili benzetmeler de yapmıştır:

Yanar bir şem'idür Hakkuñ tasavvuf

Söyünmez dimesiyle münkirüñ püf.

7b/9

Yanar bir nûrdur dilde tasavvuf

Yanar rîşi u burûtı her ki dir püf.

7b/11

Tasavvuf “münkirin üflemeyle sönmeyen bir muma” benzetildiği bu dizelerde Tevbe Sûresi 32. âyetine iktibas vardır. Söz konusu âyette Yüce Allah^(cc), “Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Kâfirler hoşlanmasalar da mutlaka Allah nûrunu tamamlayacaktır” buyurmuştur. Allah^(cc)'ın yaktığı nûr, kim ne kadar uğraşırsa

uğraşsın sönmeyecektir çünkü Hâlık^(cc)'in yaktığı mumu, mahlûkun nefesi söndüremez. Rûşenî tasavvuf ilminin bir diğer yanını da şu dizelerde terennüm etmiştir:

Tasavvuf fenni hod bir turfa fendür
Kime gül mül kime zehr ü dikendür.

11b/15

Tasavvuf, öyle bir ilimdir ki kimine gül kimine şarap sunarken kimilerine zehir ve diken sunar. İnsanın bu yolda ilerlemesi çok daha zordur. Bu uzun yolculukta bazen hiç bitmeyecek gibi süren karanlıklar, bazen göz kamaştıran aydınlıkla yaşanırken bazen yıldızlara kadar yükselirken, bazen dipsiz kuyulara düşüşler yaşanabilir.

1.1 Seyr ü Sülûkun Temel Unsurları

Seyr ve sülûk kelimelerinin anlamı “gezmek, yürümek, bakmak, katılmak, intikal etmek”tir. Tasavvuf ilminde ise Kur’an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber^(sav)'in sünnetini bilen, O^(sav)'nun ahlâkıyla ahlâklanmış bir şeyhindenetiminde Allah^(cc)'ı gerçek anlamda tanıma, O^(cc)'nu aşk ile sevme ve O^(cc)'nu görüyormuşçasına bir ibadet bilinci kazanabilme amacıyla çıkılan manevi yolculuğa verilen isimdir. Tasavvuf yoluna girmek isteyen “tâlib”, yolun başlangıcında olana “mübtedî”, bu yolda mesafe katedene “sâlik”, yolun sonuna ulaşana “müntehî” denir. Sâlik, mübtedî ile müntehî arasındaki mertebededir.²²⁵ Herevî (ö.481/1089) ise bu tasnifi mürîd, sâlik, murâd şeklinde yapar. Mürîd, kendi iradesiyle nefsinin arzularından uzaklaşan ve Hakk’a giden yola girerek yolun gereklerini yerine getirmeye çalışan kişidir. Amelleriyle yetinmeyen mürîdin kendisini Hak’tan alıkoyacak her türlü bağla ilişkisini kesmesi sâlik olduğunun göstergesidir. Tefrika vadisinden alınarak cem’ vadisine götürülenler de murâddır.²²⁶ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, erbâb-ı vahdetin tasavvuf yolunu tutmak, yolda ilerlemek, yolun sonuna varmak ve ardından yolun başına geri dönmek şeklinde kavis çizen sülûku dört mertebede açıkladıklarını belirtir.²²⁷

Rûşeni, konuyla ilgili olarak şu mısraları terennüm etmiştir:

Tasavvuf ehli katında budur yol
Zemîn bigi halîm ü bâr-keş ol.

10b/1

²²⁵ Uludağ, “Sülûk”, *DİA*, c.38, s. 127

²²⁶ Abdurrezzak Tek, “*Tasavvufî Mertebeler- Hâce Abdullah el- Ensârî el- Herevî Örneği-*“, Emin Yay. Bursa 2008, s.39-41

²²⁷ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, “*Tasavvuf Sözlüğü İstîlâhât-ı İnsân-ı Kâmil*“, Haz.İhsan Kara, İnsan Yay., İstanbul 2013, s.644

Bu sözi gerçi dimişler ulular
Açık gönüllüler yüzi sulular.

10b/4

Ne iñen yumşak ol kim basılasun
Ne iñen yavuz ol kim asılasun.

10b/5

Öziñ toprak gibi dutgıl açuk hoş
Sakıngıl olmagıl od bigi serkeş.

10b/7

Taş olma toprak ol tâ bite verdüñ
Bahâr ol olma kış tâ gide serdüñ.

10b/9

Emânet-dâr u serpûş ol zemîn-vâr
Saña muhtâc ola tâ kim ne kim var.

10b/10

Tırâş it tahtasını sîneñüñ var
Yazıla tâ kim anda her ne kim var.

10b/11

Dilersen kim bütün toprağüñ gül
Gecede ağlayub gündüzde hoş gül.

10b/12

Eger pâ-bûs-ı yâre isteseñ yol
Zemîn bigi yüri var hâk-ı râh ol .

10b/13

Eger sûfî olayın dir-iseñ var
Başüñ ayağa koyub ol zemîn-vâr.

10b/15

Dede Ömer Rûşenî'nin “pâ-bûs-ı yâre yol istemek” yani “yârin ayağını öpmeye izin istemek” terkibiyle adlandırdığı seyr ü sülûk uzun bir yolculuktur. Sevgilinin ayağının toprağını öpmek isteyen sûfî toprak gibi yumuşak huylu olmalı, ateş olup halkı yakmamalıdır. Çünkü toprak, bütün mahlûkat üzerinde dolaştığı halde hiçbir şikâyette bulunmadığı için tevazunun simgesidir. Ayrıca toprağa her şey atılabilir; fakat ondan

sadece güzel şeyler çıkar. Sâlik iyiliğe iyilikle mukabele eden değildir, iyiliğe de kötülüğe de iyilikle cevap verendir. Ancak bu şekilde toprağında güller biter, baharı gelir nefsinin bütün sertlikleri gider. Kendi iradesiyle nefsinin arzularından uzaklaşan ve Hakk'a giden yola girerek yolun gereklerini yerine getirmeye çalışan kişiler O^(cc)'nunla duyar, O^(cc)'nunla görürler ve Hakk'a yaklaşır.

1.1.1. Dört Kapı (Şerîat, Tarîkat, Marifet, Hakîkat)

Tarikat ehlinin seyr ü sülûku esnasında geçmesi gereken şerî'at, tarîkat, hakîkat ve ma'rifetten oluşan dört aşamaya dört kapı denmektedir. Mutasavvıflar müridin beğenilmeyen kötü huylardan, istenilen özelliklere ulaşmak için yapması gereken yolculukta dört kapıdan ve bu dört kapıya bağlı olan kırk makamdan geçmesi gerektiğini söylerler. Tarîkatın ilk basamağı şerîattır. Hakîkat ise tarîkatın üst seviyesidir. Tarîkat şerîatten hakîkate varan yoldur. Şerîat farz, tarîkat vacip, mârifet sünnet, hakîkat nâfiledir.²²⁸ Dede Ömer Rûşenî'nin şiirlerinde dört kapının hepsine değinmiş ancak şerî'ata daha çok yer vermiştir:

Tasavvuf bezemekdür şer'le özin

İşitmekdür ne dinse şer' sözün.

11b/15

Bunu bil kim tutulmasa şerî'at

Tarîkat hâsıl olmaz hem hakîkat.

14a/5

Nebînüñ kâvlidür ya'nî şerî'at

Tarîkat fi'lidür hâli hakîkat.

13a/3

İslâmiyetin inanç, ibâdet ve muâmelât esaslarının tümü olan şerî'at Hz. Peygamber^(sav)'in sözleridir. Şerî'atın bildirdiği hususları uygulama yolu olan tarîkat O^(sav)'nun davranışlarıdır. Hakîkat ise Hz. Peygamber^(sav)'in hâlidir. Her türlü vasıttan geçmiş, Allah^(cc)'ı ile meşguldür. Mârifet ise halkta Hakk'ı görmek derecesine ermek demektir. Aşağıdaki dizelerde Rûşenî şerî'ati sağlam inşâ edilmiş bir binâyâ benzetir:

Binâ-yı şer' kim muhkem binâdur

Anuñ bennâsı Mahbûb-ı Hüdâ'dur.

²²⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay. İstanbul 2012, s. 110; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997, s. 172

12a/1

Yapan sûretde gerçi Mustafâ'dur

Hakîkatde yapan anı Hüdâ'dur.

12a/2

Koparan ol yapudan bir taşını

Komak gerek anuñ yirine başını.

12a/3

Bu binânın kurucusu görünüşte Hz. Peygamber^(sav) ise de hakîkatte Allah^(cc)'tır. Çünkü şerîat, dînen yükümlü sayılan kimselerin dünyâ ve âhiret hayatlarını düzene koymak için peygamberler aracılığıyla Allah^(cc) tarafından konulan kurallar bütünü olup, ister zâhirî, ister bâtinî bütün dînî hükümleri kapsar.²²⁹Bu binânın bir taşını koparanın başı, o taşın yerine konulmalıdır. Rûşenî, tasavvuf ile şeriat ilişkisini şu şekilde açıklar:

Tasavvuf 'ilmini ol merd-i kâmil

Şerî'atden dimiş bir bâb bilgil.

13a/8

Ki bir kısmını şer'iñ ider inkâr

Olur elbette kâfir ile ikrâr.

13a/9

Niçe bir kısmına her bir sözine

İden inkâr fikr itsün özine.

13a/10

Söyle velî öziñe düşer özi

Egme sakın şer' sözinden gözi.

109a/3

Şer' sözin hor gören hor olur

Gülşen içinde gül iken hâr olur.

109a/4

Sûfîler, dinin beden ve dünya ile ilgili zahiri hükümlerine fıkıh, batınî ve sırrî hükümlerine ise tasavvuf derler.²³⁰Rûşenî de tasavvuf ilmini şerîatin bir bölümü kabul eder. Şerî'atin bir kısmını dahi inkâr eden ise küfre düşer, gülbahçesinde gül olacakken diken olur, hem kendine hem de çevresine zarar verir. Tasavvufu inkâr edenlerin bu

²²⁹ Uludağ, TTS, s. 332

²³⁰ Uludağ, TTS, s.492

gerçeği göz ardı etmemeleri gerekir.Derviş ma'rifet sahibi kişidir, manevî hakikatleri yaşayarak öğrenmiştir:

Çün ki dervîş oldı sâhib-ma'rifet
Añadur dâyim sıfatsızlık sıfat
Anda benlik kalmadı bir kılca bes
Anı dervîş okur ehl-i menkıbet.

77a/61

Şeriatın bütün hudud ve adabına riayet eden, ibadetlerine dikkat ve itina gösteren, Allah^(cc)'ın ve Hz. Peygamber^(sav)'in sevmediği şeyleri terk eden, kalbinden mal ve makam sevgisinden temizleyen sâlik önce Hakk'ın sıfat, isim ve fiillerini tanır, sonra nefsini arındırır, Hakk'a yaklaşır. Hakk da kendini dervişe tanıtır. Rûşenî bu yakınlık halini sıfatsızlık olarak düşünmüştür. Çünkü derviş marifete sahip olduğunda onda benlik namına bir şey kalmamıştır.

1.1.2. Nefs

Arapça bir kelimedir. “ruh, can, insanın şahsı, bir şeyin varlığı, bedeni ceset, azamet, izzet, kötü söz, bir şeyin cevheri, arzu, istek” gibi pek çok anlama sahiptir. Tasavvûfî ıstılahta ise kulun kötü vasıfları, yerilen huy ve amelleri, insanın zatı ve mahiyetine denir.²³¹ Nefs, Kur'ân-ı Kerîm'de En'am Sûresi 12. âyetinde Zâtullah²³² anlamında kullanılmıştır. “Allah'a karşı yalan uyduran, yahut kendisine hiçbir şey vahyolunmadığı halde “bana vahyedildi” diyen ve “Allah'ın indirdiği gibi bir kitap da ben indireceğim” diye iddiada bulunandan daha zalim kim olabilir? O zalimlerin halini ölüm şiddeti içindeyken bir görsen! Melekler onlara ellerini uzatırlar ve” Ruhunuzu teslim edin. Bugün, Allah'a karşı haksız şeyler söylediğinizden ve O'nun âyetlerine karşı böbürlenmenizden dolayı alçaltıcı bir azapla cezalandırılacaksınız” derler.”²³³ âyetinde nefis, ruhu anlatmış; “Sâmirî: “Onların görmedikleri bir şey gördüm: (Sana gelen) İlâhî elçinin (Cebrail'in) izinden bir avuç (toprak) aldım ve onu (erimiş

²³¹ Uludağ, TTS, s. 274; Cebecioğlu, TTDS, s. 472; Uludağ, “Nefs”*DİA*, c. 32, s. 527; Kuşeyrî,*Risale*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay. İstanbul 1978, s. 183, Gazâlî, *İhyâu'ulümid-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1989, c.3, s. 11

²³² “De ki: “Göklerde ve yerde olanlar kimindir?” “Allah'ındır” de. O, rahmet etmeyi kendi nefesine yazmıştır. Sizi, varlığında asla şüphe olmayan kıyamet gününde toplayacaktır. Ama kendilerini zarara sokanlar inanmazlar.”

²³³ En'am Sûresi, 6/93

mücevheratın içine) attım. Bunu, bana böylece nefsim hoş gösterdi” dedi”²³⁴ âyetinde ise kötülüğü emreden kuvvet manasını yüklenmiştir.

Hücvirî (ö. 465/ 1072), *Keşfu'l Mahcûb*'da Ebû Süleyman Daranî'nin (ö. 205/820) nefis hakkında “nefs hem hain hem de manidir. En iyi iş, onun zıddına hareketetmektir” dediğini yazarken Bayezid Bistamî'nin (ö. 261/874) ise “nefs, batıl olandan başka bir şeyle sükûn bulmayan bir sıfattır” sözünü nakleder.²³⁵

Nefsin etvâr-ı seb'a adıyla da anılan yedi mertebesi vardır: Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülhime, nefs-i mutmaine, nefs-i raziyye, nefs-i marziyye ve nefs-i sâfiyye.²³⁶Dede Ömer Rûşenî, aşağıdaki beyitte nefsin mertebelerinin ikisini terennüm eder:

Bulmazsın zulmetinden Rûşenî nefsün halâs
Her nefesde âhuñı aşurmasañ 'ayyûkdan.

93b/7

Beytin birinci dizesinde anlatılan nefs-i emmâredir. İnsanı kötülüğe sevk eden nefistir. Cimrilik, hırs, cehalet, kibir, haset, şehvet gibi beğenilmeyecek vasıflar sahibi olan nefis, emmâredir. Bu negatif özelliklerinden dolayı Rûşenî, nefs-i emmâreyi zulmet olarak kabul eder. İkinci dizede ise nefs-i emmârenin karanlığından kurtulmak için yaptığı kötülükten pişman olan ve hayra yönelen, aldığı her nefeste âhını semânın en yüksek yerinden aşırان nefsi anlatır. Buna da nefs-i levvâme denilmiştir. Şu dizelerde bu aşamadaki sâlikte görülebilecek kötü vasıflardan dem vurur:

Zebûn itdi beni bu nefs-i hod-bîn
Egisnî yâ Gıyâse'l-Müstegîsîn.

4a/3

Levvâme mertebesindeki insanların çoğunda hevâ, heves, kendini beğenmişlik gibi vasıflar bulunur. Rûşenî de kendini beğenmiş nefsinin elinde tutsak olmuştur. Bir başka dizesinde ise

Hakk'uhn iren aña ferr u 'avni hoş
Mü'min iden nefsiñ fir'avni hoş.

95a/7

²³⁴ Tâhâ Sûresi, 20/96

²³⁵ Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb- Hakikat Bilgisi-*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 2010, s. 263

²³⁶ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s.1129

diyereknefs-i mülhimeye değinir. Allah^(cc) tarafından iyilik ilham edilen ve kötölüklerinden arınmış nefis yani nefis-i mülhime ise teslim, kanat, ilim, sabır ve tevbe sıfatlarına sahiptir. Bu makamda nefsi firavunu mü'min olmuştur. Nefs-i mutmainnenin sıfatları tevekkül, tezlîl, ibadet, şükür ve rızadır. Nefs-i râziyenin sıfatları keramet, ihlas, vera, riyazet ve vakardır. Nefs-i marziyeninki ise tefekkürdür.²³⁷Aşağıdaki beyitlerde de nefsin son basamağından bahseder:

Katl-i nefis itmişüz bülüb anı kim
Her ki bunda öldi buldı anda hayât.

90a/5

Nefsini tamamen yok eden kimse ise nefis-i sâfiye veya nefis-i zekiye denilen makama erişir ki nefis burada bütün kötölüklerinden kurtulmuş olur. Allah^(cc) ile arasındaki gaflet perdesi aralanır ve dünyanın bütün lezzetler onun için önemini kaybeder. Kul, her an Rabb'ine yaklaşmanın ebedî hazzını tatmağa başlar. Allah^(cc)'a ulaşmanın yolları mahlukâtın nefesleri kadar çoktur. Ancak etkili ve kestirme yol fenâ ve bekâdır. Yani kulun kendi benliğinden kurtulması ve gönlünden mâsivâ adına ne varsa herşeyi çıkarması, Hakk'ta fânî olarak bekâya ebedî bir vuslat yurduna ulaşmasıdır. Aşağıdaki dizelerde Rûşenî nefsin yaratılışından ve sıfatlarından bahseder:

Hüdâ ol dem ki âdem halk itdi
Gel anuñ hilkatinde gör ki nitdi.

22b/4

Koyub sağında anuñ bir melek hoş
Kodı bir cin solında tünd ü ser-keş.

22b/5

Konuldu cinnüñ adı nefis bed-kîş
Ki şeytan ile oldur yoldaş u h'îş.

22b/6

Hüdâ hayvanları gûyâ cihânda
Ne kim var cem' idüb fâş ü nihânda.

22b/7

Dögüb bir hoş u dibekde anı muhkem
Ki gûyâ düzdi andan nefis-i âdem.

²³⁷ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s.1129

22b/8

Bizüm bu nefsumüzde pes sıfat çok

Hemân anda bu itlük var dahi yok.

22b/9

Allah^(cc)insanoğlunu yaratınca insanın sağ yanına bir melek, sol yanına ise bir cin koymuştur. Bu cinin adı nefstir ve şeytanın yoldaşdır. Gûyâ, Allah^(cc)cihındaki gizlide açıkta ne kadar hayvan varsa hepsini bir dibekte dövmüş, Bundan da insanın nefsini yaratmıştır. Bu sebeple insanın nefsinde pek çok kötü sıfat vardır. Ayrıca âlemde var olan her şey mana ve hakikat olarak insanda mevcuttur. İnsan ilâhî hakikatlerin yanı sıra âlemin hakikatlerini de kendisinde barındırır.

Mutasavvıflar tarafından bazen domuza bazen köpeğe bazen de ejdarhaya benzetilen nefsi Rûşenî de teşbihlerle anlatmıştır:

Nefsdür bir hokka-bâz anuñ beden sandûkıdır

Gösterür bâzîçeler her lahza ol sandûkdan.

93b/6

Nefis, dikkat çekici, eğlenceli işler yapan bir hokkabazdır, beden ise onun hilelerini sakladığı sandığıdır. Her an o sandıktan değişik oyunlar çıkarıp gösterir. İçki, kumar, fuhuş, yalan, gıybet gibi fanî lezzetlerle hiç sezdirmeden insanı pek çok tuzağa düşürür. Çoğu zaman bu günahlar, beden yapımızı ilgilendiren zahiri günahlardır.

1.1.3. Akıl

Akıl, insanın düşünme kabiliyetinin adıdır. Akıl Allah^(cc)'ın insan bedenine öz olarak yerleştirdiği rûhânî bir cevherdir. Hak ile bâtlı, iyi ile kötüyü ayırt etmeye yarar. Allah^(cc)'ı aşk ile arayan tasavvuf ehli O^(cc)'nun akılla bulunamayacağını düşünür.²³⁸ Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) göre akıl, ruhun dilidir. Göklerin ve yerin kaldırmak istemediği emanetleri taşıyandır. Dik durur ve doğru olursa basiretle desteklenir. Şeriatın nuru ile aydınlanırsa basiretle desteklenir; melekûtu seyreder. Melekût da varlığın batınıdır. Kim de şeriatın nurundan istifade etmeden sırf aklın üzerinde donup kalırsa ancak varlık âleminden nasibini alır. Varlık âlemi de kâinatın zahiridir.²³⁹ Rûşenî'nin aşağıdaki dizelerde terennüm ettiği akıl bu ikincisidir:

²³⁸Uludağ, TTS, s. 32; Cebecioğlu, TTDS, s. 44; Uludağ, "Akıl", *DİA*, c. 2, s. 246-247; Gazâlî, *İhyâ*, c.1, s. 215-216

²³⁹Sühreverdî, "*Tasavvufun Hakikatleri- Avârifü'l-Meârif Tercemesi*", haz. Abdülvehhab Öztürk, Saadet Yay. İstanbul 2010, s. 591-592-593

Hiç olmaz Hakk'ı bilmek 'akılla
'Ömri geçmişdür neçün kim nakille.

60b/11

Hiç işitmek görmek ile bir degül
Görmek işitmek ile hem-sır degül.

60b/12

Nesne bilmez 'akl bir nakkâldür
Görme derzâde bir bakkâldur.

60b/13

Rûşenî, Allah^(cc)'innimetlerini tanımayı ve ona şükretmeyi sağlayan, sonuçta da âhiret mutluluğunu kazandıran bir meleke olan aklın keşf ve ilham karşısında yetersiz kaldığını söyler. Kitaplardan öğrenilen veya rivayetlere dayanan gayb âlemi hakkındaki naklî bilgiler körün renkler, sağırın sesler hakkında verdiği bilgilere benzer. Nasıl görmek ile işitmek bir değil, kulak ile göz de sırdaş değilse aklî ve naklî bilgilerle marifetullah mümkün değildir.

Akl ile aşkın durumu, ateş ile kuru otun durumu gibidir. Bu sebeple akli satıp aşk ile hayreti almak gerekir:

'İşk ile 'akluñ meseli Mûsîyâ
Âteş-i tîz ile kuru bûriyâ.

100a/9

'Aklı satub 'ışk ile al hayreti
Sûziş ile derde degiş fikreti.

100a/10

Sûfilere göre aklın alanı madde (kevn) âlemdir, eğer akıl aşk ile Allah^(cc)'a yönelecek olursa yanar, kül olur. Allah^(cc)'ı bilmek konusunda aklın ulaşabileceği en son nokta hayret ve dehşet içinde kalmaktır. Her zerresindeki ayrı ihtişamı, ayrı güzelliği ilebütün kainat Allah^(cc)'ın tecellileri ile doludur. Bazen gözle çok zor görülen, bazen gözle bile görülemeyen küçük, çok küçük bir canlıda yaratılış mucizesini gören kişi, günbegün perdelerinin kalkmasıyla aşkla, hayretten hayrete düşer.

1.1.4. Mürşid, Pir, Şeyh

Sözlükte “üstad, hoca, âlim, reis, kabile başkanı” şeklinde tanımlanan şeyh kelimesi pir, mürşid, er, eren kavramları ile eş anlamlı olarak kullanılır. Tasavvufta ise

nefsinden fâni olup Hakk ile bâki olan, isteklilere rehberlik etmek ve onları irşat etmek için liyâkate sahip bulunan kâmil insan demektir. Kendisine intisâb eden müridin bütün özelliklerini, yeteneklerini göz önüne alarak herkese ayrı ayrı yol gösteren kişidir. Ebû Saîd Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049) şeyhin şu vasıflara haiz bulunması gerektiğini söylemiştir: Şeyh örnek alınabilecek erdemlere sahip olan, yol gösterebilmesi için yol tecrübesi bulunan, edebi öğretebilmesi için edepli, müridin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için cömert, müridin malına göz dikmemesi için tok gözlü, işaret ve davranışla öğüt verebildiği sürece söze başvurmayan, yumuşaklıkla terbiye eden, şiddete meyletmeyen, emrettiği şeyi önce kendisi yapan, yasakladıklarından önce kendisi sakınan, Allah^(cc) için kabul ettiği müridini halkın sözlerine bakarak bırakmayan kimsedir. ²⁴⁰

Olar kim şeyhlik temkîne dirler

Tasavvuf tevbe vü telkîne dirler.

8a/8

Özüñden öñ çıkar telvîn libâsın

Al andan eĝnûñe temkîn ‘abâsın.

63b/1

Gidüb telvîn gelende soñra temkîn

Gerek mürşid olanda yine telvîn.

63b/2

Ki telvîn olmayınca olmaz irşâd

Nebî'nüñ rûhıdır bu söz ile şâd.

63b/4

Müdâmı mürşîdde telvîn gerekdür

Sakin sen sanma kim temkîn gerekdür.

63b/9

Olub sâbit kadem telvînde dün ü gün

Ki telvînde istedügidür temkîn.

63b/12

Temkin, tâat ve ibâdetlerde istikâmet üzere karar kılmak, kulun bulunduğu mânevî makama iyice yerleşmesi demektir. Bu nedenle temkin hakikat ehilinin vasfıdır. Temkinin zıddı telvindir. Telvin, kulun sülûk ederken bir hâlden diğere hâle, bir

²⁴⁰ Reşat Öngören, “Şeyh”, *DİA*, c. 39, s.50-52

makamdan diğerk makama geçmesidir. Yaşanılan yeni hâller sebebiyle gönülde meydana gelen değışkenliktir. Mürid yolda olduğı sürece halden hale yükseldiğı için telvin sahibidir. Sözleriyle, halleriyle, hareketleriyle renkten renge girer. Ancak vuslata erdiğinde temkin sahibi olur.²⁴¹ Rûşenî'ye göre şeyhlikmakamının en önemli vasfı temkindir. Ancak Dede Ömer, İbn Arabî gibi temkini, telvinde temkin; yani telvine iyice yerleşmek şeklinde kabul eder.²⁴²“O her ân yeni bir işte, yeni bir şe'ndedir”²⁴³ âyetinde belirtilen değışik tecellilere mazhar olan mürşîd her şeyde farklı bir lezzet bulduğundan önce telvin sahibidir. Matlub ve maksuduna eriştiğı için de temkin sahibidir. Mürşîd müridine Hakk'ın didârını gösterir:

Hüdâ 'aşkından özge 'aşkı terk it
Hüdânuñ 'aşkını gönülünde berk it.

17a/1

İşidürseñ budur mürşîd sözünü
Açuk görmek dilerseñ Hakk yüzünü.

17a/2

Hakk'ın dîdarını görmek isteyen gönlünde mâsivâ nâmına ne varsa atmalı, günbegün artan bir aşk ile Allah^(cc)'a yönelmelidir. Allah^(cc) yolcusunun dilinde her nefes Allah^(cc)'ın zikri ve kalbinde O^(cc)'nun muhabbeti olmalıdır. Mürid mürşidine karşı her zaman edebe riayet etmelidir:

Hoş dimiş bu sözi bir ehl-i salâh
Câm-ı Hakdan içici her demde râh
Tapmayub iki cihânda feyz-i fazl
Pîrine neyçün diyen tapmaz felâh.

81b/98

Bir azîzüñ sözüdür bu iy ahî
Şeyhine neyçün diyen oñmaz dahi
Hem olur mürtedd ü merdûd-ı ebed
Uçmak ehli iken olur dûzahî.

81b/97

Pîr evinden çün yidüñ nân u nemek

²⁴¹ Uludağ, TTS, s. 351

²⁴² Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s. 338

²⁴³ Rahman Sûresi, 55/29

Ehl-i beyt –i pîre bes hürmet gerek
Hâne-dân-ı pîre sakın bed dime
Uyuz olur iynine uran köpek.

81b/100

Bir mürşide bağlanıp sülûk etmek isteyen tâlib edebe dikkat etmelidir. Mürşidi ile konuşacağı zaman hoşla gitmeyecek şeylerden sakınması, mürşidine “neden, niçin” gibi sözcükler ile karşılık vermemesi gerekir. Bu tür olumsuz davranışlar sergileyen kişiler Hakk’ın şarabından içemez, iki cihanda felah bulmaz, reddedilir, cennet ehli olacakken cehennem ehli olur. Pîre gösterilen saygının, hürmetin, sevginin aynısı pîrin ailesine de gösterilmelidir.

1.1.5. Tâlib, Derviş, Kalender

Farsça kökenli bir sözcük olan derviş ”dilenci, yoksul, muhtaç” anlamına gelir. Tasavvufta ise bir şeyhin denetiminde tekkede hizmet edip ibadetle meşgul olan, nefisini arındırmaya ve gönlünü zenginleştirmeye çalışan kişi anlamındadır.²⁴⁴ Dervişlik bir müride bağlanmakla başlar:

Özüni her şahsa teslîm eyleme
Kendüzin bilmeze ta’zîm eyleme
Zînhâr abdâl oğlından sakın
Dime sırruñ nesne ta’lîm eyleme.

82a/103

Hiz. Peygamber^(sav)’in ahlâkı ile ahlâklanmak ve Hakk’a kavuşmak için yola çıkan derviş kime teslim olacağına dikkat etmeli, kendini her şahsa teslim etmemelidir. Şeyhlik iddiasında bulunan kişinin hal ve hareketlerine, dünyalık bir menfaat peşinde olup olmadığına bakmak gerekir. Mürşid, dünya ve makam sevgisinden geçmeli, riyâzet ve mücahede ile nefisini arıtmadır. Bu özelliklere sahip insanın gönlünün ısındığı kişi, mürşid olarak teslim olabileceği kişidir. Sıkı bir perhize girilen bu dönemde yeme, içme, konuşma ve uyuma en aza indirilir; ibadet, zikir ve tefekkür arttırılır; nefsin arzularına hâkim olmaya, ölçülü ve disiplinli yaşamaya, böylece mânevî olgunluğa ulaşmaya çalışılır. Dervişin muradına ermesi için sabırlı ve tahammüllü olması şarttır. Dede Ömer dervişin sıfatlarını anlattığı bir manzumesinde şunları söyler:

Çün ki dervîş oldu sâhib-ma’rifet

²⁴⁴ Tahsin Yazıcı, “Derviş”, *DİA*, c. 9, s.188

Añadur dâyim sıfatsızlık sıfat
Anda benlik kalmadı bir kılca bes
Anı dervîş okur ehl-i menkıbet.

77a/61

Ma'rifet sûfilerin ruhanî halleri yaşayarak, manevî ve ilahî hakikatleri tadarak, iç tecrübe ile vasıtasız olarak elde ettikleri bilgi, irfan anlamına gelir. Kul, nefsinin şerrinden uzaklaşır, gönlüyle Allah^(cc)'a yalvarırsa kalbine Hakk'ın sırları dolar.²⁴⁵ Bu sebeple “dervîş ma'rifet sahibi kişidir” denmiştir. Dervîşin sıfatı sıfatsızlıktır çünkü onda benlikten bir kıl bile kalmamıştır. Hakk'a yakîn gözüyle nazar eden, Allah^(cc)'ın kendi nuru ile nurlandırdığı ve birtakım sırlara âşinâ kıldığı kişiler Allah^(cc)'ın varlığında yok olmuşlardır. Sıfatları O^(cc)'nun sıfatlarına ulaştığı için bu hâli renksizlik veya sıfatsızlık hâli terimiyle ifade etmişleridir.²⁴⁶ Dervîşin özelliklerinden biri de fakr ehli olmasıdır:

Her ki dervîş ola dervîş olmaz ol
Kem degüldür hem añadur her nesne bol
Dir aña fakr ehli dervîş ganî
Buldı çün dervîşlik şehrine yol.

76a/50

Her ki ol dervîşdür müflis gerek
Öz özinsüz özine mûnis gerek
Barmagın agzında koyub dâyimâ
Misl-i nâhun zinde vü bî-his gerek.

78b/70

Gel beru dervîş ol giç işden
Nesne bitmez 'âkıbet endîşeden
Sen sen ol dervîş ol hîc isteme
'Âkıbet-endîşlük dervîşden.

76a/51

²⁴⁵ Uludağ, TTS, s. 347

²⁴⁶ Hamide Ulupınar, “İlk Dönem Sûfilerinde Tevhid Anlayışı”*Tasavvufîlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 9 [2008], sayı: 22, ss. 235-255.

Derviş kelimesi, zâhidi ve zühdü, sûfîyi ve tasavvufu ifade etmek üzere Arapça'daki fakîr kelimesinin yerine kullanılmıştır. Derviş, hem gerçek anlamıyla yoksuldur, hem de zengin bile olsa her yönden Allah^(cc)'a muhtaç olduğunun şuuruna sahiptir. Bu sebeple derviş, nefsinden iflas edendir. Hak yolunda her an O^(cc)'nun rızasını aradığı için gönlünü Allah^(cc)'a bağlayan, kalbinden mal mülk, makam - mevki sevgisini yani mâsivâ adına ne varsa söküp atan, gelecek endişesi taşımayan kişidir. Tırnak gibi hem canlı hem de hissiz kapıda “Kahrında hoş lütfunda hoş” diyerek bekleyendir. Dede Ömer konuyla ilgili olarak aşağıdaki dörtlüklerde ise şunları demiştir:

Var mı yokluktan cihânda hûb-ter
Yok güneh kişiye benlikden beter
Müflis ü dervîş ü miskîn olana
Bende benlik yok demek benlük yeter.

75a/43

Rûşenî'yem Rûşenî'yem Rûşenî
Bende yokdur zerrece mâ ü menî
Olmışam dervîş bilüb ânı kim
Her ki ol dervîşdür oldur ganî.

75a/41

İnsana benlikten daha büyük bir günah yok iken derviş “bende benlik yok” diyemez. Seyr ü sülûkta söylememesi gereken sözlerden biri de “ben”dir. Dervişin “ben” diye söze başlaması bile ona benlik olarak yeter. “Ben” demenin hata olduğunu bilen derviş benlik derdinden kurtulmakla kalmaz, aldığı terbiye ile öyle bir noktaya gelir ki ben demeyi ve benliği unuttur. Rûşenî bu mevzuda ayrıca şunları dile getirmiştir:

Tâlibâ terk itmeseñ ger varını
‘İşk kande gösterür didârını.

62a/1

Bir nefes terk itme ‘ışkı ‘âşık ol
Yüri ma’şûkuñ yolında sâdık ol.

62a/2

Tâlib, seyr ü sülûkta ledünnî hayatı yaşamak isteyen kişidir. Sâlik ise bu yolda mesafe kateden kişidir.²⁴⁷ Tâlib, sermayesi muhabbet ve aşk olan kişidir. Aşk,

²⁴⁷ H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay., İstanbul 2009, s. 208

kendinden başka her şeyi yok ettiği için malını, mülkünü, varlığını aşk ile aşkı için harcamış, yok olarak benlikten sıyrılmış, Cemâlullaha erişmiştir. Rûşenî, dervişin vasıflarıyla ilgili şu mısraları da terennüm etmiştir:

Za'if ü müstemend ü dil-şikeste

Garîb ü derdmend ü hâr- haste.

3a/15

Bizim sermâyemiz şikestelikdür

Şikest olmak bu yolda restelikdür.

9a/13

Eger cehd eyleyüb bulsañ şikesti

Dürüst ider urub Cebbâr- desti.

9a/14

Derviş, dünyada gurbette olduğunun bilincinde olan kişidir. Gerçek vatanından ayrıdır, bu ayrılığın acısını sürekli yaşadığı için kalbi kırıktır, dertlidir, garibtir, hastadır. Ancak kurtuluşun yolu “şikest” olmaktan geçmektedir, şikest olanı Cebbâr Allah^(cc) dürüst edecektir. Aşağıdaki dizelerde de dervişin sahip olmaması gereken vasıflardan bahsedilir:

Olalı bî-kibr ü bî-kîn Rûşenî

Gitdi ‘ucbı tapdı teskîn Rûşenî

Bî-riyâ bî-süm’a oldı oluben

Müflis ü dervîş ü miskîn Rûşenî.

75b/45

Kin, riyâ, kibir kişinin bütün feyzini tüketen hasletlerdir. Hiçbir insanın sahip olmaması gereken bu vasıfalar ahlâk-ı zemîme denmiştir. Allah^(cc)’ı ve Hz. Peygamber^(sav)’i her şeyden çok severek bu vasıflar yok edilebilir. Ahlâk- zemîmeden ahlâk-ı hamîdeye ulaşan, ahlâki güzellikleri kendi nefesine tatbik eden kişiye derviş denir.

Rûşenî, şiirlerinde “derviş” sözcüğü ile beraber “kalender” sözcüğünü de kullanmıştır:

İşitmişem bu sözi ben bir erden

Kalender aña dirler geçe serden.

5a/6

Olayın def iseñ ‘âlemde server
Kalender ol kalender ol kalender.

5a/7

Kalender oldurur kim terk ider ser
Degül rîşi tıraş iden kalender.

5a/8

Kalender dünyadan elini ayağını çeken kişidir.²⁴⁸ Kalender, bütün varlıkları seven düşmanlıklara muhabbetle karşı koyan, kötülükleri iyiliklerle savandır. Canını vermeden Cânana ulaşamayacağını bilen, Hakk’ın yolunda canından geçendir.

Dede Ömer Rûşenî, aşağıdaki dizelerde ise abdallar hakkındaki düşüncelerini dile getirmiştir:

‘İzz ü ta’zîm itme abdâl oğluna
Nesne teslîm itme abdâl oğluna
Sen sen ol dervîşlük öğretmeyüb
‘İlm ta’lîm itme abdâl oğluna.

81a/95

Tasavvufî ıstılahta “evliyâ, eren” anlamında kullanılan abdal²⁴⁹ sözcüğü Dede’nin şiirlerinde olumsuz bir anlam kazanarak “serseri, avâre derbeder” anlamlarında kullanılmıştır. Rûşenî’nin karşılaştığı bazı zümrelerin menfî davranışları sebebiyle nefisini ruhuna bedel eyleyen, az konuşan, az yiyen, az uyuyan, halktan ayrı yaşayan, nefislerini terbiye için dilencilik yapan, dilendiği nesnelere yolları üzerindeki fukaraya veya tekkelere hediye eden ermişlere dizelerinde böyle olumsuz vasıflar yüklediği düşünülebilir. Rûşenî, “Emaneti ehline verin...”²⁵⁰ âyeti hükmünce onlara ilim öğretilmemesi istemiştir. Çünkü derviş, işsiz güçsüz, miskin, tembel olmaz. Allah^(cc)’a kulluk bilinci içinde sürekli koşturan, çalışan, cihad eden insandır. Dervişlik yolunda önerilen her şey de ancak layık olana verilmelidir. Ney ile derviş arasındaki münasebetle ilgili olarak kaleme aldığı manzumede şunları söyler:

Ney nefesden geldi dünyâ yüzine
Hoş nefesdür kulak uruñ sözine.

51b/2

²⁴⁸ Devellioğlu, *age*, s.581

²⁴⁹ Uludağ, TTS, s.19

²⁵⁰ Nisâ Sûresi, 4/58

Çünkü ney dervîş olanuñ işidür
Ney sözinden dervîş olanlar işidür.

51b/3

Pes ney dervîşden gel gûş kıl
Gûş idüb var öziñi medhûş kıl.

51b/4

Ney ki bitmişdi nefesden çâhda
Böyledür anuñ sözi efvâhda.

51b/5

nefesten dünyaya gelen neyin anlattıklarından ancak dervîş olanın anlar. Çünkü ney de tıpkı insanoğlu gibi vatanından koparılmış, kızgın demir ile yakılmıştır. Vatan hasretini anlatan nağmeler çıkarmıştır. Asıl âlemde bu çilelerle dolu âleme gönderilen, Sevgili'den ayrılmak zorunda kalan dervîş kendini neye benzetmiştir.

1.1.6. Miskîn

Miskîn, sözcüğünün sözlükteki anlamı “âciz, zavallı, beceriksiz, hareketsiz adam”dır.²⁵¹ Tasavvufî istilahta ise “Allah(cc)’ın yüceliği ve büyüklüğü karşısında kendi varlığını önemsemeyen, evrendeki tüm yaratılanlarda Allah(cc)’ın eşsizliğini görebilen kişi” anlamındadır.²⁵² Tirmizi konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber(sav)’den “Allah’ım, beni miskin olarak yaşat, miskin olarak öldür ve miskinler zümresine haşret...” hadisini nakletmiştir.

Dede Ömer Rûşenî de miskînliğe özel bir önem vermiş, “*Miskînlik Kitabı*” adında bir mesnevî yazmış, miskînleri övmüştür. Pek çok beytinde Allah(cc)’a kendisini miskînlerden eylemesi için dua etmiştir:

Îlâhî istedüğim senden oldur
Beni miskin dirildüb miskin öldür.
3a/4

Bölüğünde kopar miskinlerin hem
İdüb miskinler-ile yar-u hem-dem.
3a/5

Îlâhî Rûşenî’yi bî-kîn eyle

²⁵¹ Develioğlu, *age*, s.780

²⁵² Cebecioğlu, TTDS, s. 440

Mesâkin arasında miskîn eyle.

34a/11

Görenler ideler miskîn –i bî-kîn

Diyüb dâim aña bî-kîn miskîn.

34a/12

Du’âsına anuñ her kim dir âmîn

Hüdâ nûrıyla itsün gönlin aydın.

34a/13

Miskinlik Rûşenî’nin en çok arzu ettiği haldir. Çünkü “derviş mahviyet sahibi olandır.”²⁵³ Bu sebeple dervişlerin ahvâlini anlatacak yegâne kelime miskindir. Dervişlik yoluna giren kişi, fenâyâ ulaşma yolunda kendisine engel teşkil edecek bütün dünya nimetlerini, malı ve mülkü terk etmelidir. Benlik davasını bırakmalı, kibir ve kin gibi olumsuz duygularıyla mücadele etmelidir. Konuyla ilgili olarak ayrıca aşağıdaki beyitleri terennüm etmiştir:

Hakk’a varayın dir iseñ iy ahi

Dip deñiz ol kimseye dinme dahi.

113a/12

Yitmiş iki millete miskinlik it

Nesne dime kimseye yolıñca git.

113b/1

İdinüb ‘acz ü miskînligi pîşe

Bulara meskenetdür iş hemîşe.

34a/3

Ne kişide ‘acz ü meskenet var

Anuñıla rahmet-i Rahmândur iy yâr.

34a/4

Bu beyitler genel olarak; hakikate ulaşmak için yola çıkan Hakk yolcusunun kendini hiç kimseden üstün görmemesi gerektiğini anlatır. Derviş, miskinliği kendine iş edinmeli, acziyetinin farkında olmalı, kendini herkesten aşağı görmelidir. Çünkü Allah^(cc)’ın rahmeti yoldaki engelleri sabırla ve sebatla aşan, alçakgönüllüğü kendine sıfat edinen miskînlerledir.

²⁵³ Uludağ, TTS, s. 251

1.1.7. Âşık

Kelime anlamı “birine, bir şeye tutkun” olan âşık sözcüğünün kökeni “aşaka-sarmaşık” tır. Tasavvufta ise “Allah^(cc)’ı azami derecede seven kişi” demektir. İslâmî literatürde aşk ilâhî ve beşerî olmak üzere başlıca iki anlamda kullanılmış, ilâhî aşka genellikle “hakiki aşk”, beşerî aşka da “mecâzî aşk” denilmiştir.²⁵⁴ Âşık sözcüğü Dede Ömer Rûşenî’nin şiirlerinde İlâhî aşk şarabından içip mest olanların sıfatı olarak kullanılmıştır:

Yâr elinden nûş ide câmı müdâm
Göre bî-perde yüzün yâruñ müdâm.
59a/2

‘Âşık isen sen dahi gel Mûsîyâ
Eyle yolumda benüm cânuñ fidâ.
59a/5

‘Âşık olmayınca asla Mûsîyâ
Gelmek olmaz bir kadem benden yaña.
59a/6

Cidd ü cehd idüb yûri var ‘âşık ol
İstedüğüñ sıdk ile iste sâdık ol.
59a/7

‘Âşıkdur Hakk’a yitüren âdemi
Hiçe say ‘ıksuz geçen demi.
59a/8

‘Âşık ol içüb şerâb-ı Hû’yı hoş
Olasın tâ sende ol divâne –veş.
59a/10

Her nefesde mest-i dîdâr olasın
Zikr-i eşyâdan kaberdâr olasın.
59a/11

Neydügin zikirde bilesin her şeyüñ
Lezzeti neymiş duyub içüb meyüñ.
59a/12

²⁵⁴ Uludağ, “Aşk”, *DİA*, c. 4, s.11

Kişiyi kendinden geçirip başkalaştırdığı, İlahî tecellîler karşısında şaşkına düşürdüğü için aşk şaraba benzer. Aşkın şarap olduğu bir ortamda mürşid-i kâmil sâkî (içki dağıtan), tekke de meyhane olur. Allah^(cc) aşkıyla sarhoş âşık, yârin yüzünü her nefeste perdesiz olarak görecektir, eşyaların zikrinden haberdâr olacaktır. Ancak Allah^(cc)'in yolunda canını fedâ etmeden, âşık olmadan Allah^(cc)'tan yana bir adım dahi atılamaz. Çünkü aşk, insanın âşık olunan varlıkta kendisini yok ederek ikilikten kurtulmasını, vahdete ermesini sağlar. Bu nedenle insanı Hakk'a götüren bir yol olan aşkın olmadığı her ân boşa geçmiş kabul edilir. Rûşenî'nin aşağıdaki dizeleri aşk ve âşık ile farklı benzetmelere sahne olmuştur:

‘Işk bir kassâbdur ‘âşık koyun
‘Âşıkı öldürmedür ‘ışka oyun
Rûşenî'nün gönîlidür iy nûr-ı ‘ayn
Vâlih ü ser-geşte beyne'l-ısba'ayn.

82a/102

Aşkın kasaba, âşığın ise koyuna benzetildiği aşk oyunu, âşığı öldürmek üzere kuruludur. Hakikat yolcusu, ölmeden evvel öterek gerçekten diri olmanın yollarını arar. Bunun yolu da kanın ve etin değil nefsin kurban edilmesinden geçer. Allah^(cc) yolunda mâsivâdan, Allah^(cc)'tan başkasına duyulan sevgilerden, bağılıklardan kurtulan âşık kurbiyete mazhâr olur. Konuyla ilgili bir başka manzumede de Rûşenî

‘Işk ehli vâlih ü hayrân gerek
Bî-karâr u deng ser-gerdân gerek
Müflis olub hânümândan geçûben
Bî-kumâş u bî ser ü sâ mân gerek.

77b/6

diyerek aşk ehlinin aşk şarabının etkisiyle deli divane, kararsız, şaşkın ve hayran olması, eşinden ocağından geçmesi gerektiğini ifade eder. Çünkü aşk, teslimiyetin imtihanıdır. Teslim olmayan, benliğinden geçmeyen kişiye âşık denmez. Derviş, her şeyini Allah^(cc)'a teslim ettiği için Allah^(cc)'a âşık kişidir. Allah^(cc)'a sonsuz bir aşk ile bağlı olan âşığın, aşkın gamından kederinden şikâyeti olmaz:

Biz ‘ışk gamıyla şâd u kâmuz
Cândan şeh-i ‘ışka hoş-gulâmuz.

87a/1

Çeküb başı ‘akl-ı bî-hıredde
‘İşkuñ sözine mutî’ u râmuz.

87a/2

‘İşk odıyla bişmişüz be-gâyet
Zâhid bigi sanma bizi hâmuz.

87a/3

Yâd-ı ruh u zülfi-y-çün nigâruñ
Hûnende-i vird-i subh u şâmuz.

87a/5

Geh zülf ü ruhiyla Rûşenî-vâr
Âşüfte-i şâm u deng-i bâmuz.

87a/6

Sûretde egerçi biz gedâyuz
Ma’nîda velîkin pâdişâyuz.

87a/12

Aşkın kederiyle mutlu olan âşık, cân-ı gönülden sevgilinin kölesi olmuş, aşkın emrine girmiştir. Aşkın ateşiyle pişen âşık gece gündüz sevgilinin yanağını, zülfünü hatırlar, hep bunlardan bahseder. Ancak âşık dışarıdan köle gibi görünse de aslında pâdişâh olmuştur. Çünkü benliğini Hakk’ta fedâ etmiştir, kendini Hakk’ta yok etmiştir.

Aşağıdaki beyitlerde de aşk erinin özellikleri şöyle anlatılmıştır:

‘İşk erinüñ dirligi ilden cüdâ
Mezhebi Hakk millet ü dîni Hudâ.

99b/4

Mezheb ü kişi hak olur ‘âşıkuñ
‘İşret ü ‘ıyşî Hakk olur ‘âşıkuñ.

99b/5

‘Âşika hâtî dime dinse hatâ
Her ne dise çünki anı tutmaz Hudâ.

99b/6

Mezhebi Hak, milleti dîni Hudâ olan aşk erinin yaşantısı herkesten farklıdır çünkü âşık kesretten vahdete kendinden geçişe giden bir yaşantısı vardır. Kendisini,

maşukta yok eden âşık, yediği içtiği şeyler de dâhil olmak üzere her şeyin maşuğun bir tecellisi olduğu idrâk ettiğinde ise aşk da yok olur ve vahdet belirir.

Aşağıdaki dizelerde de Rûşenî âşıklara nasıl davranılması gerektiğinden bahseder:

‘Âşık-ı dîvâne sözi özgedür

‘Âkil-ı ferzâne sözi özgedür.

99b/12

Her ne ki dir ‘âşık-ı şûrîde hâl

Diñle anı itme aña kîl ü kâl.

100a/1

Âşıkta insanları yanıltan, şaşırtan denilmesi hatâdır. Çünkü dîvâne olan âşıkın sözü başkadır, filozofların sözü başkadır. Aşkta fenâyâ ulaşan âşık Hakk’ta yok olduğundan sözleri kendi sözleri değil maşuğun sözleridir. Âşığın hâl diliyle söylediği dinlenmeli, dedikodusu yapılmamalıdır.

1.1.8. Zâhid

Zâhid sözlükte “küçümseyip terk eden, rağbet etmeyen” anlamına gelen bir sözcüktür. Tasavvufta ise şeytanın hile ve tuzaklarına, istek ve arzularına karşı durabilen, dünyaya kalbinde yer vermeyip kendini Allah’a vermeye çalışan kişi demektir.²⁵⁵ Kur’ân- ı Kerîm’de sadece Yusuf Sûresi 20. âyetinde “rağbet etmeyen” anlamında kullanılmıştır.²⁵⁶ Zâhid sözcüğünün ikinci anlamı ise “ham sofı, pişmemiş, olgunlaşmamış, dinin özünden habersiz şekilci kişi”dir.²⁵⁷ Dîvân şiirinde de bu ikinci anlamına paralel anlamlarda kullanılmış, dînî konularda anlayışı kıt, her şeyin dış kabuğunda kalabilen, ilim ve imânı sadece dış görünüşüyle anlayan, bunu da ısrarla başkalarına anlatan ve durmadan topluma öğüt veren kişiler olarak ele alınmıştır.²⁵⁸

Dede’nin şiirlerinde de zâhid, ibâdetlerini alışkanlık haline getirmiş bir kişi olarak karşımıza çıkar:

Meger kim vardı bir turfe ‘âbid

İñen perhîz-kâr ü saht-ı zâhid.

²⁵⁵ Cebecioğlu, TTDS, s. 717

²⁵⁶“Onu az bir fiyata, birkaç dirheme sattılar. Zâten (onlar), onun hakkında rağbetsiz(ona değer vermeyen) kimselerden idiler.”

²⁵⁷ Uludağ, TTS, s. 389

²⁵⁸Pala, *age*, s. 501

28a/12

Aña olub namâz u rûze ‘âdet
Begâyet ‘âdet olmuşdı ‘ibâdet.

28b/1

Tapup bir arada bir cây-ı hâlî
Düzüb bir hoş ibâdet-gâh-ı ‘âlî.

28b/2

Namâzı rûzesinden bulmayub zevk
Ferah bulmadı gönli tapmadı şevk.

28b/3

Rûşenî'nin dizelerine konuk olan zahid, sürekli perhiz halindeki bir gençtir. Bu gençle kendine güzel bir ibadetgâh yapan, namaz oruç gibi ibâdetleri alışkanlık haline getiren insanları eleştirir. Bu tür davranışlara sahip kişilerin ibâdetlerinden hiç zevk almayacaklarını, gönüllerinin ferahlamayacağını söyler. Aşağıdaki beyitlerle de âşıklarla zâhidleri karşılaştırır:

‘İşk odıyla bişmişüz be-gâyet
Zâhid bigi sanma bizi hâmuz.

87a/3

‘Âşık gibi geh gah suhen-gû
Zâhid bigi gâhî bî-keâmuz.

87a/7

Ger zühd ise zâhidüñ kumâşu
Hoş ‘ışk ola ‘âşikuñ metâ’ı.

92a/5

Âşık ile zâhid daima çekişme halindedir. Aşk ateşiyle pişen âşıklar, hiçbir zaman hakikate ulaşamayan ehl-i Hakk’a münkir olan zâhidler gibi ham değildir. Zâhid aşk ehli değildir. Zâhidin kumaşu nasıl zühd ise, âşığın tek mülkü aşkıdır, aşk ile ilgili her şeyi bilir. Allah^(cc)’a giden yolda akıl belli bir yerde durmak zorundadır; bu noktadan itibaren insanı Allah^(cc)’a götüren aşktır.

Rûşenî aşağıdaki dizelerde zühdü olumsuz anlamda, şekilci dindarlığa atıfta bulunarak zikretmez. Zühd ve zâhidin tasavvufî literatürde genişçe yer bulan olumlu anlamlarına da dikkat çeker ve zâhidin nasıl olması gerektiğinden bahseder:

Zâhid olan niçe gerek zâhidâ
Kûr gerek lâl gerek ker gerek.

84a/5

Zühdün terk edilen şeye göre dereceleri vardır. Zühdün ilk derecesi dinin yasakladıklarını terk etmek, ikincisi şüpheli şeylerden uzak durmak, üçüncüsü ise yapılıp yapılmamasına müsaade edilen şeyleri terk etmektir. Haramlardan, mekruhlardan, şüphelilerden ve mübahların fazlasından sakınan azimet ehlinin zühdü, Hz. Peygamber^(sav)'in yaptığı gibi mümkün olduğunca mübah olan şeylerin azıyla yetinmektir (az yemek, az konuşmak, az uyumak gibi). Zühdün en yüksek derecesi ise Allah^(cc)'in dışındaki her şeyi kalpten çıkarmak, kalbi daima Hak ile birlikte tutmaktır.²⁵⁹ Rûşenî dizelerinde bu sürecin başlangıcına işaret eder ve “gerçek zâhid, kimsenin kusurunu görmez, duymaz ve bunları kimselere söylemez. Mümin önce kendi kusurlarını görmeli, başkalarının kusurlarını araştırmamalıdır” der.

1.1.9. Hâl

Değişme, dönüşme, durum, tavır gibi sözlük anlamlarına sahip olan hâl sözcüğünün tasavvufta anlamı, insanın iradesi ve çabası olmadan ilâhî bir lütuf olarak kalbe gelen histir.²⁶⁰ Tasavvuf, ancak yaşanarak anlaşılan bir ilim olduğundan ilm-i hâl olarak adlandırılmıştır. Peygamberler ve büyük sûfilerin hâllerine hâkim oldukları (aba-i ahval), bir kısım cezbeli ve coşkulu sûfilerin de hâllerine mahkûm oldukları (ebna-i ahval) kabul edilmiştir. Hâllerine mağlup ve mahkûm olanlardan bu halde iken şer'i hükümlere aykırı gibi gözüken söz ve davranışlar sadır olabilir. Bunlar hâlin hükmü altında buldukları surece sorumlu sayılmazlar. Hâllerine hâkim ve galip sûfilerin sözleri ve davranışları şer'i hükümlere uygundur. Bidayette hâline mağlup olan salik tasavvuf yolunda ilerledikçe hâline hâkim olur. Hâle hâkim olmak ona mahkûm olmaktan çok daha değerli bir durumdur. Hâl kaydından kurtulmak ise en yüksek makamdır. Hâlin sıhhati amelle mütemeyyiz olduğundan amel hâlden a'lâ kabul edilmiştir.²⁶¹ Kelabâzî (ö.380/990)'ye göre amelleri sıhhatli hâle getirmenin ilk şartının şer'i ilimlerin öğrenilmesi ve bu ilimlerle amel edilmesidir. Bu hususları öğrenen sâlikin

²⁵⁹ Semih Ceyhan, “Zühd”, *DİA*, c.44, s. 532

²⁶⁰ Uludağ, TTS, s. 154,

²⁶¹ Mehmet Demirci, “Hâl”, *DİA*, c.15, s.216; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s. 391

daha sonra nefsinin afetlerini bilmesi, tanınması, nefsinin nasıl eğitileceğini öğrenmesi gerekir.²⁶²

Kuşeyrî (ö. 465/1072) hâl ile makam arasındaki ilişki üzerinde durmuş, hâllerin Allah'ın (cc) cömertliğinden geldiğini makamların ise sâlikin cehd ve gayretiyle oluştuğunu söylemiştir. Bu sebeple makam sahibi makamında temkin sahibi iken hâl sahibi, sürekli bir yükselme durumundadır.²⁶³ Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) göre her ikisi de İlahî bir mevhibedir. Çünkü çalışma ile kazanılan makamlar da mevhibelerle kuşatılmıştır. Hâller, çalışma olmadan kalbe gelen ilhamlardır. Makamlar ise bu semâvî mevhibelerin yollarıdır. Hz. Ali^(ra)'nin “bana göklerin yollarından sorun, onları yerin yollarından daha iyi bilirim” sözünü hâllere ve makamlara işaret olarak nakleder. Tevbe, zühd gibi makamlar göklerin yollarıdır, bu yollara gidenlerin kalbi semâvî olur.²⁶⁴

Rûşenî, tasavvufun hâl ilmi olduğunu şu dizelerinde terennüm eder:

Tasavvuf terk-i da'vâdır dimişler
Hemân vecd ü semâ' u hâle dirler.

7a/10

Lâ ilâhe hâldür illâlah yakîn
Engübîndür engübîndür engübîn

54a/3

Tasavvufî hayat mâsivâdan geçip Hakk'a yönelmektir, vecddir, semâdır, hâldir. Çünkü manevi hayatın his ve heyecanları ve sırlarının sözle anlatılması mümkün değildir. Bu ulvî duyguların anlaşılabilmesi için yaşanmasının şarttır. Kelime-i tevhîd'de geçen “Lâ ilâhe” ifadesi hâldir, yani Allah^(cc)'in kuluna mevhibesidir. “İllâllah” ise yakîndir, kesinliğinden şüphe olmayan apaçık bilgidir. Bu öyle bir bilgidir ki baldır, hatta baldan tatlıdır. Gayb gözle görülse bile bilginin kesinliğinde herhangi bir değişiklik olmaz.

1.2. Sâlikin Vasıfları

İslâm ahlâkı ile ahlâklanmak demek olan tahalluk, hâl ilmi olan tasavvufun en çok üzerinde durduğu tarîkat, mânevî makamlar, seyr u sülûk ve âdâb gibi konuları

²⁶² Kelabâzî, “Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta'arruf”, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay. İstanbul 2013, s. 132

²⁶³ Kuşeyrî, *age*, s. 145

²⁶⁴ Sühreverdî, *age*, s. 609

kapsar. Tasavvufî hayatın bu yönü, kalb tasfiyesi, nefis tezkiyesi, ahlâk-ı zemîmeden ahlâk-ı hamîdeye geçilmesiyle gerçekleştirilir.

1.2.1. Hedeflenen Vasıflar

Müridin seyr ü sülûku boyunca kötü huylarını terk edip iyi huylarla bezenmesi hedeflenir. Bunun ilk basamağı da kulun kendi acziyetinin farkında olması, üstünlüğü ancak Allah^(cc) inkatında aramasıdır

Saña gerekdür gerek iy merd-i Hak
Hüsn-i hulk u hidmet ü hüsn-i edeb.

83b/6

1.2.1.1. Tezellül

Tezellül “zillate katlanma, kendini hor ve hakir gösterme, alçalma, küçülme” demektir.²⁶⁵ Rûşenî, aşağıdaki beyitte tasavvufun bir başka tanımını da tezellül üzerinden yapar:

Nedür dinse tasavvuf di tezellül
Huşû' u meskenet sabr u tahammül.

6a/9

Tasavvuf, kişinin kendini Allah^(cc)'a teslim etmesi, üstünlüğü ancak Allah^(cc) katında araması ve dünya nimetlerini elde etmek için başkalarına boyun eğmemesidir. Çünkü sâlik bilir ki İslamiyet tevhiid dinidir. Bu dinin mensupları da ancak Allah^(cc)'a boyun eğip, ancak O^(cc)'nun huzurunda secdeye gider. Kendisini ilgilendirmeyen sözleri ve davranışları terk eder. Gıybetten ve insanları çekiştirmekten uzaklaşarak dinini Allah^(cc)'a has kılar. Kendi için istediğini herkes için de sever ve ister. Kendisi için hoş görmediğini diğerleri için de hoş görmez. Hayırlara ve iyi işlere koşar. Yumuşak başlı olur. Müminlere karşı alçakgönüllü, kibir ehline karşı izzetli durur. Sevdiği kimsenin kendini övmesinden hoşlanmaz. Kızdığı kimseye karşı nasihatkar olur. Halktan kaynaklanan övgü de yergi de, kalbinde aynı ağırlığa sahiptir. Kendine zarar verecek olsa dahi doğruluğu bırakmaz. Faydasını bir an önce elde etmek istediği hayır işlerinde yapmacıklıktan uzak durur.

1.2.1.2. Takvâ

Takvâ, korkma, sakınma, kaygılanma, endişelenme anlamındadır.²⁶⁶ İstilahta ise Allah'a karşı gelmekten sakınmak, dünya ve ahirette insana zarar verecek her

²⁶⁵ Devellioğlu, *age*, s.1330

davranıştan sakınmak anlamında kullanılır.²⁶⁷ Takvâ sahibine muttakî denir. Kur'ân'da takvâyâ çok yer verilmiş, Kur'ân'ın muttakîler için yol gösterici olduğu söylenmiştir.²⁶⁸ Allah^(cc) akıl sahibi kullarından kendisinden sakınmasını istemiş,²⁶⁹ takvâ sahibi kulların cennette pınar başlarında olacağını müjdelemiştir.²⁷⁰ Takvâ Kur'an'da üç manada kullanılmıştır. Birincisi haşyet ve heybet manasıdır.²⁷¹ İkincisi taat ve ibâdetdir.²⁷² Üçüncü manası ise kalbin günahlardan temizlenmesidir.²⁷³ Hakiki takva budur.²⁷⁴ Hz. Muhammed^(sav) dualarında “Allah’ım! Senden hidâyet, takvâ, iffet ve gönül zenginliği isterim” diyerek Allah^(cc)’tan takvâyı dilemiş ayrıca Vedâ Hutbesi’nde de ümmetinden Allah^(cc)’a karşı takvâ dairesinde hareket etmesini istemiştir.²⁷⁵

Haris el- Muhâsibî (ö.243/857) *er- Riâye*'de takvâyı Allah^(cc)’ın emrettiklerini yerine getirmek, nehyettiklerini de terk etmek şeklinde tanımlamış ve eylemlerde hakikati olduğu gibi vicdanlarda da hakikati bulunduğunu dile getirmiştir. Bu da farzlarda ihlâsla Allah^(cc)’ın iradesini hâkim kılmak, farz kılmadığı amellerde ise ağlamak ve hüznle amel etmektir.²⁷⁶ Kuşeyrî (ö. 465/1072)’ye göre takvâ, bütün iyilikleri kendinde toplayan bir haslettir. Allah^(cc)’a itaat ederek azabından sakınmak da takvânın hakîkatidir. Takvâda önce şirkten sonra kötü ve günah olan fiillerden daha sonra da günah olması muhtemel fiillerden sakınmak, en sonunda ise lüzumsuz ve fuzûli olan şeyleri terk etmek gerekir.²⁷⁷

Kâşânî (ö.730/ 1330) takvâyı çeşitli açılardan değerlendirmiştir. Birincisi takvâ’l- avâm olarak adlandırılan avâmın takvâsıdır ve kulun emir ve yasaklarında Rabbi’ne itaat etmesi demektir. İkincisi takvâ’l- havâs yani seçkinlerin takvâsıdır. Kulun takdir ve kazasında Rabbi’nden hoşnut olmasıdır. Seçkinlerin seçkininin takvâsı

²⁶⁶ Cebecioğlu, TTDS, s. 625; Uludağ, TTS, s. 509, Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, Haz. Ekrem Demirli, İz Yay. İstanbul 2004, s. 146

²⁶⁷ Uludağ, TTS, s. 509

²⁶⁸ Bakara Sûresi 2/2

²⁶⁹ Bakara Sûresi 2/197

²⁷⁰ Hicr Sûresi, 15/45

²⁷¹ “Sadece benden korkun!” Bakara Sûresi 2/40; “Öyle bir günden korkunuz ki, o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra da herkese kazancı tamamıyla ödenecek ve hiç kimse haksızlığa uğramayacaktır.” Bakara Sûresi 2/281

²⁷² “Ey iman edenler! Allah’tan, O’na yaraşır şekilde korkun ve ancak müslümanlar olarak can verin.” Âl-i İmrân Sûresi 3/102

²⁷³ “Her kim Allah’a ve Resulüne itaat eder, Allah’a saygı duyar ve O’ndan sakınırsa, işte asıl bunlar bedbahtlıktan kurtulanlardır.” Nur Sûresi, 24/52

²⁷⁴ Erginli, MTTS, s. 999

²⁷⁵ Müslim, Zikr 72

²⁷⁶ Hâris el- Muhâsibî, “*er- Riâye li- Hukûllah- Kalp Hayatı*”, haz. Abdülhakim Yüce, Işık Yay. S. 50-51

²⁷⁷ Kuşeyrî, *age*, s. 202

(takvâ'l- hâssati'l-hâssa) kulun kendisine ve Hakk'a (c.c.) ait şeyleri bilip her nimeti Hakk'a (c.c.) izafe etmesidir. Dördüncüsü ise Takvâdan takvâdır (takvâ mine't- takvâ) ve kulun takvâyı kendisine izafe etmekten sakınmasıdır.²⁷⁸ Rûşenî ise Ebû Osman Mekkî (ö. 386/996)'den hareketle takvânın tasavvufun bizzat kendisi olduğunu söylemiştir:

Ebû Osmân-ı Mekkî'niñ sözidür
Tasavvuf zühd ü takvânuñ özidür.

8a/9

Ki takvâ zâdıdır zihî tezehhüd
Tecerrüd hırkası tâcı ta'abbüd.

12b/12

Seyr ü süluk uzun, engebeli ve meşakkatli bir yoldur. Bu seferde sâlik yolunu ancak Allah^(cc)'in ipine sınımsız tutunarak bulabilir. Yolunu Allah^(cc) emir ve yasaklarıyla bulmaya çalışan, ona her türlü yolların açılacağını ve beklenmedik yerlerden rızıklar verileceğini, ayrıca iyiyi kötülükten ayırt eden anlayış verileceğini ve kötülüklerinin örtüleceğini bilir. Bu sebeple takvâ kul için en değerli azıktır.

1.2.1.3. Atâ (Cömertlik)

Atâ sözlükte “bağışlama, hibe, lütuf, karşılık beklemeden iyilik yapmak” anlamına gelen bir sözcüktür. Tasavvufta ise Hakk'ın kula olan ihsanı ve lütfü (Hakk'ı Hakk ile temaşa etmek), ona sağladığı maddi ve manevi fayda, rızık demektir.²⁷⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de lütuf,²⁸⁰ ihsan,²⁸¹ bağış²⁸² anlamlarıyla kullanılmıştır. Kullarına karşı kerem ve lütuf sahibi olan Allah^(cc)²⁸³ kullarından da cömert olmalarını istemiş²⁸⁴ ve “sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça, gerçek iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir”

²⁷⁸ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004, s. 146-147

²⁷⁹ Uludağ, TTS, s. 62; Cebecioğlu, TTDS, s. 66

²⁸⁰ Hûd Sûresi 11/108

²⁸¹ İsrâ Sûresi 17/20

²⁸² Nebe Sûresi 78/36

²⁸³ Âl-i İmrân Sûresi, 3/174; Enfal Sûresi, 8/29; Yunus Sûresi, 10/60

²⁸⁴“Onları yola getirmek senin boynuna borç değildir, ancak Allah dilediğini yola getirir. Yaptığınız her iyilik sırf kendiniz içindir. Siz yalnızca Allah rızasını gözetmenin dışında infak etmezsiniz. İyilik cinsinden ne infak ederseniz o size aynen ödenir. Size hiçbir şekilde haksızlık yapılmaz. Sadakalarınızı, kendilerini Allah yoluna adanmış olan fakirlere veriniz. Onlar yeryüzünde gezip dolaşmaya güç yetiremezler. Utangaç olduklarından dolayı, bilmeyenler, onları zengin sanırlar. Oysa sen onları yüzlerinden tanırsın. Yüzsüzlük yapıp kimseden birşey de isteyemezler. Ne türden bir iyilik yaparsanız, şüphe yok ki, Allah onu bilir.”Bakara Sûresi 2/272-273

buyurmuştur.²⁸⁵ Resûlullah^(sav) bir kutsî hadiste Allah^(cc)'in “ ey insanoğlu! Allah^(cc) yolunda infak et ki, sana da infak edilsin” buyurduğunu söylemiştir. Ayrıca İslâm'ın hangi işinin daha hayırlı olduğunu sorana “yemek yedirmen, tanıdığına ve tanımadığına selam vermendir” demiştir.²⁸⁶

Kuşeyrî (ö. 465/1072) cömertliği sehâ, cûd ve isâr olarak derecelendirmiş; malının bir kısmını veren, bir kısmını kendine bırakan kişinin sahavet sahibi olduğunu söylemiştir. Ona göre malının çoğunu harcayan ve kendine bir parça bırakan cûd sahibi; zarar ve sıkıntılara katlanarak yeter derecedeki maişetine başkasını tercih eden isâr sahibidir.²⁸⁷

Kâşânî (ö. 730/1330) kulun Rabbine olan sevgisi uğruna nefsinin ve nefsinin arzularını terk etmesini cömertliğin en üst mertebesi veya cömertliğin en üstünü kabul etmiştir.²⁸⁸ Rûşenî de tasavvufun bağışlamanın ve cömertliğin kapısı olduğunu söylemiş, insanlara yedirip içirmeyi tavsiye etmiştir:

Tasavvuf bâbıdur bezl-i ‘atânuñ
Tasavvuf beytidür mihr-i vefânuñ.

7a/12

Yime her kişinüñ itmegin ey cân
Dirig itme sakın her kişiden nân.

14a/14

Atalaruñ pendin işit iy ahi
Yi vü yidür olma bahîl ol sehî.

83a/1

Tañrı için yi yidür ammâ sakın
Olsun için olmasun aduñ ahî.

83a/2

Böyle yidüm böyle yidürdüm dime
Böyle demek çohlaruñ oldı fahı.

83a/3

Boynuña bonçuk gibi ikrâmı tâk

²⁸⁵ Âl-i İmrân Sûresi, 3/92

²⁸⁶ Müslim, Zekat 36

²⁸⁷ Kuşeyrî, *age*, s. 355

²⁸⁸ Kâşânî, TS, s. 49-78

Destüfne ihsân idüb hoş sivâr.

84a/3

Ahî hem “kardeş, yiğit, cömert” manasında hem de Ahî Evran (ö.660/1262) tarafından kurulan Ahîlik teşkilatı mensuplarına verilen isimdir.²⁸⁹ Başkalarının hak ve menfaatlerini kendiden önce tutmayı, karşılık ve ödül beklemeden başkalarına yardım etmeyi savunan ahînin yolu her yönüyle güzel ahlak yoludur. Bu uzun ve meşakkatli yolda küçük büyük bütün davaları bırakmak, nefesine herhangi bir şeyi iddia etmemek, vakitleri, halleri ve nefesleri korumak, Allah^(cc)’ın hükmüne razı olmak, O^(cc)’na tevekkül etmek gibi pek çok adâba riayet etmek gerekir. Her hâl ü kârda kendilerini, Allah^(cc)’ın hizmetine veren Allah^(cc) dostları, yalnız terk etmekle emredildiklerini yapmazlar. Rızkı verenin Allah^(cc) olduğunu²⁹⁰ bilirler, Allah^(cc)’ın fazl ve kereminden kullarına verdiği maddî mânevî rızıklardan muhtaç kulların da hakkı olduğuna inanırlar. Sahip oldukları bütün imkânlardan muhtaç olanlara rıza-yı Hakk için yardımda bulunurlar. Dostlarına karşı güler yüzlü olmaya, onlara iyilik etmeye çalışırlar. Asla başa kakıcı olamazlar.

1.2.1.4. Fazl

Arapça kökenli bir sözcüktür. Fazlalık, ihsan, olgunluk, erdemlilik, bahşiş anlamındadır.²⁹¹ Tasavvufî bir terim olarak ise Allah^(cc)’ın lütuf, ihsan ve keremi; herhangi bir sebebe bağlı olmadan ve karşılık gözetilmeden yapılan iyilik anlamlarında kullanılır.²⁹² Allah^(cc) Kur’an-ı Kerîm’de “Allah, âlemlere karşı büyük fazl sahibidir”²⁹³ buyurmuş ve “eğer, Allah’ın üzerinizdeki fazlı (lütuf ve ihsanı) ve rahmeti olmasaydı, siz gerçekten hüsrana uğrayanlardan olurdunuz”²⁹⁴ diyerek kullarını uyarmıştır.

Hz. Peygamber^(sav) de bu hususta “yalnız şu iki kimseye gıpta da zarar yoktur: Biri, Allah^(cc)’ın kendisine bahşettiği malı Allah^(cc) yolunda harcayıp tüketen kimse, diğeri, Allah^(cc)’ın kendisine lutfettiği ilimle amel eden ve onu başkalarına öğretene kimse”²⁹⁵ buyurmuştur. Aşağıdaki beyitte Dede Ömer Rûşenî, Allah^(cc)’tan lütfunun simurgunu göndermesini ister:

Gönderüb yâ Rabb kurtar fazluñuñ sîmurgını

²⁸⁹ Uludağ, TTS, s. 28

²⁹⁰ Neml Sûresi, 27/64

²⁹¹ Uludağ, TTS, s. 187

²⁹² Cebecioğlu, TTDS, s. 208; Uludağ, TTS, s. 187

²⁹³ Bakara Sûresi, 2/251; Hadid Sûresi, 57/29, Cuma Sûresi, 64/4

²⁹⁴ Bakara Sûresi, 2/64

²⁹⁵ Buhârî, İlim 15

Bâz-ı rûhı aldı çengâline nefsüñ kerkesi.

92a/5

Rûşenî, bu dizelerinde Allah^(cc)'ın fazlını simurga benzetir. Çünkü simurg, Farsça “otuz kuş” demektir, Kaf Dağı’nda yaşayan ve kimselerin görmediği bu kuş tasavvufta Hüdhüd’ün kılavuzluğunda yola çıkan kuşların uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra ulaştıkları padişah (Allah^(cc)) ve insan-ı kâmil olarak düşünülmüştür.²⁹⁶ Nefsini leş yiyen bir akbaba gibi değerlendiren şair, akbabanın pençesinden kurtulmak için Allah^(cc)'tan simurgunu yani insan-ı kâmilini göndermesini ister. Gerçekten var olabilmek için yok olmayı göze alan sâlikin bu yolculuğundaki en büyük yardımcısı kâmil bir mürşiddir.

1.2.1.5. Hilm

Hilm “sabırlı, akıllı, ağırbaşlı ve yumuşak huylu olmak” demektir. Gücü kuvveti yerinde olan birinin öfkelenmesinde karşısındakini cezalandırmayıp bağışlamasıdır.²⁹⁷ Kur’ân’da on bir yerde Esmâ-i Hüsnâdan biri olan Halîm (hilm sahibi) kalıbıyla geçer.²⁹⁸ Hz. Peygamber^(sav) de bu konuda Abdulkaysoğulları’ndan Eşec isminde birine “ sende Allah^(cc)'ın sevdiği iki haslet vardır; biri hilm diğeri teennidir. (acele etmeme)” buyurarak²⁹⁹ hilmin faziletine değinmiştir.

İmam Gazâlî’ye (ö. 505/1111) göre hilm öfkeyi yutmaktan daha üstündür. Çünkü öfkeyi yutmak, yumuşaklığa gayret göstermekten ibarettir. Oysa öfkeyi yutmaya ancak öfkesi kabaran bir kimse muhtaç olur ve bu hususta şiddetli bir mücâhedeye muhtaçtır. Öfkeli insanlar ökelerini yenmek için çok çaba harcarlar. Bir müddet âdet edindiği zaman kendisine alışkanlık olur ve artık bir daha öfkelenmez. Öfkelense bile onu yutmakta herhangi bir zorluk söz konusu değildir. Bu tabii hilmidir. Bu, aklın kemâle ermesi ve bedeni kontrol altına almasının delâletidir. Öfke kuvvetinin kırılması ve akla teslim olmasıdır. Fakat bunun başlangıcı, kendini hilme zorlamak, zoraki bir

²⁹⁶Feridüddîn Attar, “*Mantku’-t-Tayr*”, haz. Abdülkadir Sarıkamış, Kırkambar Yay. İstanbul 2011, s.297; Kübra Eskigün, “*Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*” Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yük. Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2006, s. 23

²⁹⁷ Mustafa Çağrı, “Hilim”, *DİA*, c.18, s.33

²⁹⁸“Bir tatlı dil ve kusurları bağışlamak, arkasından eza ve gönül bulantısı gelecek bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah, hiçbir şeye muhtaç değildir, halîmdir, yumuşak davranır.”Bakara Sûresi, 2/263; “Eğer Allah'a güzel bir borç verirsiniz, Allah onu sizin için kat kat yapar ve sizi bağışlar. Allah çok mükâfat verendir, halîmdir.”Tegâbün Sûresi 64/17

²⁹⁹ Müslim, İman 25

şekilde öfkeyi yutmaktır.³⁰⁰Dede Ömer de hilm sahibi olmanın tasavvuftaki önemine değinmiştir:

Tasavvuf ehli katında budur yol
Zemîn bigi halîm ü bâr-keş ol.

10b/1

Elenmiş süpilmiş hâke sûfî
Ne andan kimse pâyine irer derd.

10b/2

Öziñ toprak gibi dutgıl açuk hoş
Sakıngıl olmagıl od bigi serkeş .

10b/7

Eger sûfî olayın dir-iseñ var
Başuñ ayağa koyub ol zemîn-vâr.

10b/15

Zemîn bigi olursañ sûfî olduñ
Olamazsañ sakın lâ-yûfî olduñ.

11a/1

Hilm sahibi kişi toprak gibidir. Her şeyden önce çok sabırlıdır, öfkesinin kendisini ele geçirmesine izin vermez. İntikam alacak güç ve kuvvete sahip olduğu halde affeder, ceza vermekte acele etmez. Hoşuna gitmeyen şeyler karşısında tahammül gösterir. Öfke ise ateş gibidir. Değdiği yerleri yakıp yıkar, yok eder. Sâlik de bu gerçekleri asla unutmaz ve ateş olmak yerine toprak olmaya çalışır. Hz. Ali^(ra) de hilmiyle Rûşenî'nin dizelerinde yer almıştır:

Baña di iy ‘Alî ‘ilmüñ hakkı-çün
Gazâb vaktindeki hilmüñ hakkı-çün.

18b/8

Senüñ hilmüñ beni eyledi miskîn
Halîm itdi idüb bî-kibr ü bî-kîn.

18b/10

Ki cânım tîğ-ı hilmüñ eyledi çâk
Türâbım âb-ı ‘ilmüñ eyledi pâk.

³⁰⁰ İhyâ, c.3, s.218

Resulullah^(sav)'ın “kuvvetli kimse, (güreşte hasmını yenen) pehlivan değildir. Gerçek kuvvetli, öfkelenildiği zaman nefsinin yenen kimsedir”³⁰¹ buyurduğu gibi Hz. Ali^(ra)'ın en önemli vasfı savaş meydanlarında dahi öfkesine hâkim olabilmesidir.

1.2.1.6. Vefâ

Sözlükte “bir şeyi yerinde getirmek, sözünde durmak, bağlılık, dostluk, sevgide içtenlik” anlamları olan bir kelimedir. Görülen iyilikleri unutmamak, iyiliklere misliyle karşılıklı bulunmak da vefadır.³⁰² Tasavvufta Elest Bezmi'nde Allah^(cc)'a verilen söze bağlı kalmak olarak kabul edilmiştir. Kur'ân'da da Bakara Sûresi 40. âyette “Bana verdiğiniz sözde durunuz ki size verdiğim sözde durayım” ifadesiyle yer almıştır. Kâşânî (ö. 730/1330) buna vefâu'l-ahd demiştir. Avâmın ahde vefası, Allah^(cc)'ın vaadini ummak, tehdidinden çekinmek şeklinde olurken seçkinlerin ahde vefası, herhangi bir karşılık için değil verilmiş bir sözü yerine getirmek amacıyla emirlere uyarak gerçekleşir. Hâssati'l- hâssanın (seçkinlerin seçkini) vefası güç ve kuvvet iddiasında bulunmamakla, muhibbin (sevenin) vefası ise kalbine sevdiğinden başkasının yerleşmesinden korumakla olur. Kâşânî kulluk vefasını ubûdiyete vefa ve rubûbiyete vefa şeklinde ikiye ayırır. Ubudiyet ahbine vefa, kulun eksikliklerinin kaynağı olarak yine kendisini görmesidir. Rubûbiyete vefa bütün kemalleri Allah^(cc)'a ait görmektir.³⁰³ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, ibadet etmenin de ahde vefadan olduğunu ancak vefadan vefaya fark bulunduğunu söyler. Ona göre ibadet ef'ale, ubûdiyet sıfata, ubûdet de zâta râcidir.³⁰⁴ Rûşenî'ye göre cihan üzerinde vefayı bulmak isteyen, Hakk'a ulaşmak isteyen cefâkeş olmalıdır:

Cihânda tapmak ister iseñ vefâ hoş

Cefâkeş ol cefâkeş ol cefâkeş.

10a/11

Varayın dirseñ Hakk'a budur yol

Bir arada otur sâbit kadem.

10a/12

³⁰¹ Buhârî, Âdab 2038

³⁰² Dînî Terimler Sözlüğü, s. 382

³⁰³ Kâşânî, TS, s. 586-587-588

³⁰⁴ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.1219

Vefa, Allah^(cc)'a kulluk, itaat ve bağlılıktır. Bu vasfa sahip olabilmek için kişinin ibadetlerine daim olması, Allah^(cc)'ın rahmetine sığınıp, gazabını çekecek davranışlardan kaçınması, nefsinin isteklerini, bunların doğurduğu şerleri bilmesi ve kalbini mâsivâdan temizlenmesi gerekir. Tasavvuf, bu halin elde edilmesine vesiledir.

1.2.1.7. Vakar

Arapça kökenli olan bu sözcük ağırbaşlılık, ciddiyet, onur, haysiyet demektir. İnsanın şahsiyetini zedeleyecek her türlü davranıştan sakınmasıdır.³⁰⁵ Allah^(cc)“O çok merhametli Allah’ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde vakarla yürürler ve cahil kimseler kendilerine laf attığı zaman (incitmeksizin) “selam” derler (geçerler)”³⁰⁶ âyetiyle kullarına ağırbaşlı olmalarını buyurduğu için sâlikte bulunması gereken vasıflardan biridir. Rûşenî aşağıdaki dizelerde

Diler-iseñ tâ olasin tâc-ı târik

Zemîn bigi vakûr ol olma mudhik.

11a/9

diyerek tarikat tâcını başında görmek isteyen yapması gerekenin toprak gibi ağırbaşlı olması gerektiğini dile getirir. Vakûr olma vasfına sahip kişinin kalbinde kibir, gurur ve bencillik gibi kötü huylardan bulunmaz.

1.2.1.8. Kana’at

Sözlükte verilene razı olmak anlamına gelen kana’at, tasavvufta mal ve dünya duygusunun kalpten silinmesi, sâlikin dünya nimetlerinden kısmetine düşen razı olması demektir. Kana’atin üç derecesi vardır. Birincisi dünya nimetlerinin yaşamı idame ettirecek kadarını istemek; ikincisi kullanıp değerlendirebileceği kadarına sahip olup elinde fazladan kalabilecek şeylere ilgi duymamak; üçüncüsü ise elde etmekte zorlanılan şeylerin peşinde koşmamaktır.³⁰⁷

Hâtem-i Esam (ö. 237/852), kana’ati âlemden kurtaracak dört ilim arasında sayar. Birincisi, Allah^(cc)'ın kulları üzerinde hakkı olduğunu bilmek ve bu hakkı ödemek için çalışmaya koyulmak. İkincisi, ne kadar hırs yapılırsa yapılsın kısmete düşen rızkın artmayacağını anlamak, rızkı arttırma kaygısından kurtulmak. Üçüncüsü ölümden

³⁰⁵ Dînî Terimler Sözlüğü, s. 376; Cebecioğlu, TTDS, s. 685

³⁰⁶ Furkan Sûresi, 25/63

³⁰⁷ Mustafa Çağrı, “Kana’at”, *DİA*, c. 24, s. 289-290; Uludağ, TTS, s. 206; Cebecioğlu, TTDS, s. 347

kurtuluş olmadığını anlayıp hazırlık yapmak iken dördüncüsü, Allah^(cc)'ın her hâle vakıf bulunduğu bilinciyle uygunsuz davranışları terk etmektir.³⁰⁸

Gazâlî (ö. 505/1111) hırs ve tama'nın insanın fitratında olduğunu, bu sebeple de aza kana'at etmek istemediğini söyler. Hz. Peygamber^(sav)'in “ademoğlu yaşlandıkça iki şey kendisiyle gençleşir. Biri tûl-i emel diğeri ise mal sevgisidir” dediğini nakleder. Ayrıca “ o kişiye müjdeler olsun ki, İslam hidayetine ulaşmış, geçinmesine yetecek kadar verilmiş ve buna kana'at etmiştir” hadisiyle de kana'at sahiplerini övdüğünü belirtir.³⁰⁹ İbn Arabî (ö.638/1240) kana'ati dildeki “istemek” anlamıyla ele alır. Kânî, isteyendir ve isteyen de dileğini Allah^(cc)'a yükselten, sadece O^(cc)'na yönelen, başkasına yönelmeyendir. Fazlasını isteyen Allah^(cc)'tan başkasını istediği için kana'atkâr değildir. İbn Arabî ünsiyet ve vuslat ehli âriflere göre kana'atin altı yüz elli iki derecesi bulunduğunu, edep ve vakfe ehli âriflere göre iki yüz elli yedi derecesi olduğunu söyler. Ünsiyet ve vuslat ehli melâmîlere göre bu sayı altı yüz yirmi bir, edep ve vakfe ehli melâmîlere göre ise iki yüz yirmi altıdır.³¹⁰ Rûşenî'ye göre tasavvufun ruhu tevekkül ise gönlü kana'attir:

Tevekkül rûhıdur göñli kanâ'at

Teni sabırlık u nefsi sıyânet.

12b/11

Çün kanâ'at kişiye 'âdet olur

Her ne itse söylese tâ'at olur

Dâyimâ Hallâk ile ol halkı ko

Ragbet-i mahlûk bir sâ'at olur.

80b/88

Kana'at, tasavvufî hayatın temelidir. Çünkü kana'atkâr olmak demek, nefsinin kapılarını kapatmak ve nefsini sadece zarurî kısma çevirmek demektir. Kana'at kişiye âdet olduğu yani alışkanlık haline geldiği zaman her yaptığı ibadet hükmünde olur. Belalara karşı sabreden, bolluk halinde şükreden ve kazanın tecellilerine razı olanlar, Allah^(cc)'ın kendilerinden razı olduğu kullardır.

³⁰⁸ Hücvirî, *age*, s.79

³⁰⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c.3, s. 527-528

³¹⁰ İbn Arabî, *Fütûhât*, c.7, s.260

1.2.1.9. Emaneti Gözetmek

Emanet, güvenilir olmak, doğruluk, bir kimseye koruması için verilen şey demektir. Emanet, Kur'an ve hadislerdeki kullanımından dolayı İslam literatüründe oldukça geniş kapsamlı bir kavramdır. Bir süre sonra geri alınmak üzere birinin uhdesine bırakılan aynî veya nakdî hakka hem emanet hem vedâ denir. Ancak emanette ücret, kira, ortaklık hakkı, buluntu gibi maddî haklarla birlikte iman, ibadet gibi dinî yükümlülükler, beden ve ruh sağlığı, servet, makam ve mevki gibi imkân ve kabiliyeti gerektiren hususlar, sözleşmeler, mesken ve aile mahremiyetine saygı, nimet ve ikrama teşekkür, selâma karşılık verme, sırların saklanması gibi dinî, ahlâkî, toplumsal ilke ve kuralları da içine almaktadır.³¹¹ Allah^(cc), emanetleri ehil olanlara vermeyi emretmiştir.³¹² Hz. Peygamber^(sav) emanete hıyaneti, yalan söylemek ve sözünden caymakla birlikte münafıklık alametlerinden saymıştır.³¹³ Tasavvufta “gerçek şu ki biz akıl ve irade emanetini göklere, yere ve dağlara sunmuştuk, ama sorumluluğundan korktukları için onu yüklenmeyi reddettiler. O emaneti insan üstlendi. Zaten o her zaman kendisine haksızlık etmeye yatkın bir yaratık olup işlerin sonucu hususunda da sağlam bilgiden yoksundur”³¹⁴ âyetinin muktezasınca Allah^(cc)'ın kullarına peygamberler aracılığıyla göndermiş olduğu dinî yükümlülükler anlamında kullanılmış ve buna “Bâr-ı Emânet” denilmiştir.³¹⁵ Rûşenî, emanet bırakılan malı korumada titizlik gösterilmesini ister:

Ne deñlü kim virilmişdür emânet

Virir yine virene bî-hıyânet.

10a/7

Hakk Teâlâ “onlar emânetlerine ve ahitlerine riâyet ederler”³¹⁶ âyetiyle mü'minlerin vasıflarından birininin de emânete ve ahdine vefa göstermektir buyurmuştur. Hz. Peygamber^(sav) de Müslümanların en fazîletlisinin dilinden ve elinden Müslümanların emniyette olduğu kişi olduğunu buyurmuştur.³¹⁷ Bu nedenle müslüman, emânet edilen, güvenilir kimsedir. İnsanlara verilen bütün sözler ve yapılan her türlü anlaşmalar, aynı zamanda Allah^(cc)'a söz vermektir. Allah^(cc)'ın huzurunda yapılan

³¹¹ Dînî Terimler Sözlüğü, s. 72; Emanet, *DİA*, c. 11, s.81

³¹² Nisa Sûresi, 4/58

³¹³ Müslim, İman 107

³¹⁴ Ahzab Sûresi, 33/72

³¹⁵ Ali Toksarı, “Emanet”, *DİA*, c.11, s.81-83; Uludağ, TTS, s. 84

³¹⁶ Mü'mimûn Sûresi, 23/8

³¹⁷ Buhârî, İman 10

anlaşma ve verilen sözlere ise mutlaka uyulmalı ve titizlikle yerine getirilmelidir. Ayrıca Allah^(cc)'ın kullarına verdiği servet de emânettir.

1.2.1.10. Kimseye Yük olmamak

Tasavvuf cümle âleme yâr olup bâr (yük) olmayanların yoludur. Sûfî gül bahçesinin gülü olmalı, dikenini olmamalıdır. Mutasavvıf şair ve yazar Abdullah Ensârî Herevî (ö. 481/1089) de bu konuda Rûşenî'nin sözüne dizelerinde yer verdiği zatlardandır:

Tasavvuf yâr olub bâr olmamakdur

Gül-i gülzâr olub hâr olmamakdur.

7b/6

Cihânuñ şâhı ‘Abdullâh Ensâr

Dimiş yâr ol velî bâr olma zinhâr.

7b/7

Özgeye yükletmeye öz bârını

İtmiye red az söz için yârını.

106a/11

Hz. Peygamber^(sav)“hiç şüphesiz Allah Teâlâ^(cc) kıyamet günü:“Nerede benim rızam için birbirlerini sevenler? Arşımın gölgesinde başka gölgenin bulunmadığı bugün onları, kendi arşımın gölgesinde gölgelendireceğim”ve “ Nefsim kudret elinde olan Allah^(cc)’a yemin ederim ki sizler iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız”³¹⁸ hadisleriyle Müslümanların birbirlerini Allah^(cc)’ın rahmeti ve rızası için sevmelerini, sahip oldukları imkân ve nimetlerin içinden en sevdiklerini Allah^(cc) yolunda sarf etmelerini buyurmuştur. Ayrıca şu hadisiyle de Müslüman kardeşlerinin ihtiyaçlarını karşılayanlara müjdelere vermiştir:³¹⁹

“Bir kimse, bir mü’minden dünya sıkıntılarında birini giderirse,

Allah^(cc) da kıyamet gününde o mü’minin sıkıntılarında birini giderir.

Bir kimse darda kalana kolaylık gösterirse, Allah^(cc) da ona dünya ve

âhirette kolaylık gösterir. Bir kimse, bir müslümanın ayıbını örterse,

Allah^(cc) da onun dünya ve âhiretteki ayıplarını örter. Mü’min kul, din

kardeşinin yardımında olduğu sürece, Allah^(cc) da o kulun

³¹⁸ Müslim, İman 93

³¹⁹ Müslim, Birr 58

yardımdadır. Bir kimse ilim elde etmek için bir yola girerse, Allah^(cc) da ona cennetin yolunu kolaylaştırır. Bir cemaat, Allah Teâlâ^(cc)'nın evlerinden bir evde toplanıp Allah^(cc)'ın kitabını okur ve onu aralarında müzakere eder, anlayıp kavramaya çalışırlarsa, üzerlerine sekînet iner ve kendilerinirahmet kaplar. Melekler onları kuşatırlar, Allah Teâlâ^(cc) da onları kendi nezdinde bulunanların arasında anar. Amelinin kendisini geride bıraktığı kişiyi, nesebi öne geçirmez.”

1.2.1.11. Söz Söyleme Adabı

Konuşma insanların birbirleriyle anlaşip kaynaşmalarını sağlayan büyük bir lütuftur. “bir tatlı dil ve kusurları bağışlamak, arkasından eza ve gönül bulantısı gelecek bir sadakadan daha hayırlıdır”³²⁰ âyetinden de belli olduğu üzere İslam dini, söze çok önem vermiş ve müminler az, öz ve yumuşak konuşmaya davet edilmiştir. Hücvirî (ö.465/1072) Hz. Peygamber^(sav)'den “ümmetim hakkında korktuğum şeylerden en fazla endişe ettiğim dildir” hadisini naklederken sözü aklı sarhoş eden şaraba benzetmiştir. Hücvirî ayrıca sûfilerin konuşmadaki edepi ile ilgili şu noktalara dikkat çekmiştir: Destursuz ve emirsiz konuşmamak, susunca cahil ve gafil bir halde olmamak, şeyhlerin sözlerine müdahale etmemek, onlara garip ifadelerle hitap etmemek, yalan söz söylememek, gıybet etmemek, Müslümanlara eziyete sebep olacak konuşmalar yapmamak, sorulmadıkça konuşmamak, dervişleri isimleri ile çağırmamak söze ilk önce başlamamak.³²¹

Konuşma adâbı Dede Ömer Rûşenî'nin en fazla üzerinde durduğu konulardan biri olmuş, tasavvufun tanımlarından birini bu hususta yapmıştır:

Tasavvuf hıfz-ı evkâta dimişler

Tasavvuf terk-i tamâta dimişler.

7a/11

Yüri sûfî ol urma lâf lûfi

İli aldama itme kâf kûfi.

11b/12

Sûfî iseñ bî-hod olub ol hamûş

Hırkaña çek başñı itme hurûş

³²⁰ Bakara Sûresi, 2/263

³²¹ Hücvirî, *age*, s. 415-418

Hâm iken coşar egerçi humda mey
Puhte olandan soñra itmez hıc cüş.

76a/48

Az di sözüñi öz di çok söyleme sözüm tut
Çok söylese sözi dil zahmet virür dimâga.

93a/2

Tasavvuf boş saçma sapan sözleri terk etmektir. Sûfî olan boş konuşup laf vurmaz. Kendisini ilgilendirmeyen konularda fazla konuşmak, bâtil ve boş konulara dalmak, küfür etmek, alay etmek, dedikodu yapmak, yalan söylemek hatta yalan yere yemin etmek gibi davranışlardan sadece sûfiler değil herkes kaçınmalıdır. Çünkü diline geleni söyleyen akli noksan kişilerdir. Sûfî az konuşandır. Şarap, küpünde nasıl ham iken coşuyorsa insanda ham iken çok konuşur. Ayrıca çok konuşmak insan beynine zarar verir. Kişi, bilmediği sözü asla söylememeli, bilmediği rüyayı ta'bir eylememelidir:

Bilmedüğüñ sözi takrîr eyleme
Hâb-ı nâ-ma'lûmı ta'bîr eyleme
Varıben bir kişiden işitmediñ
Gel kelâmullahı tefsîr eyleme.

77a/57

Bilemediği konularda konuşan kişiler ancak kendilerinin başkalarından üstün görenlerdir. Konuşurken muhataba saygılı davranmak da Rûşenî'nin dikkat ettiği hususlardandır:

Biz di sözi söyleyicek ben dime
Siz di sakın yañıluben sen dime.

82b/1

Kendüzüñe 'âkil ü zîrek diyüb
Özgelere câhil ü gevden dime.

82b/2

Özge sözün nahs diyü zemm idüb
Öz sözüñi medh idüb ahsen dime.

82b/3

Gördüğüñe hoş di selâmü'n-'aleyk

Pîr ü cüvân emred ü oğlan dime.

83a/6

Hâsılı budur bu sözüñ hâsılı

Didiñiz ol kimseye sen ben dime.

83a/7

Derviş, karşısındakine asla “sen” diye hitap etmemeli, “siz” demelidir. Yine, kendini akıllı, uyanık görüp başkalarına câhil, sersem gibi sözcüklerle hakaret etmemelidir. Hz. Peygamber^(sav) tanıdık olsun olmasın herkese selam vermeyi yemek yedirmekle birlikte İslâmın en hayırlı özelliklerinden saymıştır.³²² Bu sebeple sâlik, gördüğü kişilere hoş bir eda ile “selâmü’n-‘aleyküm” demelidir.

Rûşenî’nin konuşma adâbı ile ilgili üzerinde durduğu bir başka husus ise sır tutmak ve sözün ehil olmayanların kulağına gitmesini engellemektir:

Hem-dem degüldür iy dil dime sözüñ dudaga

Diseñ sözüñi söyler her bulduğı kulaga.

93a/1

Anuñ kulağı vardur âheste söyle sözüñ

Söyleme bakmayınca sözüñi sol u sağa.

93a/3

Sır tutmak, her insanda olması gereken meziyetlerdendir. Sır, emanettir, emanet de ancak sahibine iade edilir. Dede Ömer de dilin sırrını dudağa bile söylemesi gerektiğini söyler. Çünkü dil ile dudak hem-dem değildir. Ayrıca Rûşenî, yerin kulağı var atasözünü kullanarak der ki “ sağa sola bakmadan konuşma.” Rûşenî’ye göre kişilere söylenecek söz muhatabın kapasitesine göre olmalıdır:

Sen söyleseñ kişiye añladugunca söyle

Ulı kişi kelâmın söylemegil uşaga.

93a/4

Göñli gözi uyumış kişiye söyleme söz

Söyle sözüñi var bir göñli gözi uyaga.

93a/5

Söyleme iy habîbüm sözüñ rakîbe zinhâr

Kim gördi söyledügin bülbül sözini zâga.

³²²Müslim, İman 63

93a/6

Kişiyle anladığınca konuşmalı, ulu kişilerin sözleri gönlü uyanmışlara söylenmelidir. Sözü anlayacak kişilerin olmadığı meclislerde konuşmak nefesi zayi etmekten başka bir şey değildir. Bülbülün kargayla konuştuğu görülmüş şey değildir. Rûşenî, çok konuşan dervişin sonunun iyi olmayacağını anlatırken pervâne mazmununu kullanır:

Pervâne Rûşenî-vâr âşüfte-hâl ü lertzân
Hâlin dimege vardı yandı düşüb çirâğa.

93a/7

Pervâne böceği Dîvân şiirinde âşığı temsil eder. Muma çıldırıcasına âşık olan pervâne mumun etrafında döner döner, sonunda dayanamayıp hâlini arz etmeye gider. Kendini mumun alevine bırakır.³²³ Söz ancak yumuşak bir üslup ile söylenmelidir:

Katı dime söz diyiceksen sen ol
Rıfk ile di sözi budur Hakk'a yol.

113a/3

Şehd gibi tatlıdurur tatlı söz
Zehr bigi acıdurur yatlı söz.

113a/4

Doğrı di âheste diyüb pendüni
Egri koyup söyleme dülbendüni.

113a/5

Mü'minler, Hz. Peygamber^(sav)'in “yarım hurma ile kendinizi cehennem ateşinden koruyunuz. O kadarını da bulamayanlar, güzel bir sözle olsun kendilerini korusunlar”³²⁴hadisi mucibince davranmalı, kibar ve nazik bir üslubu benimsemelidir. Rûşenî'nin tabiriyle tatlı söz bal gibidir, kötü söz ise zehir gibidir. Üslubun yanında doğruları dile getirmeye çalışmalı, yalanın her türüsünden şiddetle kaçınmalıdır. Tane tane, acele etmeden konuşmalı; gereksiz ayrıntılardan kaçınmalıdır.

³²³ İskender Pala, *age*, s. 382-383

³²⁴Müslim, Zekat 66

1.2.2. Sâlikin Kaçınması Gereken Vasıflar

Sâlikin seyr ü sülûkunda sakınması gereken bir takım davranışlar vardır. Bu bölümde Dede Ömer Rûşenî'nin dizelerinde yer alan sâlikin sahip olmaması gereken vasıflar üzerinde duracağız:

1.2.2.1. Kibir

Arapça, büyüklük, büyüklenme, kendini büyük görme, başkalarını küçük görme, anlamında olan kibir, şerhlerin en kötüsü kabul edilmiştir.³²⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de de Allah(cc) kibirlenenleri sevmediğini,³²⁶ kibirlenenlerin acıklı bir azapla cezalandırılacaklarını belirtmiş,³²⁷ mü'minleri yeryüzünde kibirlenerek yürümelerini için uyarmıştır.³²⁸ Hz. Peygamber(sav) de “kalbinde zerre kadar kibir bulunan cennete giremez” buyurmuştur.³²⁹

Muhâsibî (ö.243/857) kibri iki türlü olduğunu söyler. İlki kul ile Rabbi arasındaki kibirdir. Diğeri ise kul ile diğer insanlar arasındaki kibirdir. Bu, kişinin diğerlerinden hayırlı olduğunu düşünerek büyüklük taslamasıdır. Kim büyüklük taslar, Allah(cc)'ın emrini kabul etmezse, Allah(cc)'a karşı kibirlidir. Kim de kardeşini hakir görerek kendisini daha hayırlı görür veya hakkı bildiği halde kabul etmezse insanlara karşı kibirlenmiş olur. Muhâsibî, kişinin kendini tanıyıp, din ve dünya açısından makamını bilmesiyle kibri bertaraf edilebileceğini söyler.³³⁰ İmam Gazâlî (ö.505/1111) kibri, “batınî ve zahirî” olmak üzere ikiye ayırır: Batınî kibir nefsin derinliklerinde ruhî bir ahlak iken zahirî kibir ise dışa akseden, azalarda görülen kibirdir. Ona göre içteki ahlâka kibir demek en doğrusudur. Çünkü dışa yansıyan hareketler kaynağını içtekinden alır. Dıştaki hareketleri meydana getiren zaten bu iç ahlaktır.³³¹

Dede Ömer Rûşenî, tasavvufun kendini övmek olmadığını, Diyâr-ı Kibriyâ'yı görmek isteyen kişinin kibri bırakması gerektiğini söyler. Kendini beğenmişlik sarhoşluğundan kurtulmak için Allah(cc)'a dua eder:

Tasavvuf itmemeklikdür tasalluf

Hakk'ıñ emrine itmeyüp tasarruf.

³²⁵ Uludağ, TTS, s. 218; Cebecioğlu, s. TTDS, s.375, Erginli, MTTs, s. 557

³²⁶ Nisâ Sûresi 4/36, Yunus Sûresi 10/75, Mü'minûn Sûresi 23/46, Münâfikûn Sûresi 63/5

³²⁷ Nisâ Sûresi 4/173, A'raf Sûresi 7/36- 146, Zümer Sûresi 39/72

³²⁸ İsrâ Sûresi 17/37

³²⁹ Müslim, İman 147

³³⁰ Muhâsibî, , *er- Riâye li- Hukûllah- Kalp Hayatı-*, Haz. Prof. Dr. Abdülhakim Yüce, Işık Yay. İstanbul 2013, s.380-381-384-385

³³¹ Gazâlî, *İhyâ*,c.3, s.

7b/2

Degülseñ gebr ko kibr ü riyâyı

Göresin tâ Diyâr-ı Kibriyâyı.

3a/9

Başumdan hamr-ı hod-bînlik humârın

Giderüb büri miskînlik himârın.

2b/5

Ne adam kim anuñ miskînligi yok

Velîkin kibr ü kîn ü ‘ucbudur çok.

34a/5

Cehennemde azâba düşesidür

Sıfatları başına üşesidür.

34a/6

Kibir, kişinin kulluk edebine uymayacak şekilde kendisini diğer insanlara karşı ululaması, onları aşağı görmesidir. Hiçbir insanın Allah^(cc)’ın yarattıklarına karşı da büyüklene hakkı yoktur. Ancak Allah^(cc)’insana, hilafet ve emanet gibi bazı sorumluluklar vermiştir. Ayrıca akıl ve irade sahibi olduğu için diğer mahlûklar üzerinde tasarruf yetkisi vardır. Ancak tüm bunlar insanoğlunu kibre değil, şükre yöneltmelidir. Fakat Allah^(cc)’ın verdiği nimetlere şükretmez ve tevazu göstermezse, Allah^(cc)’ona cehennemden bir kapı açar; dilerse affeder, dilerse azab eder. Sözlerinde zerrece ben ve biz olan kişi dervîş değildir. “bende benlik yok” demek bile insana benlik olarak yeter:

Rûşenî’yem Rûşenî’yem Rûşenî

Bende yokdur zerrece mâ u menî

Olmışam dervîş bilüb ânı kim

Her ki ol dervîşdür oldur ganî.

75a/41

Rûşenî var dime bildüm ben beni

Sen kaçan ben idüñ bilseñ seni

Saña bu benlik yeter iy Rûşenî

Kim diyesin bende yok mâ’ vü menî.

75a/42

Var mı yokluktan cihânda hûb-ter
Yok güneh kişiye benlikden beter
Müflis ü dervîş ü miskîn olana
Bende benlik yok demek benlük yeter.

75a/43

Çün ki bende kalmadı mâ' vü menî
Bir görürem dôstı vü düşmeni
Rûşenîye iy gözümüñ rûşeni
Oldı yiksân târegî vü rûşenî.

75a/44

Olalı bî-kibr ü bî-kîn Rûşenî
Gitdi 'ucbı tapdı teskîn Rûşenî
Bî-riyâ bî-süm'a oldı oluben
Müflis ü dervîş ü miskîn Rûşenî.

75a/45

Tut özüñ alçaga salub benlügüñ
Tanyasın tâ ki tapıp sen seni.

84b/2

Kînesi kibri sürülüb sîneñüñ
Sırr-ı ilahîñüñ ola mahzeni.

84b/5

'Ucb u enâniyyeti terk eyleye
İşini Allâh ile berk eyleye.

106a/10

Ben bilürem dimegi ko yürü var
Yirine ko bilmezini zinhâr.

100a/11

Sâlikin “ben yaptım, ben ettim” gibi cümleler kurması asla doğru olmaz. Çünkü Allah^(cc)’ın inayetini, başkalarının gayretlerini, büyüklerin himmet ve tasarrufunu göz ardı edip de kendisini öne çıkarmak büyük bir yanılığdır. Rûşenî, kibirli olmayı ve kindarlığı bıraktığından beri kendini beğenmişliği gitmiş, derviş ve miskin olmuştur. Fenâ fi’l-ihvan ile başlayan fena mertebeleri ile önce dostlarından sonra şeyhinde, daha

sonra Hz. Peygamber^(sav)'de en nihayetinde ise Allah^(cc)'ta yok olmuştur. Özünü alçakta tutup, benliğini salan, kalbinden kibri atan kişinin sinesi İlâhi sırların mahzeni olacaktır.

1.2.2.2. Hased

Arapça” çekememezlik” anlamına gelen hased, insanın başkalarının sahip olduğu maddî manevî imkânları kıskanması, o imkânların kendisinde olmasını istemesidir. Tasavvufta ise bir başkasındaki nimetin yok olmasını temenni etmek için kinin insanı zorlamasıdır.³³² Yüce Allah^(cc), Felâk Sûresi 5. âyette haset ettiği zaman hasetçinin şerrinden Kendisine sığınılmasını buyurmuştur. Hz. Muhammed^(sav) de ateşin odunu yakıp bitirmesi gibi hasedin hayır ve hasenatı bitirdiğini söylemiş, hasedden uzak durulmasını kesin bir dil ile emretmiş³³³ ve “birbirinize kin tutmayın, birbirinizle hasedleşmeyin. Birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah^(cc)'ın kulları, birbirinizle kardeş olun”³³⁴ buyurmuştur. Muhâsibî (ö.243/857) kitap ve sünnete göre hasedin iki grupta incelendiğini söyler. Birincisi haram olmayan haseddir. Bunun bazısı farz, bazısı fazilet, bazısı da mübahdır. Bu hased, kişide yarıştığı kişiye verilen nimetin yok olmasının istemeksizin onun seviyesinden daha aşağıda bulunmayı istememek, ona ulaşmayı ve onunla eşit olmayı arzulamak şeklinde tezahür eder. İkincisi ise bütünüyle haram olan haseddir. Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde yerdiği bu hased, insanların sahip bulunduğu nimetleri hoş görmeme ve yok olmasını dilemedir. Ayrıca hased ettiği kişiye hiçbir iyiliğin ulaşmamasını istemek de bizzat hased olmamakla birlikte hased sayılmıştır.³³⁵

İmam Gazâlî (ö. 505/1111) hasedin yedi kaynağı olduğunu söyler. Birincisi adavet (düşmanlık), ikincisi taazzuz yani başkasının kendisinden maddeten ve mânen yüksek olmasına tahammül etmemek ve bunu dayanılmaz görmek, üçüncüsü kibir, dördüncüsü ucub, beşincisi sevilen hedeflerin elden gitmesinden korkmak, altıncısı riyaset sevdası, yedincisi nefsin habaseti yani Allah^(cc)'ın kullarına isabet eden hayırdan ötürü onları kıskanmasıdır. Bu yedi kaynaktan neşet eden hasedin neticesi de kindir. Gazâlî, bu hususta Hasan Basrî (ö. 110/728)'nin şu sözünü nakletmiştir: “Ey Âdemoğlu! Neden kardeşine hased ediyorsun? Eğer ona ‘nimeti veren, ondaki bir şereften dolayı o nimeti kendisine vermişse, sen Allah^(cc)'ın ikram ettiği bir kimseye nasıl hased edebilirsin? Eğer böyle değilse sonu ateş olan bir kimseye neden hased ediyorsun?”³³⁶

³³² İhyâ c. 3, 224, S. Uludağ, TTS, s. 159, Cebecioğlu, TTDS, s. 254

³³³ İmam Nevevî 755

³³⁴ Müslim, Birr 1576

³³⁵ Muhâsibî, *age*, s.485-489-492

³³⁶ Gazâlî, İhyâ, c.3, s.419-425-433

Hız. Peygamber^(sav) çocukken Benî Sad yurdunda çobanlık yapmış, bu günlerin birinde iki melek mübarek göğsünü yarmış ve oradan küçük siyah bir leke çıkarmışlardır. Aşağıdaki dizelerde Dede Ömer, bu olayı telmih etmektedir:

Konmadı âyîne-i bî-jengüñe gerd ü gubâr
Sîne-i bî-kîñüñe gelmeyüben hıkd ü hased.

69a/6

Allah^(cc)'ın kulları arasında yaptığı taksim ve takdire razı olmamayı, teslimiyet göstermemeyi ifade ettiği için hased haram kabul edilmiş ve kâfirlerin özelliklerinden birisi olarak sayılmıştır. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hız. MuhammedMustafa^(sav)'nın da böyle kötü bir haslete sahip olduğu düşünülemez. O^(sav)'nın kalbinde kin, kıskançlık gibi olumsuz vasıflar yoktur, gönül aynasına hiç toz konmamıştır.

1.2.2.3. Tembellik

Farsça bir kelime olan tembellik, çalışmayı ve iş görmeyi sevmeme, çaba göstermekten, sıkıntıya katlanmaktan kaçma ve vücuttaki herhangi bir organın tıbbî fonksiyonunu yerine getirmede yavaşlık göstermesi manaları için kullanılır.³³⁷ Kur'an'da iki yerde geçmektedir. Allah^(cc) "Münafıklar, Allah'ı aldatmaya çalışırlar. Halbuki Allah, onların oyunlarını başlarına geçirecektir. Onlar, namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar. İnsanlara gösteriş yaparlar. Allah'ı pek az anarlar."³³⁸ ve "infakların onlardan kabul olunmamasına sebep, gerçekte Allah'a ve Resulüne inanmamaları, namaza ancak üşene üşene gelmeleri, verdiklerini de ancak istemeye istemeye vermeleridir"³³⁹ âyetleri ile namazda tembellik yapanları kınamıştır. Hız. Peygamber^(sav) de tembelliğin şerrinden Allah^(cc)'a sığınmıştır.³⁴⁰ Dede Ömer de Hüdâ'nın tembel olanları sevmediğini söylemiştir:

Hüdâ sevmez iñen ekkâl olanı
Teninde tenbel ü battâl olanı.

13b/4

Tasavvuf yolu, edep, tevâzu, riyâzat ve mücâhede yoludur. Bu yola tembellik asla yakışmaz. Sâlik, dünyanın ahiretin tarlası olduğu bilinciyle her anın kıymetini bilir.

³³⁷ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi*, Gelişim Yay. İstanbul 1986, c.19, s.11395

³³⁸ Nisâ Sûresi, 4/142

³³⁹ Tevbe Sûresi, 9/54

³⁴⁰ İmam Nevevî 708

Ölüm kapıyı çalmadan hayırlı işlerde koşturur, bunları ganimet bilir. Kurbiyete sebebiyet verecek şeyler tercih edilir.

1.2.2.4.Yalancılık

Yalan söz söylemek Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok yerde geçer. Allah(cc) kullarını “bilerek hakkı bâtil ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin”³⁴¹ İlâhî hitâbıyla yalan söylemeleri konusunda uyarmış ve “ onlardan öyleleri vardır ki dillerini kitaba doğru eğip bükerek siz onu (bu okur göründüklerini) kitaptan sanasınız diye. Oysa o kitaptan değildir. “Bu Allah katındandır” derler. Oysa o Allah katından değildir. Kendileri de bildikleri halde Allah'a karşı (böyle) yalan söylerler”³⁴² “artık bundan sonra her kim Allah'a karşı yalan uydurursa, işte bunlar, zalimlerin ta kendisidirler”³⁴³ âyetleriyle de onların zalimlerden olduklarını buyurmuştur.

Hz. Peygamber^(sav)'in münâfıklık alametlerinden biri³⁴⁴ olarak saydığı yalan söylemek hususunda İmam Gazâlî (ö. 505/1111), Hasan Basrî (ö. 110/728)'nin şöyle dediğini nakletmiştir: “gizli ile açığın, söz ile fiilin, çıkış ile girişin değişik olması münâfıklıktandır. Üzerinde münâfıklık binâsının yükselmiş olduğu temel, yalancılıktır”³⁴⁵ Dede Ömer Rûşenî de bu konuya dizelerinde geniş yer vermiş, yalancının insanda din iman bırakmadığını söylemiştir:

Yalanı terk ide zîrâ ki yalan

Komaz ademda zîrâ dîn ü îmân.

32a/12

Yalan söyleyen kişi cennet yüzü görmez, Hakk'ın dîdârını göremez:

Bu gerçektür yalancı görmez uçmak

Yalancıya gerekmez hûrî koçmak.

32a/13

Hakk'ı dîdârını göremez yalancı

Likâ bâzârına giremez yalancı.

32b/1

Yalan, içki içmekten, adam öldürmekten, zinadan daha ağır bir suçtur:

Biterdür dinmiş iy kizb u türeden

³⁴¹ Bakarâ Sûresi, 2/42

³⁴² Al-i İmrân Sûresi, 3/78

³⁴³ Al-i İmrân Sûresi, 3/94

³⁴⁴ Müslim, İman 106; Buhârî, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'an* 1748

³⁴⁵ Gazâlî, İhyâ, c. 3, s.296

Yalan hamr içmeden katl u zinâdan.

32b/2

Yalan insanın boynuna asılı bir yılan gibidir. Bu sebeple yalan söylemek bir an önce terk edilmeli, yalan söyleyenler bile dinlenmemelidir:

Gel iy kezzâb terk it yalanı

Sür Hakk Tañrı için kizbi salanı.

32b/4

Anuñ kim pîşesi dâ'im yalandur

Yalanı boynına anuñ yılandur.

32b/5

Ne diñlegil ne söylegil yalanı

Getür göñlüne dâ'im cân alanı.

32b/6

İnsanı öteki canlılardan ayıran ve onu eşref-i mahlûkat yapan özelliklerin başında konuşma yeteneği gelmektedir. Allah^(cc)Bakara Sûresi'nde "güzel sözler ve insanları bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir"³⁴⁶ güzel söz söylemenin erdemine değinmektedir. Bu sebeple sâlik, Allah^(cc)'ın kendisine bahşettiği bu muhteşem hediye ile Allah^(cc)'ı zikretmeli, Kur'ân okumalı, duâ ve niyazda bulunmalı, iyiliğe çağırmalı, kötülüklerden men etmelidir. Dilin en büyük afeti olan yalandan uzak durmalıdır. Çünkü yalan söyleyen kişi emanete hıyanet etmiş olur. Her iki dünyada bunun acısını çeker.

1.2.2.5. Kîl u Kâl

Farsça dedikodu demektir. Arapçası gıybettir. Köken itibariyle hem iyi hem de kötü sözlerle anma anlamı ihtiva etmesine rağmen daha çok duyduğu zaman kardeşinin hoşuna gitmeyecek şeylerle onu anma anlamında kullanılmıştır.³⁴⁷ Allah^(cc)Hucurât Suresi 12. âyetinde "ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçın. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyle çok kabul edendir,

³⁴⁶ Bakarâ Sûresi, 2/263

³⁴⁷Mustafa Çağırıcı, "Gıybet", *DİA*, c.14 s.63, Cebecioğlu, TTDS, s. 230, İhyâ, c.3, s.177

çokesirgeyicidir” buyurmuştur. Hz. Peygamber^(sav) de din kardeşini hoşlanmayacağı şekilde anmanın gıybet olduğunu söylemiştir.³⁴⁸

Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Risâle*'sinde Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) “gıybet etmem zarûrî olsaydı anne babamın dedikodusunu yapardım. Çünkü sevaplarımı almaya onların daha çok hakkı vardır” dediğini nakleder. Dede Ömer Rûşenî de *Dîvân*'ının çeşitli yerlerinde müridlerine dedikodudan uzak durmasını tavsiye etmiş, cehennem ehli kişilerin dedikodu yaptığını, Şâh'a ulaşamadığını söylemiştir:

Gözümü sakla nâ- mahrem yüzünden
Kulagumı dahi gıybet sözünden.

2a/1

Degülsîñ ne duzahı kîlî bırakgıl
Sözüm fehm eyle kılğıl itmeyüp kîl.

5a/2

Kul ol ko kîl ü kâli ehl-i hâle
Ki varamaz Şâha her kim kıla kâle.

5a/9

Gıybet, bir kişinin arkadaşının, dostunun veya tanıdığı herhangi birinin dini, dünyası, sözü, işi, giyim kuşamı, kazancı ile ilgili bir kusurunu arkasından söz ile söylemesi ya da ima etmesidir. Âyet ve hadislerden de anlaşılacağı üzere mü'minlerin gıybet etmesi haramdır. Düşünmeden söylenen sözler ve gıybet sâlikin nefsiyle yaptığı mücâhede ve riyâzâtlar ile kazandığı sevapları yok eden hatta son nefeste imansız gitmesine sebep olan amansız bir düşmandır. Rûşenî'nin kîl ü kâli olumlu manada kullandığı tek yer Hz. Peygamber^(sav)'in anıldığı dizelerdir. O^(sav)'ndan her söze can fedadır:

Pâk ü sâf oluben evsâf-ı beşerden arınub
Nûş iden la'l-i lebûñden mey-i bî-gıll u gışı.

68a/5

İy fidî cânlar senüñ her demde kâl ü kîlüñe
Okudukça hem kelâmullah hoş tertîlüñe.

68b/1

Rûşenî okur derûndan nefes bu mısra'ı

³⁴⁸Müslim, İman 168

İy fidî cânlar senüñ her demde kâl ü kîlüñe.

69a/4

Hız. Peygamber^(sav)'in gıybetten uzak dudaklarından dökülen şaraptan içenler beşeriyete ait bütün hasletlerden arınıp tertemiz olur. Âlemlere rahmet olarak yaratılan Hız. Muhammed Mustafa^(sav)'dan bahseden her söz ise karanlıkları aydınlatan yıldızlar gibi günahlarla kirlenen gönülleri temizler. Yolunu kaybedenlere yol gösterir.

1.2.2.6. Riyâ

Riyâ, gösteriş yapmak anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Tasavvufî bir kavram olarak ise Allah^(cc)rızası için yapılması gereken ibâdetleri ve güzel işleri başkalarını düşünerek yapmak demektir.³⁴⁹ Allah^(cc), mallarını insanlara gösteriş olsun diye infak edenlerin Allah^(cc)'a ve ahiret gününe inanmadıklarını söylerken³⁵⁰ mallarını Allah^(cc)yolunda harcayıp da arkasından başa kakmayan, fakirlerin gönlünü kırmayan kimselere Allah^(cc) katında has mükâfatlar olduğunu müjdelir.³⁵¹ İmam Gazâlî (ö. 505/1111), *İhyâ*'sında Hız. Muhammed^(sav)'in riyâyı küçük şirk olarak adlandırdığını nakleder.³⁵²

Muhâsibî (ö.243/857) “kulun Allah^(cc)'ın ibadetiyle başkasını kastetmesidir” şeklinde tanımladığı riyânın ağır ve hafif derecelerinin bulunduğunu belirtir. Ağır olanı, kulun Allah^(cc)ibâdetiyle kulları arzulaması, hafif olanı da sırf Allah^(cc)için yapılması gereken ibadeti hem Allah^(cc)'ın hem kulların hoşnutluğunu kazanmak için ifa etmesidir. Övülme arzusu, eleştirilme endişesi, dünya sevgisi ile halkın elindekilere göz koyma kulu riyâyaya sevk eden etmenlerdir. Muhâsibî'ye göre kendisiyle riyâ yapılan beş şey vardır. Bunlar beden, kıyafet, söz, amel ve sosyal çevredir. Bir kimsenin âhiret endişesi taşıdığını göstermek için yüzüne kederli bir görüntü vermesi; oruçlu olduğu bilinsin diye sesini kısması, gözlerinin çökmesi, dudaklarının solması; âbidler ve zâhidler gibi saç baş dağınık görünmesi, gözlerin ferinin kaçması; hikmetli söz söyleme hadis ezberleme, zikir ehli bir kimse olduğu izlenimi uyandırmaya çalışması, alçak sesle konuşma; rükû ve secde gibi rükünlerde uzun süre durarak namazı uzatması, oruç, gazve ve hac gibi ibadetlerinde vacip ve nafil olarak mal harcama, yemek yedirme, yavaş yürüme; ilim ve din ehlinden olduğunu, ilimde ve dinde yüksek bir mertebede

³⁴⁹ Uludağ, TTS, s.297, Cebecioğlu, TTDS, s. 520-21

³⁵⁰ Nisâ Sûresi 4/38

³⁵¹ Bakara Sûresi 2/262-274

³⁵² Gazâlî, *İhyâ*, c. 3, s. 641

bulduğunu hissettirmek amacıyla âlimler ve âbidlerle düşüp kalkması bu beş şeklin örnekleri arasında yer alır.³⁵³

Gazâlî (ö. 505/1111), riyâyı genel olarak iyi görünerek insanların kalbinde yer almayı istemektir diye târif ederken ibadetlerde riyânın Allah^(cc)'a yapılan ibadet ile kulların kastedilerek yapılacağını söyler.³⁵⁴ Gazâlî'ye göre riyânın dört derecesi vardır:

Birinci derece en ağır olanıdır. Riyâkârın riyâ ile yaptığı ibâdetinde hiç sevap niyeti yoktur. İkinci derecedeki riyâkâr ise ibadeti gösteriş için yapar, fakat Allah^(cc)'ın rızasını da niyet eder. Üçüncü derecede gösteriş ve sevap tarafları eşittir. Dördüncü derecede ise kişi ibadetini insanların duymuş olmasından dolayı daha da heveslenerek artırmasıdır.³⁵⁵ Rûşenî'ye göre insanı yolda koyan özelliklerden biri de riyâdır:

Kimi mâ vü menî kibrü degaldür

Kimi zerk ü riyâ mekr ü hiyeldür.

27b/11

Eger gitmese senden bu sıfatlar

Türemez ya'nî sende ma'rifetler.

27b/13

İnsanlar ibadetlerini ve sadaka, zekât, yardım, güler yüz, tatlı söz gibi her çeşit hayırlı amelleri Allah^(cc)'ın rızası için yapmakla mükelleftir. Bütün bunlarda Allah^(cc)'ın rızasını değil, kulların rızasını aramak riyadır ve ikiyüzlü olanlarda marifet bağının gülleri bitmez. Riyâdan, kibirden, kinden ve kendini beğenmişlik illetinden kurtulan Rûşenî dervîş olmuştur. (Bkz: Kibir)

Rûşenî'yem Rûşenî'yem Rûşenî

Bende yokdur zerrece mâ ü menî

Olmışam dervîş bilüb ânı kim

Her ki ol dervîşdür oldur ganî.

75a/41

1.2.2.7. Hırs

Hırs, mevki, şöhret, ilim, mal mülk gibi maddî veya manevî imkânları elde etmeyi şiddetle arzulama yahut daha genel olarak belli bir amacı gerçekleştirme

³⁵³ Muhâsibî, *age*, s.160-161-162-167-175-177

³⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. 3, s. 647

³⁵⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. 3, s. 654

hususunda kişinin bütün benliğini saran tutkulara denmektedir.³⁵⁶ Bakara Sûresi 96. âyetinde Allah(cc)“elbette onları insanların hayata en hırslı, en düşkün olanları olarak bulacak, hatta müşriklerden bile daha düşkün bulacaksın. Onların her biri bin sene ömür sürmeyi arzular, oysa uzun yaşamak kendisini azaptan kurtarıp uzaklaştıracak değildir. Allah, onların neler yaptığını görüp duruyor” buyurarak Yahudilerin dünya hayatına olan aşırı düşkünlükleri hırs kökünden gelen kelimelerle anlatılmıştır.

Hz. Peygamber(sav) bir hadisinde “insanın bir vadi dolusu altını olsa iki vadi dolusu altını olmasını ister. Onun ağzını topraktan başka bir şey doldurmaz” diyerek hırsın sonu olmadığını belirtmiştir.³⁵⁷ İmam Gazâlî (ö. 505/1111), *İhyâ*'sında Fudayl b. İyaz'ın (ö.187/802) hırsı “nefsinin senden bir şey istemesi ve senin de onun isteklerini yerine getirmendir” dediğini nakleder. Hırsın ilacının sabır, ilim ve amel olduğunu söyler.³⁵⁸ Rûşenî de aşağıdaki dizelerde Hz. Peygamber(sav)'in yaşlansa bile insanda hırs ve hasedin genç kaldığını³⁵⁹ söylediği hadisinden manen iktibas yapmıştır:

Kocaldum ben velî hırsum yigitdür
Gücüm yok ammâ nefsum yigitdür.

3a/7

Kul olma hırs-vâr pâdişâh ol
Dürüş cân-ı peder ‘abd-ı ilâh ol.

14a/13

İnsan nefsinin en zayıf yönlerinden biri de dünyaya ve dünya nimetlerine olan düşkünlüğüdür. Ne kadar yaşlanırsa yaşlansın hırsı hiç bitmez. Kınanan bu huyun tek tedavisi ise kanaattir. Dolayısıyla zenginliğin gerçek ölçüsü kanaattir. Çünkü Allah(cc), yeryüzündeki bütün canlıların rızıklarını, duracak ve kalacak yerlerini verendir. Her hâl ü kârda Allah(cc)'a inanan, Elest Bezminde O(cc)'na yemini unutmayan kullarından olmak gerekir.

1.2.2.8. Cevr ü Cefâ

Arapça “eza, cefa, azap, işkence, acı, maddî veya manevî zarar, eziyet” anlamlarına gelir. Canlıların bedenine yahut ruhuna veya çevresine dokunan

³⁵⁶ Mustafa Çağrıncı, “Hırs”, *DİA*, c. 17, s.383; Cebecioğlu, TTDS, s. 274; Uludağ, TTS, s. 167

³⁵⁷ Müslim, Zekat 116

³⁵⁸ Gazâlî, *İhyâ*, c. 3, s. 536

³⁵⁹ Müsned, III, 115

zararlıdır.³⁶⁰ Tasavvufî ıstılahta ise sâliki yükselmekten alıkoymak, kalbini Allah^(cc)'tan gaflette bırakmak, gönlünü marifet ve temâşadan kapatmak demektir.³⁶¹

Sâlikin uzak durması gereken vasıflardan biri de insanın çevresindeki bütün yaratılmışlara cevr ü cefâ etmesidir. Bu husus Kur'ân'da “mümin erkeklere ve mümin kadınlara, yapmadıkları bir şeyden dolayı eziyet edenler, şüphesiz bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir”³⁶² beyânıyla yer alırken Resûlullah^(sav) “müslüman, müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, haksızlık yapmaz, onu düşmana teslim etmez. Müslüman kardeşinin ihtiyacını gideren kimsenin Allah^(cc) da ihtiyacını giderir. Kim bir müslümandan bir sıkıntıyı giderirse, Allah Teâlâ^(cc) o kimsenin kıyamet günündeki sıkıntılarında birini giderir. Kim bir müslümanın ayıp ve kusurunu örterse, Allah Teâlâ^(cc) da o kimsenin ayıp ve kusurunu örter” buyurmuştur.³⁶³ Rûşenî de cevr ü cefâ kılanın sûfi olamayacağını söylemiştir:

Bulandırma bulanma sûfi iseñ

Cefâ vü cevr kılma sûfi iseñ.

6a/14

Bulandıran bulanana sûfi olmaz

Cefâ vü cevr kılan sûfi olmaz.

6b/1

Hız. Peygamber^(sav)'in de beyan ettiği gibi “gerçek müslüman, dilinden ve elinden müslümanların zarar görmediği kimsedir. Muhâcir ise, Allah^(cc)'ın yasakladığı şeylerden uzak duran kimsedir”³⁶⁴ Aksi durumda kişimüflis olur. Çünkü gerçek iflas dünyada malı, mülkü, serveti, makamı, kaybetmekle değil bütün yaratılmışlara eziyet ederek, böylelikle de ahirete götürülecek hayır ve hasenattan hiç bir şeyi bırakmamakla olur.

1.2.2.9. Kin

Sâlikin sahip olmaması gereken vasıflardan olan kin, sözlükte “bir kimsenin içinde yaşattığı düşmanlık ve nefret duygusu, garaz, nefret, hınç, hıkd” anlamlarına gelen Farsça kökenli bir sözcüktür. Tasavvufta Kahhâriyet sıfatının baskın durumda olması haline kin denilmiştir.³⁶⁵ Allah^(cc) “ey iman edenler! Allah'ın (koyduğu, dinî)

³⁶⁰ Cebecioğlu, TTDS, s.128; Uludağ, TTS, s. 88

³⁶¹ Cebecioğlu, TTDS, s.120; Uludağ, TTS, s. 84

³⁶² Ahzâb Sûresi, 33/58

³⁶³ Müslim, Birr 58

³⁶⁴ Müslim, İman 64

³⁶⁵ Mustafa Çağrıncı, “Kin”, *DİA*, c. 26, s.30; Dinî Terimler Sözlüğü, s.206; Uludağ, TTS, s. 218

işaretlerine, haram aya, (Allah'a hediye edilmiş) kurbanı, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere (tecavüz ve) saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Haram'a girmenizi önledikleri için bir topluma karşı beslediğiniz kin sizi tecavüze sevketsin! İyilik ve sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çetindir”³⁶⁶ âyetiyle müslümanlara kin tutmayı yasaklamıştır. “Bir de onlardan sonra gelenler derler ki: “Rabbimiz bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla ve kalplerimizde iman edenlere karşı bir kin bırakma. Rabbimiz gerçekten sen çok şefkatlisin çok esirgeyicisin”³⁶⁷ âyetiyle de bu tür kötü huylardan Allah(cc)'a sığınılmasını salık vermiştir. Hz. Peygamber(sav), ise Allah(cc)'a şirk koşan ile birbirine düşman olan kişilerin günahlarının affedilmeyeceğini söylemiştir.³⁶⁸

İmam Gazâlî (ö.505/1111) insan bedenini kalbin padişah, aklın padişahın veziri olduğu bir şehre benzetir. Şehvet, bu şehrin maliye müdürü iken gazab, şehrin kötülüğü düşünen, herkesi öldürmek, her şeyi kırmak, dökmek isteyen emniyet âmiridir.³⁶⁹ Gazâlî, *İhyâ*'da ise kin tutmaktan kaynaklanan hastalıklardan bahseder. Bunların başında hased gelmektedir. Kişi, kinleştiği adamın elindeki bütün nimetlerin gitmesini ister. Buğzettiği kişinin bir nimete ulaşması onu üzerken, başına kötü bir şey gelmesi sevindirir. O kişinin aleyhinde yalan, gıybet gibi dinen yasak sözler söyler. Rûşenî de aynı sözleri dizelerinde dile getirir:³⁷⁰

‘Aceb bu ucb u kibr ü kîn ile sen

Dolaşub bulduğun miskîn ile sen.

34a/8

Umarsın rahmet ü şefkat Hüdâ'dan

Umub dâ'im şefâ'at Mustafâ'dan.

34a/9

Öfke sâlikin bertaraf etmesi gereken ahlâkî eksikliklerin başındadır. Çünkü öfke anında insan doğru düşünemez. Normal davranışlarda bulunamaz. Öfkeli olarak yapılan işler hep sonradan pişmanlık duyulan işlerdir. Bu sebeple kibir, kin ve enâniyet gibi

³⁶⁶ Maide Sûresi, 5/2

³⁶⁷ Haşr Sûresi, 59/10

³⁶⁸ Müslim, Birr 32

³⁶⁹ İmam Gazâlî, *Kimyâ-yı Saadet*, Ter. A. Faruk Meyan, Bedir Yay., İstanbul 2013, s.21

³⁷⁰ İmam Gazâlî, *İhyâ*, c.3, s.406

kusurlara sahip kişiler Hüdâ'dan rahmet, Hz. Peygamber^(sav)'den şefaât bekleyemez. Allah Teâlâ^(cc) da “(O takva sahipleri) bollukta ve darlıkta harcıyıp yedirenler, öfkelerini tutanlar, insanların kusurlarını bağışlayanlardır. Allah^(cc)da iyilik edenleri sever”³⁷¹ buyurduğu âyet-i kerîmesiyle öfkelerini tutanları sevdiğini beyan etmiştir. Bu sebeple Rûşenî, aşağıdaki beyitlerde Allah^(cc)'a dua eder:

İlâhî Rûşenî'yi bî-kîn eyle
Mesâkin arasında miskîn eyle.

34a/11

Görenler ideler miskîn –i bî-kîn
Diyüb dâim aña bî-kîn miskîn.

34a/12

Olalı bî-kibr ü bî-kîn Rûşenî
Gitdi ‘ucbı tapdı teskîn Rûşenî
Bî-riyâ bî-süm'a oldı oluben
Müflis ü dervîş ü miskîn Rûşenî.

75b/45

Kulu Allah^(cc)'a yaklaştıran en güzel sıfat hilmdir. Allah^(cc)'tan uzaklaştıran sıfat ise öfke ve kindarlıktır. Kulu bir sürü günaha sevkeden, onu faydasız dertlerle uğraştıran, kalbin ölmesine sebep olan bu hasletler, imana zarar verir. Tasavvufî hayata intisab etmekteki amaç kemâlat elde etmektir. Bu bakımdan nefsi tezkiye, kalbi tasfiye ve ahlâkî güzelleştirme yolunda sâlikin en başlarda yok etmesi gereken vasıflar şüphesiz ki kin ve öfkedir.

1.2.2.10. Ayıp Gözetmek

Seyr ü sülûk yolunda sâlikin dikkat etmesi, sakınması gereken davranışlardan biri de ayıp gözetmektir. Allah^(cc)Yüce beyanında “Müminler arasında kötü şeylerin yayılmasından hoşlananlara bu dünyada da ahirette de can yakıcı bir azap vardır”³⁷² buyurmuştur. Hz. Muhammed^(sav) de “bir kul, bu dünyada başka bir kulun ayıbını örterse, kıyamet gününde Allah^(cc) da onun ayıbını örter”³⁷³ hadisinde mümin kardeşinin kusursunu örten kulları Allah^(cc)'ın (c.c.) bağışıyla müjdelemiştir. Dede Ömer'e göre sâlik, ağzını dedikodu için açıp insanların ayıplarını, kusurlarını dillendirmemelidir:

³⁷¹Âl-i İmran Sûresi, 3/134

³⁷²Nur Sûresi, 24/19

³⁷³Müslim, Zühd 52

Agzuñı gıybet söz için açmayub
Kimseñ ‘aybına depretme leb.

83b/2

Yüzine dime kişinüñ ‘aybını
Her kişinüñ ‘aybını itme var.

84a/4

Bulma bahâne işine kimsenüñ
Görmeyüben kimsede ‘ayb u ‘ivâr.

84a/5

Her kişinüñ ‘aybını yiter gözet
Bilür iken özüñi bilmez düzet.

100a/12

Başkalarının kusur ve eksikliklerini, utanılacak suçlarını, yaptığı yanlış işlerin duyulmasını, görülmesini önlemek, yayılmasına mani olmak, ahlâkî faziletlerin başında gelir. Buna karşılık bir Müslümanı küçük düşürmek, onu rezil etmek için ayıplarını araştırmak bir de bunu başkalarına anlatıp açıklamak ise büyük bir ahlâksızlık olup, “ey iman edenler! Zannın birçoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı gûnahtır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerini arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir”³⁷⁴ âyetinin de buyurduğu üzere yasaklanmıştır. Sâlik, kendinde hâlihazırda mevcut olan bir kusurlarına bakmaksızın diğer insanları kınarken, kâmil bir Müslüman olamayacağının bilincinde olmalıdır.

1.2.2.11. Vesvese

Vesvese, “fısıltı, kuruntu, işkil, gizli söz, içe düşen şeytani düşünceler, havâtır ” anlamlarında kullanılan bir kelimedir. Kötü bir işin yapılması, iyi bir işin terk edilmesi için şeytanın veya nefsin insanı kışkırtmasıdır.³⁷⁵ Allah^(cc), Hz. Âdem^(as)’ın cennet çıkma sebebinin şeytanın verdiği vesvese olduğunu söylemiş³⁷⁶ ve vesvese veren şeytanın şerrinden O^(cc)’na sığınılmasını emretmiştir.³⁷⁷

³⁷⁴ Hucurât Sûresi, 49/12

³⁷⁵ Mustafa Çağrıncı, “Vesvese”, *DİA*, c.43, s.70; Cebecioğlu, TTDS, s.702; Uludağ, TTS, s.381

³⁷⁶ A’raf Sûresi, 7/20

³⁷⁷ Nâs Sûresi, 114/1-6

Kelabazî (ö. 380/990), kulu uyarmak için Allah^(cc)'tan, kişiyi itaate teşvik etmek için meleklerden, hevâ ve heveslerin peşinden koşmaya çağırarak maksadıyla neftsen ve günahı cazip göstermek amacıyla şeytandan olmak üzere dört türlü hâtır olduğunu söylemiştir.³⁷⁸ Kuşeyrî (ö.465/1072)'ye göre havâtır kalbe gelen hitaptır ve melekten olanına ilham, neftsen gelene hevâcis, şeytandan gelene visvas, Allah^(cc)'tan gelene hâtır-ı Hakk denir. Cüneyd Bağdâdî (ö.297/909) nefsin hevâcisiyle şeytanın vesvesesinin söyle ayırmıştır: Nefis bir şeyi isteyince muradına erinceye kadar direnir; şeytan ise istediği bir günahı yaptıramazsa başka bir günah için vesvese vermeye başlar. Çünkü şeriata muhalif bütün davranışlar şeytan için aynıdır.³⁷⁹ Sühreverdî (ö.632/ 1234) Kuşeyrî'nin bahsettiği dört hâtırdan başka aklın ve yakînin hâtırından bahseder.³⁸⁰ Dede Ömer de Allah^(cc)'a kalbindeki vesveseyi gidermesi için dua eder:

Gider sadrumdaki vesvâsı yâ Rab

Silüb mir'ât-ı dilden pası yâ Rab.

4a/16

Şeytanın vesvesesinden kurtulmanın tek yolu ancak vesvese veren şeyden Allah^(cc)'a iltica etmektir. Bu bakımdan gönül aynasından vesvesenin sebep olduğu lekeleri silinmesi ve bir daha şeytanın kalpte at koşturmaması için Allah^(cc)'a sığınmak gerekir.

1.2.2.12. Gönül Yıkma

Tasavvufî ıstılahta kalp insanın mahiyeti, madde ile mananın birleştiği Allah^(cc)'ın tecelli ettiği yer, keşf ve ilham mahalli, İlahî latife, gönül gibi pek çok anlamları olan bir kelimedir.³⁸¹ Dede Ömer Rûşenî, tasavvufun bir tanımının da gönül yıkamak olduğunu söyler:

Tasavvuf Hak yolından çıkmamakdur

Tasavvuf kimse gönlin yıkamakdur.

6a/11

Gönül Hakk'ıñ evidür gâfil olma

Hakk'ıñ tanı evini câhil olma.

14b/14

³⁷⁸ Kelabâzî, *age*, s. 137

³⁷⁹ Kuşeyrî, *age*, s. 178

³⁸⁰ Sühreverdî, *age*, s. 599, 604

³⁸¹ Süleyman Uludağ, "Kalb", *DİA*, c. 24, s. 229; Uludağ, TTS, s.205, Cebecioğlu, TTDS, s. 341,

Halka dime yahşi yamân kim bilür
Kim olısar cennetî yâ düzahî.

83a/5

Kalp kırmak, insanın kendisini üstün ve faziletli görmesiyle birlikte başkalarını da hor görmesinin neticesidir. İnsanı bütün âlemin özü kabul eden tasavvuf ehli, kalbi ilâhî tecellilerin mahalli olarak Arş'a benzetmiştir. Ancak Arş'a benzetilen gönül, mâsivâdan temizlenmiş insân-ı kâmilin gönlüdür. Hakk'ın evi kabul edilen gönlü incitip insanların onların kalplerini kırmak büyük bir vebaldir.

1.2.2.13. Hışm, Kavga (cidâl)

Sözlüklerde insan gözbebeği olarak geçse de Rûşenî'ye göre insan öfkelenmeyen kişidir. Sürekli kavga edip ortalığı gürültüye boğmak ancak hayvanların işidir. Bu kişiler, Allah^(cc)'ın cemâlini asla göremez. Sûfî olan kavgayı bırakan kişidir.

Nedür insan luğatda merdüm-i çeşm
Ne dimekdür gör insan tutmayub hışm.

5a/4

Talaşmak it işidür anı terk it
Dolaşma bulduğuna yoluña git.

14a/11

Talaşgan göremez Allâh likâsın
Talaşub yırtma illerüñ yakasın.

14b/12

Eger sûfî iseñ terk it cidâlî
Özüñe pîşe itme kîl ü kâli.

14b/15

Tasavvuf yolunda yürümek dışarıdan bakıldığı gibi kolay değildir. Bu yol zordur, uzundur. Çünkü seyr ü sülûk da denilen bu yolculukta kişi kendi kendisiyle hesaplaşır; riya, vesvese, haset, kin, hırs gibi pek çok engelle karşılaşır. Sâlik, hayattan beklenti içinde olmamak için çalışır. Yaratılanı Yaratan^(cc)'dan ötürü sever, her şeyi kucaklar; kötülükleri iyiliklerle savar ve bu yolda kavganın gürültünün, kırılmanın, darılmanın olmadığını bilir.

1.3 Tasavvufî Mertebeler

Sâlikşeriatın usûlünü, tarîkatın adâbını ve hakîkatın sırlarını bilen bir mürşide bağlanıp mürîdlik hırkasını giydiği seyr ü sülûk yolculuğuna başlamasıyla bir takım özel muamelelere ihtiyaç duyar. Zâhirî ve bedenî amellerle başlayan bu yolculukta ilk basamaktan itibaren nefsinden ve mâsivâdan uzaklaşıp tevhîdin hakikatine ulaşmaya çalışır.

1.3.1. Seyr ü Sülûkun Başlangıç ve Giriş Mertebeleri

Rûşenî'nin Dîvân'ında yer alan ilk mertebe nefsin gaflet uykusunda uyandığı, şeytanın tuzaklarından Allah^(cc)'in rahmetine kaçtığı tevbe mertebesidir. Sâlik mücâhede ve riyâzet, tevekkül, halvet, havf ve recâ, huşû ve semâ ile başlangıç mertebelerini geride bırakır.

1.3.1.1. Tevbe

Tevbe, “pişmanlık, nedâmet” anlamlarını ifade eden bir kelimedir. Tasavvufî manası ise kulun işlediği günahlardan pişman olup, onları terk ederek Allah^(cc)'a yönelmesi, emirlerine uymak, yasaklarından kaçınmak suretiyle Allah^(cc)'tan bağışlanmasını dilemektir.³⁸² Sâliklerin vuslata ermek için uğradıkları ilk menzildir, tâliplerin ulaştıkları ilk makamdır. Tevbe sözcüğü Kur'ân-ı Kerîm'de seksen sekiz kez tekrarlanmış ve Allah^(cc)kullarından tevbe etmelerini istemiştir.³⁸³ Çünkü Allah^(cc), tevbeleri kabul edendir,³⁸⁴ tevbe edenleri sevendir,³⁸⁵ bağışlayan ve esirgeyendir.³⁸⁶ Hz. Peygamber^(sav) de “günahından tevbe eden günah işlememiş kimse gibidir”³⁸⁷buyurmuştur. Küfürden imana dönmek kâfirlerin, kötü amellerden vazgeçip iyi amellere ulaşmak fâsıkların, kötü ahlaktan sıyrılıp iyi ahlaka dönmek ebrârın, kalbini mâsivâdan uzaklaştırıp Hakk'a dönmek de peygamberlerin ve evliyânın tevbesidir.³⁸⁸

Mutasavvıflar tevbeyi değişik şekillerde tanımlamışlardır. Sehl b. Abdullah, (ö. 283/896) tevbenin günahları unutmamak olduğunu söylerken Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) “tevbe günahı unutmaktır” demiştir. Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (ö.295/908) için

³⁸² Dînî Kavramlar Sözlüğü, s. 572

³⁸³ Bakara Sûresi 2/279-285

³⁸⁴ Bakara Sûresi 2/37-54-128-160-187

³⁸⁵ Bakara Sûresi 2/222, Al-i İmrân Sûresi 3/31

³⁸⁶ Al-i İmrân Sûresi 3/31, Nisâ Sûresi 4/110, Mâide Sûresi 5/74, Tevbe Sûresi 9/27, İsrâ Sûresi 17/25

³⁸⁷ *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, “Zühd” Haz. İbrahim Canan, Akçağ Yay. Ankara 1993, c.17, s.597

³⁸⁸ Bekir Topaloğlu, “Tevbe”, *DİA*, c.41, s. 279; Uludağ, TTS, s. 529

tevbe “Allah^(cc) dışında her şeyden tevbe etmektir” iken Ruveyym b. Ahmed (ö.303/915) için ise tevbe, “tevbeden tevbedir.”³⁸⁹

Kuşeyrî (ö. 465/1072)’nin şeyhi Ebû Ali Dekkâk (ö.405/1014), tevbeyi tevbe, inabe ve evbe şeklinde üçe ayırır. Tevbe bidayet, evbe nihayet, inabe ise ikisinin ortasıdır. Ceza görme korkusuyla yapılan tevbeye tevbe, cennet ümidiyle tevbe etmeye inâbe, sadece Allah(cc) rızası için yapılan tevbeye evbe denilmiştir. Kuşeyrî Hz. Peygamber^(sav)’in bir hadisinde pişmanlığın tevbe olduğunu söylediğini naklettikten sonra bu hadise istinaden tevbenin üç şartı bulunduğunu belirtir. İlk şartı pişmanlıktır, ikincisi derhal hatayı terk etme ve üçüncü şart ise eski hâle dönmemeye azmetmedir.³⁹⁰ Hücvirî (ö. 465/1072) ise Allah^(cc)’ın nehyettiği şeylerden Allah^(cc)’ın güzel emirlerine dönüşte tevbe, küçük günahlardan muhabbet haline rücu etmeye inabe ve neftsen Allah^(cc)’a rücuya evbe demiştir. Avamın tevbesinin hatadan doğru olana, havasın tevbesinin doğru olandan daha doğru olana ve muhabbet derecesindekilerin tevbesinin de nefsten Hakk’a dönme şeklinde olduğunu belirtir. Zünnûn Mısrî (ö. 245/859)’nin “halk gûnahtan, veliler gafletten, peygamberler de başkalarının nâil olduğu şeylere ulaşmaktan aciz bulduklarını görmekten tevbe eder” dediğini nakleder.³⁹¹

Herevî (ö. 481/ 1089) tevbenin ancak günahın tanınmasıyla tam manasıyla gerçekleşeceğini söyler. Kişinin günahını tanınabilmesi ise günah işlediğinde Allah^(cc)’ın korumasından çıktığını, günahının nefesine hoş geldiğini fark etmesine bağlıdır. Herevî ayrıca tevbenin hakikatini, hakikatinin sırlarını, tevbenin sırlarının inceliklerini üç başlık altında ele alır. Ona göre tevbenin hakikati, kişinin günahını küçümsememesi, tevbesini hakkıyla yerine getiremediğini düşünerek daha fazla çaba sarf etmesi ve haksızlık yaptığı herkesten helallik istemesi esasına dayanır. Tevbenin hakikatinin sırlarının ilki Allah^(cc)’a Allah^(cc) için takva ile etmek, ikincisi günahı hatırlayıp devamlı onunla meşgul olmak yerine vaktini Allah^(cc) ile geçirmeye hasretmek, üçüncüsü ise tevbeden tevbe etmektir. Tevbenin sırlarının incelikleri birincisi sâlikin günahını ve günahıyla ilgili İlâhî hükmü düşünmesi, ikincisi sâlikin tevbesi ile birlikte yaptığı bütün iyiliklerin Allah^(cc)’ın lütfu olduğunu bilmesi,

³⁸⁹ Kuşeyrî, *age*, s.190

³⁹⁰ Kuşeyrî, *age*, 186-189

³⁹¹ Hücvirî, *age*, s.357-360-361

sonuncusu ise bütün fiil ve hükümlerin O^(cc)'na ait olduğunu idrak eden sâlikin nazarında iyilik ile kötülüğün bir olmasıdır.³⁹²

Kâşânî (ö. 730/1330), İbn Arâbî (ö.638/1240)'nin *el- Fütûhâtu'l- Mekkiyye*'de tevbede şartın günahı terk etmeye niyetin değil, günaha dönmeme niyetini terk olduğunu söylemiştir. Bunu da günahı terke niyetin günahsızlık iddiası taşıdığı ancak niyeti terkin ise böyle olmadığı savıyla açıklamıştır.³⁹³ Rûşenî ise bu konuyu terennüm ettiği dizelerinde tasavvufun tevbe olduğunu söyler:

Olar kim şeyhlik temkîne dirler

Tasavvuf tevbe vü telkîne dirler.

8a/8

Tasavvufî hayata tevbe ederek girilir. Gaflet uykusundan uyanan kalp nefis ile mücadelesine tevbe ile başlar. Bu sebeptendir ki Rabbine günahlarının affı için yakarır:

Kabul it tevbemi Yâ Râb benüm sen

Niş geldüm bilürsin tapuna men.

2a/5

Hatâmı döndürüb Yâ Râb savâba

Günâhumı dahi dönder sevâba.

2a/6

Geçmişte işlediği günah ve hatalarından dolayı büyük bir pişmanlık içinde olan Rûşenî, düşüp kapaklandıktan sonra tevbe, inabe veya evbe ile doğrulup Cenâb-ı Hakk'a teveccüh etmiş, sonra da dualarla zikirlerle, yalvarıp yakarmalarıyla gözyaşlarıyla arınmaya çalışan kişinin hâlini ifade eder.

1.3.1.2. Mücâhede ve Riyâzet

Mücâhede “çalışıp çabalama, gayret etme, uğraşma” demektir.³⁹⁴ Tasavvufi istilahta ise insanın iç dünyasını güzelleştirmek, istikamet üzere olmak, keşf ve ilhama ulaşmak ve en önemlisi Allah^(cc)'in rızasının kazanmak gibi amaçlarla her türlü olumsuz düşünce ve davranışını yenip, nefsinin isteklerinden uzaklaşması mücâhede olarak kabul edilir.³⁹⁵ Kur'ân-ı Kerim'de Allah^(cc) yolunda cihâd edenlerin can yakıcı bir azaptan kurtulacağı³⁹⁶ doğru yola iletileceği,³⁹⁷ cennete varacağı³⁹⁸ müjdelenmiştir.

³⁹² Tek, *age*, s. 51-52-53-54

³⁹³ Kâşânî, TS, s. 157

³⁹⁴ Dînî Terimler Sözlüğü, s.255

³⁹⁵ Cebecioğlu, TTDS *age*, s. 449

³⁹⁶ Maide Sûresi 5/35, Saf Sûresi 61/10-12

“İnananlar Allah yolunda savaşır, inkâr edenler ise tağut yolunda savaşır. Şeytanın dostlarıyla savaşın, esasen şeytanın hilesi zayıftır.”³⁹⁹ “İnananlar, ancak Allah^(cc)’a ve peygamberine inanmış, sonra şüpheye düşmemiş; Allah^(cc) uğrunda mallarıyla, canlarıyla cihat etmiş olanlardır. İşte onlar doğru olanlardır.”⁴⁰⁰ âyetlerinden de anlaşılacağı üzere mücâhedenin ilk şartı inanmış olmaktır. Hz. Peygamber^(sav) de “gerçek mücâhid nefsiyle cihad edendir” buyurmuştur.⁴⁰¹ O^(sav)’nun bu sözüne istinaden mücâhede, cihâd-ı ekber ve cihâd-ı asgar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Cihâd-ı asgar, zâhiri cihâddır ve gözle görülen düşmanlara karşı yapılır. Cihâd-ı ekber ise bâtinî cihâddır, nefis, şeytan, mâsivâ gibi gözle görülmeyen düşmanlara karşı yapılır.⁴⁰²

Ebû Yezid Bistâmî (ö.261/875) nefisle mücâhedeği gözleri korumak, zikretmek, nefis muhâsbesi, ilim ile amel etme, edebi koruma, bedeni dünya meşguliyetlerinden uzaklaştırma, uzlet etme, çokça ibadet etme ve sünnete uyma ile birlikte bedeninin kalesi olan on haslet arasında sayar.⁴⁰³ Kuşeyrî (ö.465/1072) *Risâle*’sinde şeyhi Ebû Ali Dekkâk (ö.405/1014)’ın “zâhirini mücâhede ile süsleyeninin sırrını Allah^(cc) müşâhede ile süsler” dediğini nakleder. Ebû Hafs Sühreverdî (ö. 632/1234) ise “gerçek anlamda nefisine mukâvemet etmeye gayret eden kişi mücâhede ve muhâsabe sahibidir” demiştir.⁴⁰⁴

Mücâhede takva sahibi olmak, istikâmet ve itidal yolunda olmak ve keşf ve ilham sahibi olmak amacıyla yapılır. Ancak üçüncü husus asla tavsiye edilmemiştir. Çünkü mücâhede de aslolan Allah^(cc)’ın rızasını kazanmaktır.⁴⁰⁵

Nefsin arzularına, kötü isteklerine ve şeytana karşı yapılması planlanan mücâhede için pek çok yöntem vardır. Bunların başında da murakabe ve muhasebe yer almaktadır. Murakabe, “Allah^(cc) her an beni görüyor, kalbime bakıyor” anlayışı içinde olmaktadır.⁴⁰⁶ Muhasebe ise kendi kendini hesaba çekmek demektir.⁴⁰⁷ Rûşenî de tasavvufun tanımlarından birini bu konu üzerinden yapmıştır:

³⁹⁷ Ankebût Sûresi 29/69

³⁹⁸ Nazi’at Sûresi 79/40

³⁹⁹ Nisâ Sûresi 4/76

⁴⁰⁰ Hucurât Sûresi 49/15

⁴⁰¹ *Kütüb-i Sitte* “Cihad” c.5, s.19

⁴⁰² Mehmet Demirci, “İçe Dönük Cihâd: Mücâhede” Tasavvufîlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, yıl: 8 [2007], sayı: 19, s.13-14.

⁴⁰³ Erginli, MTTs, s.703,

⁴⁰⁴ Sühreverdî, *age*, s. 59

⁴⁰⁵ Uludağ, TTS, s. 382

⁴⁰⁶ Uludağ, TTS, s. 378,

⁴⁰⁷ Uludağ, TTS, s. 374

Tasavvuf dâ'im olmakdur murâkîb
Olub irte gice hâlin muhâsib.

7b/1

Tasavvuf ilmi sürekli murâkabe halinde olmayı, gece gündüz nefis muhasebesi yapmayı gerektiren bir ilimdir. Hz. Peygamber^(sav) de bu hususta “hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz” buyurmuştur.⁴⁰⁸ Sâlik bir işe başlamadan önce, iş esnasında ve günün sonunda kendini hesaba çekmeli, yemede içmede hayatın he anında Allah^(cc)'in huzurunda olduğunu unutmamalı, edebe riayet etmelidir.

Mücâhede yöntemlerinde biri de riyâzettir. Riyâzetin kelime anlamı “terbiye etmek, eğitmek, ıslah etmek, boyun eğdirmek”tir. Nefsi eğitmek için aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmaya riyâzet denmektedir.⁴⁰⁹ Allah Teâlâ^(cc) Muhammed Sûresi 12. âyetinde yemeği çok yemenin kâfirlerin vasfı olduğunu belirtir.⁴¹⁰ “Doğrusu, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar, Rablerinin kendilerine verdiğini almış olarak bahçelerde ve pınar başlarındadırlar. Çünkü onlar bundan önce iyi davrananlardı. Onlar geceleri az uyuyanlardı.”⁴¹¹ “Ye iç, gözün aydın olsun. İnsanlardan birini göreceksin olursan “Ben Rahman için oruç adadım, bugün hiçbir insanla konuşmayacağım” de” âyetleri ile de az uyumanın ve az konuşmanın önemini vurgulamıştır.

Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Risâle*'sinde Hz. Fatıma'nın Resullah^(sav)'a getirdiği bir parça ekmeğe üzerine Hz. Peygamber^(sav)'in söylediği “Üç günden beri bababın ağzına giren ilk yiyecek budur” hadisine yer verir ve açlığın bu nedenle mücâhedenin erkânından biri olduğunu belirtir. Yine aynı eserde Yahya b. Muaz (ö.258/871)'in “açlık pazarda satılan bir nesne olsaydı, pazara giden ahret taliplerinin ondan başkasını satın alması câiz olmazdı” dediğini nakleder.⁴¹²

Gazâlî (ö.505/1111) de eserinde Yahya b. Muaz (ö.258/871)'nin sözlerine yer verir ve onun “riyâzetin yemek, uyku, konuşma ve ezalara katlanma gibi dört yönü vardır.” sözünü nakleder. Ona göre kişi az yiyerek şehvetlerini öldürür, az uyuyarak iradesini saflaştırır, az konuşarak afetlerden uzak durur, ezalara katlanarak da amacına

⁴⁰⁸<http://www.enfal.de/tirmizi/index1.html>(Erişim Tarihi: 20 Nisan 2015)

⁴⁰⁹ Cebecioglu, TTDS, s. 521

⁴¹⁰ “Doğrusu Allah, inanıp yararlı işler işleyenleri içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyar. Durakları ateş olduğu halde kafirler, zevklenirler ve hayvanlar gibi yerler.”

⁴¹¹ Zâriyat Sûresi 51/15-16-17

⁴¹² Kuşeyrî, *age*, s. 236

ulaşır.⁴¹³ Dede Ömer Rûşenî dizelerinde bu önemli konuya geniş yer vermiş ve tasavvufu riyâzet ile de tanımlamıştır:

Tasavvuf az yimek az uyumakdur
Hakkuñ esmâsını çok çok dimekdür.

6a/13

Hakkuñ yolına her kim irdi girdi
Yimemek içmemekdür vird ü girdi.

14b/3

Yimek içmek uyumak ‘aşkını sal
Gice gündüz duriş Hakk ‘aşkını al.

16b/14

Hakk’a irmez işitdim ben bir erden
Kesilmeyince kişi hâb-ı hordan.

16b/15

Dilersen bulmağa sâhib-i sa’âdet
Gerekdür saña ‘âlemde sa’âdet.

13b/1

Nedür ol az uyuyub az yimekdür
Diyende dahi sözi az dimekdür.

13b/2

İder çok yimek ey cân hikmeti az
Açar yummaz dahi hiç ağzını az.

14b/2

Didi iy ‘Âişe kardaşlarım hep
Yimeyüb oldılar Hakk’a mukarreb.

16a/7

İrişdiler murâda vâsıl olub
Dilekleri dükeli hâsıl olub.

16a/8

Yimeyüb içmeyüb dâr-ı fenâda
Gezerler şimdi hoş dâr-ı bekâda.

⁴¹³ İhya, c.3, s.150

16a/9

Cemâlu'llâhdan içerler müdâmı

Yimek içmekdür işleri müdâmı.

16a/12

Gel imdi yimegi terk eyle mahdûm

Yimek için likâdan olma mahrûm.

16b/10

Bir mürşide intisâb ederek Hakk'a yönelmiş her Hak yolcusu her zaman temkinli davranmalı, nefsinin isteklerinden kaçmalı, ona zor gelen şeyleri yaptırmalıdır. Çünkü mürîdin nefsine muhalefeti Allah^(cc)'a kurbiyet vesilesidir. Bu sebeple mürîd az yemeli, az uyumalı, az konuşmalı, daha fazlasını israf saymalı, durması gereken yerde mutlaka durmalıdır. Bunu yapmak için de ibadet, zikir, tesbih ve dua silahlarını kullanmalıdır. Böylelikle iki cihanda sa'âdete ulaşıp Hakk'a mukarreb olurlar, Cemâlullah şarabından içerler. Rûşenî aşağıdaki beyitte de mutfağı kible edinen kişinin durumuna değinir:

Bugün kible idinseñ matbahı sen

Yarın yir idinürsün duzâhı sen.

14a/15

Nefsinin emrine giren kişi başta şehvet olmak üzere, tüm hayvanî duygularına teslim olur. Doyasıya yemek; günahlara kendi eliyle davetiye çıkarmak demektir. Mutfağı kible edinen yani tek derdi yemek içmek olan kişilerin sonu cehennemdir. Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Risâle*'sinde Yahya b. Muaz (ö.258/872)'ın "açlık nur, tokluk nârdır. İştah oduna benzer, ondan ateş meydana gelir, bu ateş sahibin yakmadan sönmez" dediğini nakleder.⁴¹⁴ Ayrıca çok yemek pek çok hastalığa yol açar:

Yimegi az yimek sıhhat bağışlar

Velî çok yimesi 'illet bağışlar.

14a/12

İder kim çok yimek âdemde 'ömri

Yimekdendür ki düşer dâma kumrı.

14b/1

Sağlıklı beslenmenin temel şartı çok fazla yemek yememektir. Bütün hastalıkların temelinde abur-cubur yeme alışkanlığı vardır. Bu sebeple uzmanlar iki

⁴¹⁴ Kuşeyrî, *age*, s. 236

öğün yemenin yeterli olduğunu söylemişlerdir. Gereğinden fazla yemek yemek hem hastalıklara hem de erken yaşlanmaya davetiye çıkarır. İnsan, yemek içmek için Hakk'dan ayrı düşmemelidir:

Düriş olma eyâ merd-i Hüdâ'yı
Fenâya degüşürenlerden bekâyı.

16b/11

Yimek için eyâ cûyende-i Hakk
Hüdâ'dan ayrı düşmek müşkül ancak.

16b/12

Sakın sûfligüñ çok yimesinden
Hakk'ũñ zikrin dahi az dimesinden.

14a/7

Bulduguñ çekme kenâre yüri var
Gayr-ı Hakdan it kenâre yüri var
Yaramaz işlerũni terk eyleyüb
Cehd it hoş yâre yâre yüri var.

77a/60

Cefâ çekdügi çündür dopdolu genc
Kaçan genc ele girür çekmese renc.

7a/1

Manevi âlemi seyretmek, İlâhî tecellileri temâşâ etmek isteyen Hakk talipleri yeme içme gibi hazların peşinde gezerek fenâyı bekâyâ değıştirmemelidir. Çok yiyen Hakk'ın zikrini az söyleyen insanlarla dostluklardan sakınılmalıdır. Çünkü açlık çekmeyen kişi, yiyecek lokması olmayan fakirlerin halini hiç anlayamaz. Az yiyen, zaman zaman oruç tutan kişi ise fakirlerin halini daha iyi anlar. Bu da merhamet ve şefkat gibi müspet duygularının canlanmasına; yardımlaşmanın artmasına vesile olur. Bu güzel hasletler de cennetin anahtarlarındandır. Bütün hazineler ancak sıkıntı çekilerek elde edilir. O yüzden Hakk'dan gayrısından yüz çevirip yaramaz işler terk edilmelidir.

1.3.1.3. Zühd

Arapça'da rağbet etmemek, yüz çevirmek demektir. Tasavvufta ise dünyaya gönül bağlamamak, elinde olsa bile gönülde mal ve mülk ve sevgisine yer vermemek

anlamına gelir.⁴¹⁵ Sözcük olarak Kur’ân-ı Kerîm’de sadece bir yerde geçer.⁴¹⁶ Ancak dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibâret olduğunu⁴¹⁷ veya malların ve çocukların imtihan vesilesi olduğunu⁴¹⁸ bildiren âyetler zühd hayatını destekler mahiyettedir. Kur’ân; insanları ibadete, tüm varlığıyla Allah^(cc)’a yönelmeye, zekat vermeye,⁴¹⁹ dünyadan ve onun süsünden insanı uzaklaşmaya⁴²⁰ davet etmiş, dünya hayatını âhîret hayatına tercih edenler şiddetle kınanmıştır.

Hz. Peygamber^(sav)’in zühd ile ilgili pek çok hadisi vardır. Bu hadislerden biri de yaptığı zaman hem Allah^(cc)’ın hem de insanların kendisini seveceği bir iş öğrenmek isteyen birine söylediği “dünya ve dünyalıklardan yüz çevir, Allah^(cc) seni sevsin; halkın elinde olandan yüz çevir, insanlar seni sevsin” hadisidir.⁴²¹

İlk dönem sûfileri içinde buldukları makamlara bağlı olarak zühdün değişik tanımlarını yapmışlardır. İbrahim Edhem’in (ö.161/799) de içinde olduğu bir kısım sûfiler zühdün haramdan kaçınmak olduğunu söylerken Ebu Turab en-Nahşebî (ö.245/859), Ebu Hafs Haddâd (ö.265/878) gibi sûfiler de “zühd helal ve mübahın fazla olanını terk etmektir” demişlerdir. Bazıları için ise zühd ahirete yönelmek için dünyadan el etek çekmektir. Bu düşünceyi savunanlardan Hasan Basrî (ö. 110/728) zühdü “dünyaya karşı zâhid olmak demek, dünya ehlinden ve dünyada bulunan her şeyden nefret etmektir” şeklinde tanımlarken Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) “zühd, fakirlikten memnun bir halde Allah^(cc)’a güvenmektir” demiştir. Ebu Süleyman Dârânî (ö.215/830) de, “bir kalbe dünya gelip yerleşirse, âhîret oradan göç edip gider” şeklinde bir yorum yaparken Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) ise zühd hakkında “elinde olmayan şeyin gönülde de olmaması” olarak ifade etmiştir. Zühdün bir diğer tanımı da Hakk’a yönelmek için dünyadan da âhîretten de el-etek çekmek şeklinde yapılmış ve zühd terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî ve terk-i terk olarak kategorize etmişlerdir. Ayrıca zühd, fuzûlî ve lüzumsuz olanı terk etmek, övgü ile yergiyi bir görmek olarak da

⁴¹⁵ Uludağ, TTS, s. 593; Semih Ceyhan, “Zühd”, *DİA*, c.44, s.530

⁴¹⁶ “Ve onu (Yusuf’u), az bir fiyatla, birkaç dirheme sattılar. Çünkü ona karşı zahidlerden idiler.” Yusuf Sûresi, 12/20

⁴¹⁷ En’âm Sûresi 6/32, Nisâ Sûresi, 4/77

⁴¹⁸ Tegâbün Sûresi 64/14, Enfâl Sûresi 6/28

⁴¹⁹ A’raf Sûresi 7/156

⁴²⁰ 10/24

⁴²¹ *Kütüb-i Sitte*, Zühd 1323

tanımlanmıştır.⁴²² Dede Ömer Rûşenî de dizelerinde Ebû Osman Mekkî (ö.296/908)'nin yaptığı tanımları nakledeceğiz:

Ebû Osmân-ı Mekkî'niñ sözidir
Tasavvuf zühd ü takvânunñ özidir.

8a/9

Odur sûfî dimiş bir hoş- nihâd er
Katında hâk ü zer ola berâber.

12a/4

Ki takvâ zâdudur zihî tezehhüd
Tecerrüd hırkası tâcı ta'abbüd.

12b/12

Yukarıdaki dizelerde Rûşenî, tasavvuf, zühd ve takvâ arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Ona göre zühd makamı tasavvufun bütününe içine alacak kadar kuşatıcıdır. Çünkü bizzat kendisi zühdî hayât yaşayan, dünyâyâ yönelmeyi ve ona kul olmayı yeren Hz. Peygamber^(sav)'bunu sevmiş ve ashâbına da tavsiye etmiştir. Sûfîler de fakr, zühd ve takvâyı şiar edinen sahabeleri model olarak benimsemişlerdir. Ne varlığa sevinen ne yokluğa yerinen sûfî için altın ile toprak arasında hiç fark yoktur. Takvâ sûfnin zâtı, zühd ise süsü olmuştur.

1.3.1.4. Halvet ve Uzlet

Halvet “yalnız kalma, تنها kalma” demektir. Tasavvufta ise günahattan korunmak ve daha iyi ibâdet edebilmek için kırk gün kırk gece ıssız yerlerde yaşamayı tercih etmektir. Halvet Hz. Peygamber^(sav)'in zaman zaman Hira mağarasında inzivâyâ çekilmesinden doğmuştur. Hz. Musa^(as)'ın Tûr dağında Allah^(cc) ile kırk günlük özel görüşmesinden dolayı çoğunlukla kırk gün olarak uygulanmıştır. Bu nedenle halvete erbâin veya çile denildiği de olmuştur. Sûfîler başlangıçta, toplum hayatını terk edip evinin bir köşesinde inzivaya çekilip ıssız yerlerde yaşamayı tercih ederken daha sonraki dönemlerde de bu âdet sürdürülmüş, halvet tasavvufî hayatın bir unsuru haline gelmiştir.⁴²³

Gazâlî, (ö.505/1111) halvetin zihni meşgul eden şeyleri terk etmek, kulağı ve gözü zaptedilecek hale getirmek gibi faydaları olduğu söylemiştir. Ona göre kulak ve

⁴²² Kadir Özköse “Zühd ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam: Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1, Sivas 2002, s.179-180-181-182

⁴²³ Cebecioğlu, TTDS, s. 249; Uludağ, “Halvet”, *DİA*, c.15, s. 387

göz kalbin kanallarıdır. Kalp his nehirlerinden kirli, bulanık suların döküldüğü bir havuzdur. Riyâzetten maksat havuzun kendisi ortaya çıksın ve onda temiz su görünsün diye onu kirli sulardan ve çamurdan temizlemektir.⁴²⁴

Uzlet ise “yalnızlık, insanlardan ayrılıp bir tarafa çekilmek” anlamına gelir. Tasavvufî ıstılahta ise günaha girmemek, daha çok ve daha ihlâslı ibâdet edebilmek için insanlardan ayrılıp tek başına yaşamak demektir.⁴²⁵ Kur’ân-ı Kerim’de “Onlara: “Siz onlardan ve Allah’tan başka taptıklarından ayrıldınız, bunun için mağaraya girin ki, Rabbiniz size rahmetini yaysın ve size işinizde kolaylık göstere” denildi”⁴²⁶ ve “Sizi Allah’tan başka taptıklarınızla bırakıp çekilir, Rabbime yalvarırım. Rabbime yalvarışında mahrum kalmayacağımı umarım. İbrahim onları Allah’tan başka taptıklarıyla başbaşa bırakıp çekilince ona İshak ve Yakub’u bahşettik ve her birini peygamber yaptık. Onlara rahmetimizden bağışta bulduk. Onların her dilde üstün şekilde anılmalarını sağladık.”⁴²⁷ âyetleri uzlete değinmektedir.

Halvet ve uzlet, aynı anlama gelen kavramlardır.⁴²⁸ İlk dönemlerden bu yana bu iki kavramı aynı anlamda kullanan sûfiler olduğu gibi aradaki farkı ortaya koymaya çalışanlar da olmuştur.⁴²⁹ Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Risale*’sinde halvet ve uzlet sözcükleri arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır: “Halvet, safvet ehlinin sıfatı; uzlet, vuslat ehlinin emâresidir. Başlangıç hâlinde bulunan bir müridin hem cinslerinden ayrı yaşaması, nihayet halinde ise üns mertebesini gerçekleştirdikten de halvet hâlinde bulunması şarttır.”⁴³⁰ Yine aynı eserde Cüneyd (ö.297/909)’in “bir kimse din bakımından selâmette, beden ve kalp açısından rahat etmek isterse halktan ayrılıp uzlete çekilsin. Akıllı olan yalnızlığı tercih eder” dediğini nakleder.⁴³¹ Dede Ömer Rûşenî de konuyla ilgili şu dizeleri terennüm etmiştir:

Tasavvuf halkdan kaçmağa dirler

Öziçün Hakk’a yol açmağa dirler.

8b/1

⁴²⁴ Gazâlî, İhyâ, III, 174

⁴²⁵ Uludağ, TTS, s. 543

⁴²⁶ Kehf Sûresi, 18/16

⁴²⁷ Meryem Sûresi, 19/48-49-50

⁴²⁸ Uludağ, TTS, s.220, 543

⁴²⁹ Kuşeyrî, *age*, s. 198; Sühreverdî, *age*, s. 521-523, İhyâ, c.2, s.567

⁴³⁰ Kuşeyrî, *age*, s. 198

⁴³¹ Kuşeyrî, *age*, s. 200

Mutasavvıfların en belirgin özelliklerinden biri yalnız yaşamayı tercih etmeleri ve Hakk ile olmak için halktan ayrı kalmaya önem vermeleridir. İhtiyaçtan fazla toplumda kalmamak, boş zamanlarda bir köşeye çekilerek ibâdet ve tefekkür ile değerlendirmek hakîkate ulaşmaya çalışan Hakk yolcuları için önemli bir vesiledir. Halvet, Hakk'tan başka her şeyden yüz çevirmeyi gerektirir. Başka bir şiirinde ise

Çün kanâ'at kişiye 'âdet olur
Her ne itse söylese tâ'at olur
Dâyimâ Hallâk ile ol halkı ko
Ragbet-i mahlûk bir sâ'at olur.

80b/88

diyerek sâlikin her an Hâlık ile olması gerektiğini ifade eder. Kanaat sahibi kişi açgözlü olmayan gönlü tok kişidir. Zarûri ihtiyaçları dışında nefsinin isteklerinden gönlünü ve bedenini arındırmıştır. Böyle bir disiplinle yaşamayı alışkanlık hâline getirenlerin de her yaptıkları ibâdet olur. Allah^(cc)'ın yarattığı mahluklara rağbet ise ancak bir saattir. Rûşenî aşağıdaki dizelerde halvete giren müridin yapması gerekenler anlatılır:

İdiben hazrete münâcâtı
Dileyüb dürlü dürlü hâcâtı.

90b/1

Künc-i mescidde mu'tekif oliben
Cân u dilden idüb 'ibâdâtı.

90b/2

Halvet-i hânkahda diz çöküben
Çekiben şevk ile riyâzâtı.

90b/3

Döne Allâh'a ayrılıb beşerden
Halâs ola dükeli şûr u şerden.

12a/5

Hânkah dervişlerin toplanıp sohbet ettikleri, birlikte zikir ve sema yaptıkları bazen inzivaya çekildikleri yerlere verilen isimdir.⁴³² Halvet, genellikle dergâhtaki odalardan birinde yapılır. Dua ile bu odaya giren dervişe düzenli olarak götürülen yiyecek miktarı günden güne azaltılır. Mürid zarûri ihtiyaçları ile cuma ve bayram

⁴³² Uludağ, TTS, s.223

namazları gibi durumlar haricinde kırk gün boyunca bütün vaktini bu odada, çetin bir perhiz ve nefis mücâhedesini ile ibâdet, zikir ve dua ile geçirir. Böylelikle mâsîvâdan uzaklaşıp nefsin arzularının yok edilmesi amaçlanır.

1.3.1.5. Ubûdiyyet

Arapça kulluk demektir. Tasavvufta bütünüyle Allah^(cc)'a teslim olmak anlamındadır. Sûfler kısaca kalp temizliğine, ruhun olgunlaşmasına vesile olan ve sonuçta insanı Allah^(cc)'a yaklaştıran ihlâs, huşû, Allah^(cc)sevgisi ve korkusu gibi gönül hallerini ve sabır, şükür, tevazu, cömertlik, af, merhamet gibi ahlâk esaslarını ibadet sayarlar. “İbadet”in bu kapsamlı anlamı "ubûdiyyet" kelimesiyle ifade edilmiştir. Sûflere göre ibadet ve ubûdiyyet Allah^(cc)'a (c.c.) kurbiyet kesbetmek için vazgeçilmez bir araçtır.⁴³³

Kuşeyrî (ö.465/1072) mürşidi Ebû Ali Dekkak'ın (ö.406/1015) “ubûdiyyet, ibadetten üstündür. İbadet ve ubûdiyyetten sonra ubûdet gelir. İbadet avam, ubûdiyyet havas, ubûdet de havâssü'l-havâs mertebesindeki sâlikler için söz konusudur. İbadet mücâhede sahibi içindir, çünkü o amel sahibidir. Ubûdiyyet hal sahibi olan ve rıza, teslimiyet içinde bulunan mükabede (sıkıntı) sahibi içindir. Ubûdet ise Hakk'a teveccühve murakabede bulunan müşahede ehlinin sıfatıdır ve tam teslimiyet ve muhabbet üzeredir” dediğini nakleder.⁴³⁴ Kuşeyrî ayrıca ubûdiyyeti hürriyet kelimesiyle birlikte ele almış, gerçek hürriyetin kullukta kemal hali olduğunu söylemiştir. Allah^(cc)'a karşı ubûdiyyetine sadık olan sâlikin dünyevî ve nefsanî her türlü kölelik boyunduruğundan kurtulup mânevî hürriyete ulaşacağını ileri sürmüştür. Bu konuyla ilgili Cüneyd Bağdâdî'nin (ö. 297/909) “ubûdiyyet kemal bulmadıkça, hürriyet kâmil olmaz” dediğini beyan eder. Hallâc-ı Mansûr'un (ö.309/922) ise hürriyeti murad edenlere ubûdiyyetin bütün gereklerini eksiksiz yerine getirenlerin başkasına kul olmanın yorgunluğundan kurtulup Allah^(cc)'a kul olmanın ziynetiyle süslendikleri için ubûdiyyeti tavsiye ettiğini yazar.⁴³⁵ İbn Arâbî (ö. 638/1240) ubûdiyyetini yerine getiren kulu, lambanın karşısındaki kişi ile gölgesine benzetir. Işığa yaklaştıkça gölge büyür. Işıktan uzaklaştığında ise gölge küçülür, çünkü kulu Hakk'tan uzaklaştıran şey kulun hak ettiği niteliklerden çıkıp O^(cc)'nun niteliklerini arzulamasıdır.⁴³⁶

⁴³³Uludağ, ” İbadet”, *DİA*, c. 19, s. 247-248

⁴³⁴ Kuşeyrî, s. 294

⁴³⁵ Kuşeyrî, *age*, s. 316-317

⁴³⁶ İbn Arâbî, *age*, c.7, s.308

Rûşenî de kulluğunun muhasebesini yapan kişinin murakıb olacağını kendini Allah^(cc)'a bağlayacağını söylemiştir:

Budur kulluğı kim olup murâkıb
Oturur oluban hâlin muhâsib.

7a/4

Tasavvuf dâ'im olmakdur murâkıb
Olub irte gice hâlin muhâsib.

7b/1

Kulluğun ilk şartı murakabe ehli olmaktır. Sâlik, Allah^(cc)'ın kullarına farz kıldıklarına riayet etmeli, haramlardan kaçınmalı, hayırlarda yarışmalı, her durumda halinin muhasebesini yapmalıdır. Her gününün bir öncekinden güzel olması için, ahiretinin dünyasından daha iyi olması için gayret göstermelidir. Böylelikle Allah^(cc)'a kulluğunu her açıdan lâıyıkı ile yerine getiren sâlik, dünyevî ve nefsânî her şeye yönelik kölelikten kurtulup mânevî hürriyete ulaşır. Yani her şeyi bir yana bırakarak Allah^(cc)'ın huzurunda ve O^(cc)'nunla birlikte olduğunun bilincine erince amaca uygun şekilde ibadet etmiş olur.

1.3.1.6. İstikâmet

Sözlükte “doğruluk, doğru hareket” anlamına gelen istikamet, tasavvuf terminolojisinde her türlü ifrat ve tefritten sakınarak sırat-ı müstekîm’de yürümek demektir.⁴³⁷ Allah^(cc)“Sen, beraberindeki tevbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol”⁴³⁸ buyurarak kullarından istikâmet üzere olmaları istemiş ve “Rabbimiz Allah’tır” deyip sonra da doğrulukta devam edenler, onları, melekler, ölümleri anında: “Korkmayınız, üzülmeyiniz, size söz verilen cennetle sevinin, biz dünya hayatında da, ahirette de size dostuz. Burada, canlarınızın çektiği, umduğunuz şeyler, bağışlayan ve acıyan Allah katından bir ziyafet olarak size sunulur” diyerek inerler”⁴³⁹ âyetiyle de istikâmet sahibi olanları cennetle müjdelemiştir. Resûlullah^(sav) de kendisine “Yâ Resûlallah! Bana İslâmı öylesine tanıttin ki, onu bir daha senden başkasına sormaya ihtiyaç hissetmeyeyim, dedim” diyen Ebû Amr Süfyân İbni Abdullah^(ra)’a “Allah^(cc)’a inandım de, sonra da dosdoğru ol!” buyurmuştur.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Uludağ, TTS, s. 278

⁴³⁸ Hûd Sûresi 11/85

⁴³⁹ Fussilet Sûresi, 41/30

⁴⁴⁰ Sahih-i Müslim, İman 13

Kuşeyrî (ö. 465/1072) için istikâmet, her şeyin kendisiyle kemal bulduğu bir derecedir. Her türlü hayrın husûle gelmesi ancak istikâmet ile mümkündür. Bu nedenle istikâmet üzere bulunmayan kişi, bulunduğu makamdan ileriye gidemez, sülûkunu sağlam bir temel üzere oturtamaz. Aynı eserde Şiblî'nin (ö. 334/945) "istikâmet yaşadığın zaman içinde kıyametin koştüğünü ve Allah^(cc)'ın huzurunda olduğunu müşâhede etmendir" dediğini nakleder. Şeyhi Ebû Ali'nin (ö. 405/1015) istikâmeti merdivenin üç basamağı gibi düşündüğünü söyler. Birinci basamak takvimdir ve nefisleri terbiye etmek demektir. İkinci basamak kalplerin temizlendiği ikâmettir, üçüncü basamak ise ruhun Allah^(cc)'a yükseldiği istikâmet basamağıdır.⁴⁴¹

Herevî (ö.481/1293) istikâmeti müridlerin seyr ü sülûklarında gayra değil de Allah^(cc)'a yönelmeleri şeklinde tanımlar. Ağyar ile zât tecellileri arasında geçiş noktası kabul ettiği istikâmeti üç dereceye ayırır. Birincisi bidayet ehlinin ifrâd ile terfide kaçmadan şer'i hükümlere ve sünnete riayet ederek orta yolu takip etmeleridir. İkincisi hallerin istikâmetidir. Bu, iddiaları terk etmek, devamlı yakaza halinde bulunmak ve hakikati müşâhede etmektir. Sâlikin bu mertebedeki müşâhedesini kesbî değil vehbîdir. Üçüncüsü ise istikâmeti görmeyi terk ederek onu Hakk'ın Kayyûm isminin tecellisi olarak görmektir.⁴⁴²

Dede Ömer Rûşenî de tasavvufun istikâmet demek olduğunu şu dizeleriyle anlatır:

Tasavvuf Hak yolundan çıkmamakdur

Tasavvuf kimse gönlin yıkmamakdur.

6a/11

"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol"⁴⁴³ hitabıyla Kur'an ahlâkıyla ahlâklanma, Kur'an'ın hükümleriyle hareket etme gayreti içinde olan sâlik, istikâmeti Hakk'a vuslatın ve O^(cc)'nın rızasına ulaşmanın tek yolu olarak görür.

1.3.1.7. Huşû

Arapça "sakin olmak, boynunu eğmek, sesini kısmak, tevâzu göstermek" anlamına gelen bir sözcüktür. Tasavvufî ıstılahta kalplerin Hakk'a boyun eğmesi, O'na teslim olmak demektir.⁴⁴⁴ Kuşeyrî, *Risale*'sinde huşû ile ilgili pek çok tanım yapar. Bu

⁴⁴¹ Kuşeyrî, s. 303-304

⁴⁴² Tek, *age*, s. 122-123-124

⁴⁴³ Hûd Sûresi, 11/112

⁴⁴⁴ Uludağ, TTS, s. 175; Cebecioğlu, TTDS, s. 287; Mehmet Şener, "Huşû" *DİA*, c.18, s.422-423

tanımlardan bazıları şunlardır: Rabbin tecellileri karşısında kalbin soluşudur. Hakikat sultanı olan Allah^(cc)'ın tecellileri karşısında kalbi erimesi veya geri çekilerek saklanmasıdır. Hakk'ın heybetlerinin mukaddimesidir. İlahî bir hakikatin aniden keşfen bilinmesi sırasında kalbe gelen ürpertidir.⁴⁴⁵ Herevî (ö. 481/1089)'ye göre huşûun üç derecesi vardır. Sâlikin Hakk'ın emirlerine itaat edip hükümlerine boyun eğmesi ve O^(cc)'nun nazarı karşısında tevazu göstermesi huşûun ilk basamağıdır. Sâlikin nefsindeki ve amellerindeki kusurları görmesi, başkalarını kendinden üstün kabul etmesi ise ikinci basamaktır. Nefsinin değersiz ve zelil olduğunu müşâhede eden sâlik bu mertebede fenâ meltemini teneffüs eder. Üçüncü basamak da sâlikin müşâhede esnasında saygısını muhafaza etmesidir. Herevî, bu aşamada sâlikin bast hâlinde iken kabz hâlini muhafaza ederek bastını huşû ile muhafaza etmesi gerektiğini vurgular.⁴⁴⁶

Gazâlî (ö. 505/1111), *İhyâ'*da Hz. Peygamber^(sav)'in “kişinin kendisini fuhşiyat ve münkerden alıkoymayan namazı onu Allah^(cc)'tan uzaklaştırır” dediğini nakleder. Huşûyu da imanın meyvesi, özü ve Allah^(cc)'ın (c.c.) azametini ve kendi kusurunu idrakin neticesi olarak kabul eder. Bu idrake sahip kullar, sadece namazlarında değil namaz haricinde de huşûdan ayrılmaz.⁴⁴⁷

Nedür dinse tasavvuf di tezellül

Huşû' u meskenet sabr u tahammül.

6a/9

Tasavvuf, kulun her an Allah^(cc)'ın huzurunda olduğu bilinciyle tevazu gösterip boyun eğmesidir. Allah^(cc), Kur'ân-ı Kerîm' de “iman edenlerin Allah'ın zikrine ve indirilen Hakka karşı kalplerinin huşu içinde olması, daha önce kendilerine kitap verilip üzerlerinden uzun zaman geçince kalpleri katılaştıran kimseler gibi olmamalarının zamanı gelmedi mi Onlar doğru yoldan çıkarılmış kimselerdir”⁴⁴⁸ buyurarak kullarından huşû halinde olmalarını istemiştir.

1.3.1. 8. Tevekkül

Tevekkül “dayanmak, güvenmek” demektir. Tasavvufta ise yapılması gereken her şeyi yaptıktan sonra her hususta Allah^(cc)'a güvenmek, dayanmak teslim olmak anlamında kullanılır.⁴⁴⁹ Ku'ân-ı Kerîmde müştaklarıyla beraber altmış sekiz yerde

⁴⁴⁵ Kuşeyrî, *age*, s. 241

⁴⁴⁶ Tek, *age*, s. 88-89

⁴⁴⁷ Gazâlî, *age*, c.1, s.412-463

⁴⁴⁸ Hadid Sûresi, 57/16

⁴⁴⁹ Cebecioğlu, TTDS, s. 658, Uludağ, “Tevekkül” *DİA*, c. 41, s. 3-4

geçer. Allah kullarından kendisine tevekkül etmesini istemiş,⁴⁵⁰ peygamberler ve hakiki müminlerin sadece Allah(cc)'a tevekkül ettikleri bildirilmiştir.⁴⁵¹ Bu âyetlerden tevekkülün mümin için ne kadar lüzumlu olduğu, müminin mutlaka Allah(cc)'a tevekkül etmesi gerektiği, tevekkülün imânın ayrılmaz bir vasfı olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.⁴⁵² Hz. Peygamber(sav) Allah(cc)'ın aç karına sabahlayıp akşama tok ulaşan kuşları doyurduğu gibi kendisine tam bir teslimiyetle tevekkül edenlerin de rızıklarını vereceğini müjdelemiştir.⁴⁵³

Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö.273/886) de “kişinin kendini Allah(cc)'ın iradesine teslim etmesidir” şeklinde tanımladığı tevekkülün Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) kalbin Allah(cc)'a itimat etmesi olduğunu söylemiştir. Hamdûn Kassâr (ö. 271/884) tevekkülün ulaşamadığı bir derece olduğunu, imânını sağlamlaştırmayan kişinin tevekkülden bahsedemeyeceğini söylemiştir.⁴⁵⁴

Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Risâle*'sinde şeyhi Ebû Ali Dekkâk'ın (ö.405/1015) tevekkülü üç derecedeele aldığını söylemiştir. Tevekkül, teslîm ve tefhîz. Tevekkül, müminin sıfatıdır, tevekkül sahibi Allah(cc)'ın vaadine güvenip sükûnet bulur. Teslîm evliyânın sıfatıdır ki Allah(cc)'ın her hâlini bildiğiyle yetinir. Tefhîz ise tevhîd sahiplerinin sıfatıdır, onlar Allah'ın hükmüne rızâ gösterenlerdir. Kuşeyrî (ö. 465/1072) tevekkülün yerinin kalp olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: “Malum olsun ki tevekkülün yeri kalptir, Zahirde hareket ile meşgul olmak tevekküle zıt değildir. Kul, takdîrin Allah(cc)'tan olduğuna hakikaten ve yakînen kanaât getirdiğinde istediği bir şeyi elde edemezse “Bu O(cc)'nun takdîridir.”, elde ederse de “Bu O(cc)'nun lutfudur.” diye düşünür.”⁴⁵⁵

Herevî (ö.481/1089) tevekkülün biri bütün müminleri kapsayan, diğeri müminlerden özel bir zümreyle ilgili olan, üçüncüsü çok özel bir zümreye özgü bulunan üç mertebesinden söz eder. Tevekkülün ilk derecesi olan avâmın tevekkülünde kişi sebepleri terk etmeksizin Allah(cc)'a tevekkül eder. Havasın tevekkülünde ise kişi sebepleri bir kenara bırakarak sadece Allah(cc)'a itimat eder. Havassü'l-l havasın tevekkülünde ise sûfî, fiillerin bütünüyle Allah(cc)'a ait olduğunu müşahede ettiği için

⁴⁵⁰ Mâide Sûresi 5/11, Tevbe Sûresi 9/51, Nisâ Sûresi 4/81, İbrâhim Sûresi 14/12, Nahl Sûresi 16/42, ..

⁴⁵¹ En'âm Sûresi 8/2-3

⁴⁵² Mustafa Çağrıncı, “Tevekkül”, *DİA*, c.41, s.1

⁴⁵³ *Kütüb-i Sitte*, Zühd 1258

⁴⁵⁴ Uludağ, “Tevekkül”, *DİA*, c.41, s.3

⁴⁵⁵ Kuşeyrî, *age*, s.261-262

avâmın ve havasın tevekkülündeki kusurların farkındadır. Şöyle ki mütevekkilin tevekkül ederken işlerinde Allah^(cc)'ı vekil tayin etmesi kendine ait bir şey görmesi anlamına gelir. Sâlik her şeyin Allah^(cc)'a ait olduğunu müşahede edince sahip olmaları ile ilgili bir iddiada bulunmaz, sadece halis kullukla yetinir.⁴⁵⁶

Gazâlî (ö. 505/1111) dinin mertebelerinden ve yakîn sahiplerinin makamlarından biri olarak kabul ettiği tevekkülü “kalbin sadece vekile güven duyması” şeklinde tanımlar.⁴⁵⁷ Kâşânî (ö. 730/ 1330) kendilerini sevdikleri ve dünyevî amaçlarının dışına çıkamadıkları için avâma göre en zor makamdır. Seçkinler için ise tam tersi söz konudur. Çünkü onlar Hakk'ın eşyaya sahip olması başkasının ortak olamayacağı bir sahipliktir ve vekâleti başkasına bıraktırmaz.⁴⁵⁸ Dede Ömer için tevekkül, tasavvufun ruhudur:

Peyember bigidir gûyâ tasavvuf.

Olub başdan ayağa heb ta'arruf.

12b/9

Tevekkül rûhıdır göñli kanâ'at

Teni sabırlık u nefsi sıyânet.

12b/11

Allah^(cc)Mâlikü'l- Mülk'tür. Her şeyin melekûtu O^(cc)'nun elindedir, bütün mahlûkat Hakk'ın mülküdür ve hiç kimsenin bir şeyi yapmaya ya da yapmamaya kudreti yoktur. Allah^(cc)'ın izni olmadan hiçbir şey zuhûra gelmeyeceği ve her işi yapanın Allah^(cc)olduğu bilincine ulaşan göre sâlik, bütün hallerini ve her işini Allah^(cc)'a ısmarlar. Gassalın elindeki meyyit gibi mutlak bir teslimiyet içinde olur. Aşağıdaki dizelerde de

Anuñ gibi virüb sabr u tahammül

Vir aña dahi tahkîk u tevekkül.

23b/10

Vir aña hâletünden Bâyezîd'üñ

Meşâyih içre ol kadri mezîdüñ.

23b/11

⁴⁵⁶ Tek, *age*, s. 126-127

⁴⁵⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c.IV, s.445

⁴⁵⁸ Kâşânî, *TS*, s. 164

“Gerçek manasıyla tevekkül şudur: Bütün cennet ehli zevk u sefâ etseler, bütün cehennem ehli de azap ve işkence görseler, sonra sen bu ikisi arasında fark görsen yani birini iradenle tercih etsen tevekkül sahiplerinin zümresinden çıkmış olursun. Çünkü Allah^(cc)’ın hakkındaki tercihinin itimadın yok”⁴⁵⁹ diyen Bâyezid Bistâmî (ö. 261/ 874) gibi tevekkül sahibi olmak için niyazda bulunur.

1.3.1.9. Havf ve Recâ

Havf, Arapça “korkmak, kaygılanmak, endişelenmek” demektir. Tasavvufta ise gelecekte elde edilmesi umulan bir şeyden ya da başa gelmesinden endişe edilenlerden kaynaklanan korku, yasaklanan şeylerden ve günahlardan utanma anlamlarında kullanılır.⁴⁶⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de havf, müştaklarıyla beraber yüz yirmi dört yerde geçer. Kulların Allah^(cc)’tan korkması teşvik edilmiş,⁴⁶¹ görmedikleri halde O^(cc)’ndan korkanlar güzel bir mükâfatla müjdelenmiştir.⁴⁶² Ayrıca “ kulları içinde ancak âlimler Allah’tan gereğince korkar”⁴⁶³ buyurarak havf ile marifet arasındaki bağa dikkat çekmiştir.

Kuşeyrî’ye (ö.465/1072) göre kabz, bast, recâ gibi makamlardan biri olan havfin gelecekle ilgili olduğunu söyler. İnsan, başına hoşlanmayacağı bir şeyin gelmesinden ya da çok arzu ettiği bir şeyi elde edememekten korkacağından halde mevcut olan bir şeyin korkusu olmaz. Üstadı Ebû Ali Dekkâk’ın “korkunun havf, haşyet ve heybet gibi mertebeleri vardır. Havf, imanın şartlarından. Haşyet, ilmin şartlarından iken heybet marifetin şartıdır” dediğini nakleder. Yine aynı eserde Vâsîfî’nin (ö.320/932) “ korku, kul ile Allah^(cc) arasında bir perdedir” sözünü korku makamında olan zâhidin sürekli ikinci bir vakti bekleyip daha önemli bir makam istediği, ibnû’l-vakt olan sûfinin hâl ile meşgul olduğundan gelecekte ümit kestiği için perdelendiği şeklinde açıklar.⁴⁶⁴ Sühreverdî (ö. 632/1234) korkunun gerçek sahibinin ceza korkusuyla nefsi için korkmadığını, Allah^(cc)’a saygısından korktuğunu söyler. Sühreverdî (ö. 632/1234) de makamlar arasında saydığı korku ile marifet arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Ona göre Allah^(cc) bütün müminlere dağıttığı hidayet,

⁴⁵⁹ Kuşeyrî, *age*, s. 258

⁴⁶⁰ Develioğlu, s. 410, Uludağ, TTS, s. 161; Cebecioğlu, TTDS, s.257, Mustafa Kara, “Havf”*DİA*, c. 16, s.528

⁴⁶¹“Eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun.” Âl-i İmrân Sûresi, 3/175

⁴⁶²“Sen ancak zikre (Kur'an'a) uyan ve görmeden Rahmân'dan korkan kimseyi uyarabilirsin. İşte böylesini, bir mağfret ve güzel bir mükâfatla müjdele.”Yâsin Sûresi, 36/11

⁴⁶³ Fâtır Sûresi, 35/28

⁴⁶⁴ Kuşeyrî, *age*, s. 221

rahmet, ilim ve rızayı kendinden korkanlarda toplamıştır. Sehl bin Abdullah Tüsterî'nin (ö. 283/896) de bu hususta şöyle dediğini aktarır: “imanın kemali ilim ile, ilmin kemali de korku iledir”⁴⁶⁵

Havfin zıddı olan recâ ise ümitli olma, umma, istek, dilek demektir.⁴⁶⁶ Tasavvufta kulun işlediği amellerin kabul edilmesini beklemesi, kalbinin hoşlandığı bir şeyi beklemesinden rahatlık ve ferahlık duyması, İlâhî rahmetin genişliğine bakması, Rabbinin lütfunu kendine yakın hissetmesi, sonucun iyi olacağını düşünüp sevinmesi, celâli cemal gözüyle görmesi anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁶⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de rahmeti her şeyi kuşatan⁴⁶⁸ Allah(cc)’ın rahmet ve mağfiretinden umut kesilmemesi gerektiği⁴⁶⁹ tavsiye edilmiştir.

Kuşeyrî (ö.465/1072) ahirette güzel muamele göreceğini umut eden kalbin neşe ile dolması olduğundan recânın da korku gibi gelecek ile alakalı olduğunu söyler. Ebû Ali Ruzbârî'nin (ö.322/933) havf ve recâyı bir kuşun iki kanadına benzettiğini dile getirir. Bu kanatlar, birbirine eşit olursa uçuş mükemmel olur, aksi durumda uçuş eksik kalır, kuş da ölüme terk edilir.⁴⁷⁰ Aynı benzetme Sühreverdî’de (ö. 632/1234) de görülür. Ona göre havf ve recâ, imanın iki kanadıdır. Korkunun mucip sebebi imandır, imandan da korku meydana gelir.⁴⁷¹ Gazzâlî (ö.505/1111) havf ve recâyı sâliklerin makamı, taliplerin halleri arasında sayar. Onun için umut ile amel etmek korku ile amel etmekten daha makbuldür. Çünkü Allah(cc)’a en yakın kullar, Allah(cc)için en sevimli olanlardır. Sevgi de korkuyu değil, ümidi çoğaltır.⁴⁷² Rûşenî'nin tasavvuf tanımlarından biri de havf üzerinedir:

Tasavvufdur dinilmiş üns ü kurbet

Ara yirden sürilüb havf u heybet.

8a/12

⁴⁶⁵ Sühreverdî, *age*, s. 642-3

⁴⁶⁶ Develioğlu, s. 1056, Uludağ, TTS, s. 292; Cebecioğlu, TTDS, s.513, Süleyman Uludağ, “Recâ”, *DİA*, c. 34, s.502

⁴⁶⁷ Uludağ, TTS, s. 292; Cebecioğlu, TTDS, s.513, Süleyman Uludağ, “Recâ”, *DİA*, c. 34, s.502

⁴⁶⁸ “Buyurdu ki, azabım var, onu dilediğime isabet ettiririm, rahmetim de vardır, o ise her şeyi kaplamış ve kuşatmıştır. Onu da özellikle korunanlara, zekatını verenlere ve âyetlerimize inananlara mahsus kılacağım.” A’raf Sûresi, 7/156

⁴⁶⁹ “Allah’ın rahmetinden umut kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları bağışlar. Çünkü O bağışlayandır esirgeyendir.” Zümer Sûresi, 39/53

⁴⁷⁰ Kuşeyrî, *age*, s. 227-8

⁴⁷¹ Sühreverdî, *age*, s. 644-5

⁴⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, c. 4, s. 260-263

Kulun en büyük mutluluğu Allah^(cc)'a yaklaşmak, Allah^(cc)'a ulaşmaktır. Bu mutluluğa da ancak dünyada iken O^(cc)'nu sevmekle kavuşulur. Allah^(cc)'ı cân u gönülden seven kul ise O^(cc)'na ulaşamamaktan, O^(cc)'nu kaybetmekten korkar. Tasavvuf da aradaki korkunun heybetin süpürülüp yerine yakınlığın gelmesidir. Mü'min Allah^(cc)'ın rahmetinin genişliğinden ümidini kesmeyen kimsedir:

İlâhî çün garîb ü bî-kesem ben
Ümîdüm kaçan senden kesem ben.

2a/8

Cennet nimetlerine ve Cemâllullah'ı temaşa etme şerefine insanı sadece umudun ulaştıracağı ve cehennem ateşinden de korkunun kurtaracağı bilincinde olan Rûşenî, Allah^(cc)'ın rahmetinden ümidini kesmez.

1.3.1.10. Semâ

Semâ “dinleme, işitme, kulak verme” anlamına gelen Arapça bir kelimedir.⁴⁷³ Tasavvufta ise makam ve nağme ile okunan ilahileri ve müzikleri dinleme, dinlenen müziğin etkisiyle coşup dönme demektir.⁴⁷⁴ Semânın en büyük faydası kalbi yumuşatmasıdır. Kelabâzî (ö. 380/ 990), semâi hâl sahiplerinin teneffüs yapmak, meşguliyeti olanların sırlarını hazır hâle getirmek veya vaktin getirdiği yorgunluktan uzaklaşıp hoş bir zaman geçirmek maksadıyla yapıldığını söyler.⁴⁷⁵ Ancak semâdan bahseden eserlerde mutasavvıflar arasında büyük bir iltifata mazhar olan semânın faydalarından veya amacından çok, dinî hükümlere uyup uymadığı üzerinde durulmuştur.⁴⁷⁶ Kuşeyrî (ö. 465/1072) de *Risâlesi*'nde semânın mübah olduğuyla ilgili âyet ve hadislerin yanında mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiştir. Ona göre dinleyenin ibâdete rağbetini arttıran, Allah^(cc)'ın müttakî kulları için hazırladığı cennet nimetlerini hatırlatan, insanı sakınmaya sevk eden, semâ hâlindeki kişinin kalbine vâridât ve fuyuzât getiren beste ve neğmeleri dinlemek dine sakıncalı değil, aksine müstehab olur.⁴⁷⁷ Ayrıca aynı eserde Zünnûn Mısrî (ö.245/859), Ebû Osman Hîrî (ö.298/ 910), Sülemî (ö.412/1021)mutasavvıfların düşüncelerine de yer vermiştir. Nitekim Zünnûn Mısrî (ö.245/859)'nin semâ hakkında “Hakk'tan gelen ve kalpleri Hakk'a doğru harekete geçiren bir vârid ve sâiktir. Kim semâyı Hakk ile dinlerse

⁴⁷³ Uludağ, TTS, s. 461

⁴⁷⁴Ebû Nasr Serrâc Tûsî, el-Lümâ' - İslam Tasavvufu, H. Kamil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul 2012,s. 315

⁴⁷⁵ Kelabâzî, *age*, s. 225

⁴⁷⁶Serrâc, *Lümâ'* s.333, Gazâlî, *İhyâ*,c.2, s.680-681-682

⁴⁷⁷ Kuşeyrî, *age*, s. 453-454-455

hakikat mertebesine çıkar, kim de nefsiyle dinlerse zındıklık derekesine düşer” dediğini nakletmiştir.⁴⁷⁸ *Ta'arruf*, Cüneyd Bağdadî (ö.297/909)'nin semâ hakkında “fakir üzerine Allah^(cc)'ın rahmeti üç yerde iner. Yemek yerken, çünkü fakir sadece ihtiyaç halinde yemek yer; konuşunca çünkü sadece gerektiği zaman konuşur ve semâ sırasında çünkü fakir sadece vecde geldiği zaman semâ eder” dediğini yazar.⁴⁷⁹

Kuşeyrî (ö.465/1072) *Risâle*'sinde ayrıca Ebu Osman Hîrî (ö.298/ 910) ve Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909)'nin semâyı üçe ayırarak sınıflandırdıklarını söyler. Bu isimlerden Ebu Osman Hîrî (ö.298/ 910) semâyı mübtedîlerin semâsı, mutavassıtların semâsı ve müntehîlerin semâsı olarak tasnif eder. Mübtedîler semâ aracılığıyla ulvî halleri celp eder. Mutavassıtlar, semâ ile hâllerini arttırmak isteyen sadıklardır. Müntehîler ise istikamet sahibi âriflerdir ve semâları kemâl hâlinin devamı içindir.⁴⁸⁰ Dede Ömer Rûşenî de semâyı tasavvufun ayrılmaz bir parçası olarak görür:

Tasavvuf terk-i da'vîdür dimişler
Hemân vecd ü semâ' u hâle dirler.

7a/10

Her şeyüñ tesbîhini idüb semâ'
Gâh vecd iden gehi iden semâ'.

49a/7

Tasavvuf ilmi kişiyi kendi benliğinden sıyrarak Hakk'a fenâ hâline ulaştırmayı amaçlayan bir ilimdir. Semâ ile de bütün duygularından, benliğinden sıyrılan sâlik vecde ulaşır. Her şeyin Hakk'ı tesbih ettiğini bütün ruhuyla duyar, düzgün ve dairesel hareketlerle dönerek Allah^(cc)'ı zikreder. Derviş semâ ederek makrodan mikroya kâinâtın zikrine işrâk eder.

1.3.2. Ahlâka Dair Mertebeler

Allah^(cc) ile muamelelerine dikkat eden sâlikin kalbinde Hakk'ın nurunun doğmasıyla sâlike gaybın kapıları açılır. Sâlikin kalbi Hakk ile birlikte muameleye yönelir. Sabır, rızâ, şükür, tevâzu gibi vasıfaları kazanır.

⁴⁷⁸ Kuşeyrî, *age*, s. 458

⁴⁷⁹ Kelabâzî, *age*, s. 226

⁴⁸⁰ Kuşeyrî, *age*, s. 460

1.3.2.1. Sabır

Sabır, Arapça kökenli bir kelimedir, “hapsetme, dayanma, dayanıklılık, tahammül” anlamlarına gelir. Tasavvufta ise başa gelen musibetlerden dolayı şikayetçi olmamak, Allah^(cc)’a ibâdetinde sabit kadem olmak veya isyandan sürekli kaçmaktır.⁴⁸¹ Nefsi itaatleri yerine getirmeye, emir ve yasaklara uymaya zorlamak, ardından sırasıyla amelleri görmeyi terk, iddiayı terk, vecd ve sırları açıklamadan yüz çevirmek de sabırdır. Bu sebeple hiçbir şey sabrın dışında değildir. Sabır, bütün hâlleri, makamları, ahlakları ve amelleri içerir.⁴⁸² Kur’ân-ı Kerîm’de Allah^(cc) sabredenlerle beraber olduğunu söylemiş⁴⁸³ ve müminlere sabırlı olmalarını emretmiştir.⁴⁸⁴

Hz. Peygamber^(sav)’in “Yanımda bir şeyler olsaydı, onları sizden esirgemez, verirdim. Kim dilenmekten çekinir, iffetli davranırsa, Allah^(cc) onun iffetini artırır. Kim tok gözlü olmak isterse, Allah^(cc) onu başkalarına muhtaç olmaktan kurtarır. Kim de sabretmeye gayret ederse, Allah^(cc) ona sabır verir. Hiç bir kimseye, sabırdan daha hayırlı ve büyük bir lutufta bulunulmamıştır.”⁴⁸⁵ “Sabır dediğin, felâketle karşılaştığın ilk anda dayanmaktır”⁴⁸⁶ gibi sabır ile ilgili pek çok hadisi vardır.

Sabır mutasavvıfların üzerinde önemle durduğu ve ince tahlilerin yapıldığı konulardandır. Şiblî (334/ 945) ile ilgili nakledilen şu hikaye sabrın tanımlarını içerir:

“Bir adam Şiblî’nin huzuruna çıktı ve ona “ Sabır ehlinin en zor sabrettiği şey nedir?” diye sordu. O da “Sabır, fillâhtır (Allah^(cc) hakkındaki sabırdır.)” dedi. Adam bu cevaba itiraz edince “Sabır, meallahtır. (Allah^(cc) ile beraber sabretmektir.)” yanıtını verdi. Adam bu cevabı da beğenmeyince “Sen söyle.” dedi. Adam da “ Sabır, anillahtır. (Allah^(cc)’tan uzak kalmaya sabretmektir.) ”⁴⁸⁷

Ebû Tâlib Mekkî (ö. 386/996) yakîn makamlarının ikincisi olarak kabul ettiği sabrı “nefsin heva ve arzularının peşinde koşmasının engellenmesi ve Rabbini razı edecek şekilde nefis ile mücadelede sebat gösterilmesi” diye tanımlamış ve üç makamı olduğunu söylemiştir. Birincisi şikâyet ve serzenişi terk etmektir ve bu, tevbekârların derecesidir. İkincisi takdir edilene rıza göstermektir; bu, zahidlerin derecesidir. Üçüncü

⁴⁸¹ Cebecioğlu, s. 529, Uludağ, TTS, s. 446, Mustafa Çağrı, “Sabır”*DİA*, c.35, s.337

⁴⁸² Kâşânî, TS, s. 326

⁴⁸³ Bakara Sûresi 2/153

⁴⁸⁴ Kehf Sûresi 18/28, Bakara Sûresi 2/249, Meryem Sûresi 19/65

⁴⁸⁵ Müslim, Zekat 703

⁴⁸⁶ Müslim, Cena’iz 605

⁴⁸⁷ Erginli, MTTTS, s. 852

ise Mevla'nın kendisine yapacağı her şeyi sevmek ki bu sadıkların derecesidir. Mekkî, “Şükür mü sabır mı daha faziletlidir?” sorusunu ayrı bir başlık altında incelemiş ve sabrın şükürden faziletli olduğunu kabul etmiştir Hz. Ali(ra)'ın sabrı şevk, şefkat, zühd ve güzel murakebeden müteşekkil dört yakîn makamının üzerine çıkardığını nakletmiştir.⁴⁸⁸

Gazâlî (ö. 505/1111)'ye göre sabır dînin makamlarından ve sâliklerin menzillerinden biridir. Üç makamı vardır. Birincisi şehveti terk edenlerin derecesi olup tevbe edenlerin derecesidir. İkincisi kadere razı olmaktır ki zâhidlerin derecesidir. Üçüncüsü ise Allah(cc)'ın yaptığı her şeyi sevmektir ki siddıkların derecesidir. İmanın sabır ve şükürden meydana gelen bir bütün olduğunu söyleyen Gazâlî “Şükür mü sabır mı daha faziletlidir?” sorusunu, “Su mu ekme mi daha değerlidir?” sorusuna benzetir. Suya ihtiyacı olan kişi için suyun, ekmeğe ihtiyacı olan için ekmeğin daha değerli olması gibi ibadetlerin fazileti de şahısların durumuna göre değişkenlik göstereceğini ifade eder. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)'nin konuyla alakalı olarak “Zenginin övülmesi varlıktan, fakirin övülmesi yokluktan dolayı değildir; her ikisinde de övgüye lâyık olan varlığın ve yokluğun hakkını verebilmeleridir” dediğini nakleder.⁴⁸⁹ Dede Ömer Rûşenî sabır ile tasavvuf arasındaki ilişkiyi şu dizelerinde anlatır:

Nedür dinse tasavvuf di tezellül

Huşû' u meskenet sabr u tahammül.

6a/1

Tevekkül rûhıdur gönli kanâ'at

Teni sabırlık u nefsi sıyânet.

12b/11

Tasavvuf aynı zamanda sabır demektir. Çünkü sabır, nefse en ağır gelen ve nefis tarafından nefret edilen fazilettir. Sabır sayesinde kişi Allah(cc)'ın yarattıklarına eziyet vermekten çekinir, onlardan gelebilecek eziyetlere karşı da tahammül gösterir. Ayrıca Allah(cc)'ın huzurunda kötü davranışlar sergilememek noktasında sabır, edepli ve güzel ahlaklı olmayı beraberinde getirir. Böylelikle kişi nefsini telâştan, dilini şikâyetten, organlarını çirkin davranışlardan korur, nimet haliyle mihnet hali arasında fark

⁴⁸⁸ Ebû Tâlib Mekkî, “*Kûtu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı-*“ Mütercimler Prof. Dr. Yakup Çiçek- Dr. Dilaver Selvi, Semerkand Yay. C.2, s.247-263

⁴⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. 4, s.119-129-253-255

gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza eder ve Allah^(cc)'tan başkasına şikâyetle bulunmaz. Konuyla ilgili aşağıdaki dizelerde de şunları terennüm eder:

Tahammül eylemekde Rûşenî- vâ
Gice gündüz derüşüb ol zemîn-vâr.

10a/9

Gerek sûfî hamûl ola zemîn-vâr
Tahammül eyleye ya'ni ne güç var.

10a/14

İlâhî Rûşenî'yi eyle miskîn
Demîn idüb latîf u hûb u miskîn.

23b/9

Sabır, hoş giden veya gitmeyen her şeyde Hakk'ın rızasını gözetmek olduğundan musibetleri yudum yudum içerken bile sükûneti muhafaza etmelidir. Nefislerine zor gelen şeylere nefislerini alıstırmış kişiler toprak gibi olmuş, şikâyeti ve sızlanmayı kesmişlerdir. Şair aşağıdaki beyitlerde de Bâyezîd Bistâmî (ö. 261/874) gibi tahammül ve sabır sahibi olmak için niyazda bulunur:

Anuñ gibi virüb sabr u tahammül
Vir aña dahi tahkîk u tevekkül.

23b/10

Vir aña hâletünden Bâyezîd'üñ
Meşâyıh içre ol kadri mezîdüñ.

23b/11

Allah^(cc)yolunda nefisine ne kolay gelen muamelenin ne olduğu sorulduğunda “Bir kere nefsimi ibâdet ve taâta davet ettim, ancak nefsim davetimi kabul etmedi. Bunun üzerine onu bir sene su içmekten men ettim.” ve “Otuz senemi mücahede ile geçirdim, bu süre içinde ilimden ve ilme tabi olmaktan daha çetin bir şeye rastlamadım.” diyen Bâyezîd Bistâmî'nin hayatını çetin riyâzetler ve mücâhede ile geçirdiği anlaşılmaktadır.

1.3.2.2. Rızâ

Arapça “memnun olma, kabul etme, razı olma, sızlanmama, yakınmama, hoşnutluk ” anlamlarına gelen rıza tasavvufta kaderin acı tecellileri karşısında kalbin huzur içinde durması, Hakk^(cc)'ın ezeli tercihi karşısında sâlikin bu tercihi kendi

tercihinden daha iyi olarak kavraması, kızmayı ve şikâyeti bırakması demektir.⁴⁹⁰ Allah(cc) Kur'ân-ı Kerîm'de Allah(cc) yolunda çalışanlardan,⁴⁹¹ Allah(cc)'a karşı gelmekten sakınandan,⁴⁹² Allah(cc)'a ve Peygamber(sav)'e düşman olanları dost edinmeyenden,⁴⁹³ kalbi, dili ve uzuvlarıyla Allah'ın nimetlerine şükredenden⁴⁹⁴ razı olduğunu söylemiştir. Beyyine Sûresi'nde buyurulduğu üzere Allah(cc) ile kulu arasındaki rızâ hâli karşılıklıdır.⁴⁹⁵ Bu itibarla rızanın iki yönü vardır: Allah'ın kulundan razı olması veya kulun Allah(cc)'tan razı olması. Allah(cc)'ın kulundan razı olması, Allah(cc)'ın kulunun amel, söz ve davranışlarını kabul etmesidir. Kulun Allah(cc)'tan razı olması ise Allah(cc)'ın emir ve yasaklarını, helal ve haramlarını, kaza ve kaderini iyi, hoş ve güzel karşılmasıdır.⁴⁹⁶

Tasavvufun ilk dönemlerinden itibaren rızâ kavramına özel bir önem verilmiştir. Muhasibî (ö. 243/ 857) rızanın kadere ait hükümlerin oluşu sırasında kalbin sükûn bulması olduğunu söylerken Zünnûn-i Mısırî (ö. 245/859) için “kaderin acı tecellisi karşısında kalbin sükûnet ve huzur içinde bulunması”dır. Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909)'ye göre ise rızâ, kulun kendi iradesini ve tercihini terketmesidir⁴⁹⁷

Ebü Talib Mekkî (ö. 386/996)'ye göre rıza makamında bulunmanın alametleri bütün işlerde tecelli eden İlâhî takdire kalpten sevinmek, her durumda nefsi hoş tutup teskin etmek ve dünyevi korkuların tamamında kalbin huzurunu sağlayarak her şeye kanaat etmek, Rabbi'nin nasip ettiğiyle mutlu olmak ve Allah(cc)'ın onu kollamasından dolayı sevinç duymaktır. Ayrıca kulun, her şeyde Allah(cc)'a teslim olması, O (cc)'ndan gelen büyük küçük herşeye rıza göstermesi, hükümleri yalnız O(cc)'na havale etmesi ve bu noktalarda O(cc)'nun tedbirinin güzelliğine, takdirinin mükemmelliğine olan inancını koruması rıza makamının göstergelerindedir.

Kâşânî (ö.730/1330), rızâyı halkın rızası, havasın rızâsı ve muhibbin rızâsı olarak üçe ayırmıştır. Halkın rızası Allah(cc)'tan rab, İslâm'dan din, Hz. Muhammed(sav)'den de peygamber olarak razı olmaktır. Havasın rızası tasarruf sahibi ve

⁴⁹⁰ Uludağ, “TTS”, s. 435, Cebecioğlu TTDS, s. 517; Kâşânî TS, s. 267

⁴⁹¹ Tevbe Sûresi 9/20-22

⁴⁹² Âl-i İmrân Sûresi 3/15

⁴⁹³ Mücadele Sûresi 58/22

⁴⁹⁴ Zümer Sûresi 39/7

⁴⁹⁵“Allah onlardan razıdır. Onlar da Allah'tan razıdır.” Beyyine Sûresi, 98/8

⁴⁹⁶ Dînî Kavramlar Sözlüğü, s. 484

⁴⁹⁷ Kelabâzî, *age*, s.155

mâlik olan Allah^(cc)'tan her hallerinde razı olmak, muhibbin rızası ise kulun Hakk^(cc)'ın dileğinin dışında bir şeye ilgisinin kalmayıştır.⁴⁹⁸

Rızâ, sûfilerin hâl mi makam mı olduğunu tartıştıkları terimlerden biridir. Bir kısım sûfiler için rızâ çalışarak elde edilen bir makamdır, diğer bir kısım için ise Allah^(cc)'tan gelip kulun kalbine inen bir hâldir. Kuşeyrî (ö.465/1072) rızânın öncesi itibariyle makam, sonu itibariyle hâl olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁹ Hücvirî (ö.465/1072) için rıza makamların nihayeti ve hallerin bidayetidir. Ebû Talib Mekkî (ö. 386/996)'ye göre yakîn makamlarının en yükseklerindedir. İbn Arabî (ö.638/1240) için rızâ, ilâhî bir sıfattır. Her ilâhî sıfat gibi Allah^(cc)'a izâfe edildiğinde ne vehbî ne de kesbî olmayı kabul eder. Halka nispet edildiğinde eğer kalıcı olursa makam, geçici olursa hâl demek mümkündür.⁵⁰⁰ Dede Ömer Rûşenî'ye sûfî Allah^(cc)'ın verdiği rızıklara razı olan kişidir:

Gerek sûfî ola maksûma râzı

Olub hâli ne müstakbel ne mâzi.

11b/13

Rızâ-yı Hak içündür cümle işim

Rızâsıdur Hüdâ'nuñ dîn ü kîşim.

19a/6

İy dil ve iy dîde ve iy Rûşenî

Diñle ki budur sözümuñ rûşeni.

84b/1

Tut özüñ alçaga salub benlügen

Tanıyasın tâ ki tapıp sen seni.

84b/2

Tañrı rızâsın bulayum diriseñ

Semridüben cânı araklat teni.

84b/3

Cemâlullah'a giden yol Hakk^(cc)'a tam bir teslimiyetle takdirine razı olmaktan geçer. Allah^(cc)'tan razı olan ve Allah^(cc)'ın da ondan razı olduğu kul başına gelen her şeye takdir edilene kalpten sevinir, bütün korkularında kalbin huzurunu sağlayarak her şeye kanaat eder, Rabbi'nin nasip ettiğiyle mutlu olur ve Allah^(cc)'ın onu kollamasından

⁴⁹⁸ Kâşânî Ts, s. 267-268

⁴⁹⁹ Kuşeyrî, s. 290

⁵⁰⁰ Kuşeyrî, *age*, s.290; Hücvirî, *age*, s. 245; Mekkî, *age*, s.161; Erginli, MTTs, s. 805

dolayı sevinç duyar. Geçici zevklerin ardına düşmez, ele geçmesi mümkün olmayanın peşinde koşmaz.

1.3.2.3. Şükür

Şükür, yapılan iyiliğin kadrini bilmek, iyilik edeni övmek ve nankör olmamak demektir. Terim olarak ise yapılan iyiliğin makbule geçtiğini dile getirmek, iyiliği yapanı övmek, nimetin kıymetini bilmek, nimet verenin nimetlerini itiraf etmek, imtihanın farkında olmak anlamlarına gelen ifadelerde kullanılmıştır.⁵⁰¹ Şükür, Kur’ân-ı Kerim’de pek çok kez kullanılmış, Allah^(cc)kullarından kendisine şükretmesini ve nankörlük etmemelerini istemiş,⁵⁰² hakkıyla şükreden kulların az olduğunu,⁵⁰³ şükürün nimetin artmasına sebep olduğunu,⁵⁰⁴ azaba engel olduğunu⁵⁰⁵ buyurmuştur. “Ey iman edenler size rızık olarak verdiklerimizin temiz olanlarından yiyin ve yalnızca O’na (cc) kulluk ediyorsanız, (yine yalnızca) Allah’a şükredin.”⁵⁰⁶ “Eğer şükreder ve inanırsanız, Allah sizi azaba çarptırmaz. Allah şükürün mükâfatını verir ve her şeyi bilir”⁵⁰⁷ âyetlerinin de gösterdiği üzere şükür her şeyden önce kul olmanın ve inanmanın gereğidir. Ayrıca Allah^(cc) şükretmeyi zikir ile yan yana getirirken şöyle buyurmuştur: “O halde siz beni zikredin ki, ben de sizi zikredeyim. Bana şükredin, sakın bana karşı nankör olmayın.”⁵⁰⁸

Kelabâzî (ö.380/ 990) şükürün Allah^(cc)’ın şükredenlere lütfu olduğunu, kul şükrettiği zaman Allah^(cc)’ın onun tevfikini arttırdığını böylelikle kulun da şükürünün arttığını yazar ve Yahyâ b. Muâz Râzî’nin (ö./258/871) şu sözünü nakleder: “Sen, Allah^(cc)’tan başkasına teşekkür ettiğin sürece şâkir olamazsın. Şükürün nihayeti hayrettir.

⁵⁰¹ Uludağ, TTS, s.503, Cebecioğlu, TTDS, s. 615, Kâşânî, TS, s. 315, Erginli, MTTS, s. 981

⁵⁰² Bakara Sûresi, 2/52, 56, 152, 158, 172, 185, 243; Al-i İmrân Sûresi, 3/123, 144, 145; Nisâ Sûresi, 4/147; Mâide Sûresi, 5/6, 89; En’âm Sûresi, 6/1,45,53; A’râf Sûresi, 7/10, 17, 58, 144, 189; Enfâl Sûresi, 8/26; Yûnus Sûresi, 10/22, 60; Yûsuf Sûresi, 12/38 İbrâhim Sûresi, 14/5, 7, 37; Nahl Sûresi, 16/14, 78, 114, 121; İsrâ Sûresi, 17/3, 19; Enbiyâ Sûresi, 21/80; Hac Sûresi, 22/36; Müminun Sûresi, 23/78; Furkan Sûresi, 25/62; Neml Sûresi, 27/19, 40, 73; Ankebût Sûresi, 29/17; Rum Sûresi, 30/46; Lokmân, Sûresi 31/12, 14, 31; Secde Sûresi,32/9; Sebe Sûresi, 34/13, 15, 19; Fatır Sûresi, 35/12, 30, 34; Yâsîn Sûresi, 36/35, 73; Zümer Sûresi, 39/7, 66; Mümin Sûresi, 40/61,Câsiye Sûresi, 45/12, Ahkaf Sûresi, 46/15, Kamer Sûresi, 54/35; Vâkıa Sûresi, 56/70; Teğâbûn Sûresi, 64/17; Mülk Sûresi, 67/23.

⁵⁰³ Sebe Sûresi 34/13

⁵⁰⁴ İbrâhim Sûresi 14/7

⁵⁰⁵ Nisâ Sûresi 4/147

⁵⁰⁶ Bakara Sûresi, 2/172

⁵⁰⁷ Nisâ Sûresi, 4/147

⁵⁰⁸ Bakara Sûresi, 2/152

Bu nedenle şükür Allah^(cc)'tan gelen bir nimettir. Bu nimete de şükretmek gerekir. Bunun sonu yoktur.⁵⁰⁹

Ebû Tâlib Mekkî (ö. 386/996), için şükür yakîn makamlarının üçüncüsüdür. Nimetlerin ard arda gelmesinden dolayı duyulan hayâ, şükrü hakkıyla eda edemediğini bilmek, şükrün azlığından dolayı özür dilemek, Allah^(cc)'ın hoşgörüsünün büyüklüğünü ve halk içinde kendisine nasip olan güzel övgü ve itibarın kulun hak edişi olmaksızın Allah^(cc)'ın lütuf ve inayetiyle olduğunu itiraf etmek, nimetlere güzel bir tevazu ile yaklaşmak ve zillet hissine kapılmak, nimet verenin huzurunda edepli davranmak, nimetleri güzellikle kabul etmek, küçüğünü çoğaltmak ve basitini önemsemek de şükürdür. Şükürde iki ayrı müşahededeki kaynaklanan iki makam vardır. Bunların en yükseği şekûr(çok şükreden) makamıdır. Şekûr sıkıntı, bela ve musibetlere karşı da şükredebilen kişidir. İkincisi ise kulun dünyaya ve dîne yönelik durumlarda kendinden daha aşağıdakilere bakıp şükredenlerin makamıdır.⁵¹⁰

Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1165) şükrü üç kısma ayırır. Birincisi dil ile şükürdür, nimetin Allah^(cc)'tan olduğunu itiraf ederek olur. İkincisi beden ile şükürdür, organlarını Allah^(cc)'a itaatte kullanmakla gerçekleşir. Üçüncüsü ise kalp ile şükürdür ki zâhirde ve bâtında bütün nimetlerin Allah^(cc)'tan olduğuna sağlam ve daimi bir imanla inanmaktır.⁵¹¹ Kâşânî (ö.730/1330)'de şükür Hakk'ı arayan için namazın şartları mesabesinde. Bu şartların ilki sabır, ikincisi şükürdür. Çünkü sabırda itaatte ve günahı terk etmede sebat, şükürde ise nimeti verenin nimetlerini itiraf vardır.⁵¹²

Allah^(cc)aşkıyla yokluğa ulaşan Rûşenî bunun için şükreder:

Hakka minnet tapmışamdur fakdumı

Nesneye degşürmeyüb hoş nakdumı

Rûşenîyem müşkilüm tapdı güşâd

Rûşen idüb zulmetüm hall 'akdumı.

78a/66

Senüñ ışkunla tapdum her ne tapdum

Añadur şükrüm ancak saña tapdum.

3a/13

⁵⁰⁹ Kelabâzî, *age*, s.152-153

⁵¹⁰ Mekkî, *age*, c.2, s.275-286

⁵¹¹ Erginli, MTTTS, s. 984

⁵¹² Kâşânî, TS, s. 315

Şükürün başı, nimetlerin Allah^(cc)'tan geldiğini bilmektir ki O^(cc)'ndan başka İlah yoktur. Ortağı olmadığı gibi bunları vermek için kendisine yardım eden de yoktur. Allah^(cc)'ın kuluna verdiği en büyük nimet ise imandır. Bu nimeti ve Allah^(cc)'ın verdiği diğer nimetleri hakkıyla bilmek, nimetin devamını sağlarken, Allah^(cc) rızasına nail olmanın vesilesi olurlar. Eğer Allah^(cc), kullarını imanla şereflendirip bütün organlarını günahlardan çevirdiği gibi kalplerini de imândan ve İslâmdan çevirseydi helâke düşenlerden olurlardı.

1.3.2.4. Tevâzu

Tevâzu alçakgönüllülüktür. Tasavvuf ıstılahında ise kişinin nefsinin Hakk'ın huzurunda kulluk mevkiine koyması, diğer insanlara karşı şefkatli olması, kibirli ve gururlu olmaması; Hakk'ın tasarrufuna boyun eğmesi; Hak karşısında eğilmesi; az ile iftihar etmesi, zilleti kucaklaması, halkın yükünü taşıması; nefsi tanıyıp onu ciddi olarak alçaltması, tevhîd hürmetine nefsi yüceltmesidir.⁵¹³ Kur'ân-ı Kerîm'de tevâzu kelime olarak değil anlam itibariyle yer almıştır. Allah^(cc)“Rahman'ın kulları yeryüzünde mütevâzi yürürler. Bilgisizler kendilerine takıldıkları zaman onlara güzel ve yumuşak söz söylerler.”⁵¹⁴ âyetiyle tevâzunun önemine işaret ederken“Müslüman erkekler ve müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar, taata devam eden erkekler ve taata devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, mütevâzi erkekler ve mütevâzi kadınlar, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve (ırzlarını) koruyan kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkekler ve zikreden kadınlar var ya; işte Allah, bunlar için bir mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır”⁵¹⁵ mütevâzi kulları için büyük mükâfatlar hazırladığını müjdelemiştir. “Allah Teâlâ^(cc) bana: O kadar mütevâzi olun ki, kimse kimseye böbürlenmesin; kimse kimseye zulmetmesin, diye bildirdi. ” ve “Sadaka vermekle mal eksilmez. Allah Teâlâ affeden kulunun değerini artırır. Allah^(cc) rızası için alçak gönüllü olanı Allah^(cc) yüceltir.” buyurarak tevâzuun önemine işaret eden⁵¹⁶ Hz. Peygamber^(sav)'in en belirgin özelliklerinden biri de O^(sav)'nun tevâzu sahibi olmasıdır. Kuşeyrî (ö.465/1072)

⁵¹³ Uludağ, TTS, s.529, Cebecioğlu, TTDS, s. 656, Kâşânî, TS, s. 164, Kelâbâzî, *age*, s. 149

⁵¹⁴ Furkân Sûresi 25/63

⁵¹⁵ Ahzâb Sûresi, 33/35

⁵¹⁶Müslim, Cennet 64

Risale'sinde Ebû Said Hudrî^(ra)'den nakille Hz. Peygamber^(sav)'in bu özelliğini şu cümlelerle anlatmıştır:

“Resûlullah^(sav) merkebine ot verir, evini süpürür, ayakkabısını tamir eder, elbisesini yamar, koyunları sağlar, hizmetçilerle beraber yemek yer, hizmetçi yorulunca ona yardım eder, pazardan aldığı eşyayı eve bizzat kendisinin taşımasına hayası engel olmaz, zengin fakir herkesin elini sıkar, ilk selamı O^(sav) verir, takdim edilen şeyi ham ve kuru bir hurma bile olsa hor görmezdi. Çok külfetsiz bir dostluğu vardı, yumuşak huylu idi, daima gülümserdi.”⁵¹⁷

Fudayl b. İyâz (ö.187/802) “Tevâzu, kimin söylediğine ve kimden işittiğine bakmadan hakka boyun eğmek ve onu kabul etmektir” demiş, Zünnûn Mısrî (ö.245/859) tevâzunun ayıplarını bilerek nefsinin küçük görmek, tevâhüd inancına hürmeten insanlara saygı göstermek, kimden gelirse gelsin hakkı ve nasihatı kabul etmek şeklinde üç alâmeti olduğunu söylemiştir. Yahya b. Muaz Râzî (ö. 258/871) tevâzunun halkta güzel olduğunu ancak zenginde daha da güzel bulunduğunu dile getirmiştir.⁵¹⁸

Bayezid Bistâmî (ö.261/ 874) makam ve hâl sahibi birinin halk içinde kendinden daha şerli birinin bulunmadığına kanat getirmesi durumunda ancak mütevâzî olacağını belirlemiştir. Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) de “Tevâzu nedir?” şeklindeki bir soruya “Şefkat kanatlarını halk üzerine germek ve onlara karşı yumuşak davranmaktır” cevabını vermiştir.⁵¹⁹

Tevâzu konusuna şiirlerinde geniş yer ver Dede Ömer Rûşenî aşağıdaki dizelerde kendisinde zerrece “ben” ve “biz” bulunmadığını, dervişin asla “ben” veya “sen” sözcüklerini kullanmayacağını, halka ganî, kendine fakir bakacağını söyler:

Rûşenî'yem Rûşenî'yem Rûşenî
Bende yokdur zerrece mâ ü menî
Olmışam dervîş bilüb ânı kim
Her ki ol dervîşdür oldur ganî.

75a/41

Kimseneye bakma hor u hakîr
Halka ganî baka özine fakîr.

⁵¹⁷ Kuşeyrî, *age*, s. 243

⁵¹⁸ Sühreverdî, *age*, s.288-289

⁵¹⁹ Kuşeyrî, *age*, s. 242-243

106a/4

Biz di sözi söyleyicek ben dime
Siz di sakın yañıluben sen dime.

82b/1

Kendüzüñe ‘âkil ü zîrek diyüb
Özgelere câhil ü gevden dime.

82b/2

Özge sözün nahs diyü zemm idüb
Öz sözüñi medh idüb ahsen dime.

82b/3

Öz yoluñı yine özüñsin uran
Töhmet idüb gayriye rehzen dime.

82b/4

Nefsinde bir makam veya değer gören, tevâzu sahibi olmayan insan, kendini beğenmiş bir zavallıdır. Çünkü dünyada büyüklük taslamak insana ahirette gûnahtan başka bir şey kazandırmaz. Her şeyi bilen Allah^(cc)kötülükten sakınanları da en iyi bilendir. Bu sebeplerle bütün insanlara karşı alçak gönüllü olmalı, kimseye hor ve hakir bakmamalı, herkesi kendinden daha üstün ve daha hayırlı kabul etmelidir. Kendisine akıllı, uyanık deyip kendi sözünü beğenenler yolda kalırlar. Unutulmamalıdır ki insanın kemâline engel olan yine kendisidir. Suçu başkasında aramamak gerekir. Dede Ömer aşağıdaki dizelerde de tevâzu konusunda insanlara toprak örneğini getirir:

Bilür müsüz yire niçün dinür yir
Yirüb bir çûb dimez yimen hemân yir.

10a/5

Aña yir dirler ammâ hiç yirmez
Anuñ sırrına hergiz kimse irmez.

10a/6

Ne deñlü kim virilmişdür emânet
Virir yine virene bî-hıyânet.

10a/7

İnsanlar, alçak gönüllülük hususunda toprağı örnek almalıdır. Çünkü toprak üzerine atılan çöpü bile reddetmez, hiçbir canlıyı eleştirmez, emanete sadıktır. Dağ gibi

başını dik tutmaz. Herkes üstüne basıp geçse bile kimseye bir şey demez. Tahammül sahibidir.

1.3.3. Usûl ve Hâl Mertebeleri

Yakîn, zikir, fakr ile başlayan Hakk'a doğru terakkî, Hakk'ın kulunu sevmesiyle birlikte muhabbet vadilerine yönelir. Sâlikin muhabbet vadilerinde yürümeye başlamasıyla Mahbûb'un cezbesi etkisini gösterir.

1.3.3.1. Yakîn

Yakîn, sağlam kesin olarak bilmek demektir. Tasavvufta genelde kalpte oluşan ve şüphe ihtimali bulunmayan bilgi, delille değil, iman gücüyle apaçık görme anlamlarında kullanılmıştır.⁵²⁰

Kelabâzî (ö. 380/990) *Ta'arruf*'ta önemli mutasavvıfların tanımlarına yer verir. Zünnûn Mısırî'nin (ö. 245/859) “gözün gördüğü her şey ilim, kalbin bildiği şeylerin tümü yakîndir”, Cüneyd Bağdâdî'nin (ö. 297/909) de “yakîn, şüphelerin ortadan kalkmasıdır” dediklerini nakleder. Ebû Hüseyin Nuri (ö:295/907) ise yakînin müşâhede olduğunu söylemiştir.⁵²¹ Kuşeyrî'ye (ö.465/1072) göre yakînin ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakke'l-yakîn olmak üzere üç çeşidi vardır. İlme'l-yakîn delille, ayne'l-yakîn keşf ve ilham ile hakke'l-yakîn ise müşâhede elde edilen bilgilerdir. Bu, denizin varlığını önce kitaplardan öğrenen sonra denizi gören en sonunda da denize giren kişinin durumudur. Bilmek, bulmak ve olmak da denilir.⁵²² Herevî (ö. 481/1089) için yakîn, avam derecelerinin nihayeti havas mertebelerinin bidayetidir ve havas ehlinin sülûku yakîn ile başlar.⁵²³ Gazâlî (ö.505/1111) sahibinden şek ve şüpheyi kaldıran özel bir durum olan yakîni, din sermayesinin başı kabul eder. Hz. Peygamber^(sav)'in bu hususta “yakîn, imanın bütünüdür”, “yakîni öğrenin” dediğini nakleder.⁵²⁴ Rûşenî, yakîni bala benzettiği dizelerinde şunları söyler:

Lâ ilâhe haldür illâllah yakîn

Engübîndür engübîndür engübîn.

54a/3

⁵²⁰ Osman Demir, “Yakîn”, *DİA*, c.43, s.271-273, Uludağ, TTS, s. 386, Cebecioğlu, TTDS, s. 708

⁵²¹ Kelabâzî, *age*, s. 156

⁵²² Kuşeyrî, *age*, s. 180

⁵²³ Tek, *age*, s.181

⁵²⁴ Gazâlî, *age*, c.1, s.185-189

Rûşenî'ye göre kelime-i tevhîddeki “lâ ilâhe” lafzı hâl, “İllallah” lafzı ise yakîndir, yani Hakk'ı müşâhede edip Hakk ile olmaktır. Yakîn öyle bir ilimdir ki bu bilgiye sahip olan asla şüpheyeye düşmez. Sadece Allah^(cc)'ı düşündüğü için, delili düşünmeye ihtiyaç duymaz. Neticesinde sâlikin gönlü aydınlanır, münâcâtın tadını alır ve yakîn hakikatlerini müşâhede etmesi sayesinde de Allah^(cc)'a nazar ederek saflığa ulaşır. Aşağıdaki dizelerde de Rûşenî Ferd ü Yek Rabbinden yakîni ister:

Saña sezâ sözi eyâ Ferd ü Yek

Baña sen öğret ki ne demek gerek.

110a/7

Biz ırağa iy bize bizden yakın

Zann u gümânı aluben vir yakîn.

110a/8

Lutfuñ ile olsam olur ney şeker

Kahruñ ile kuru kamyşdan biter.

110a/9

Hazretuñ ile olıcak iy Ganî

Rûşenî'yem Rûşenî'yem Rûşenî.

110a/10

Güneş sistemindeki bütün gezegenlerden dal, yaprak, çiçek ve meyveleriyle kâinattaki bütün mahlûkatı yaratan Allah^(cc)'ı layıkıyla senâ etmek hiçbir kulun harcı değildir. O^(cc) kendini nasıl senâ etti ise öyledir. Bu sebeple Rûşenî de eşi benzeri olmayan Ferd ve Yek Rabb'inden uzakları yakın etmesini, aklını O^(cc)'nun ilmi karşısında eritmesini, iradesini O^(cc)'nun mutlak iradesi karşısında yok etmesini, O^(cc)'nun Ulûhiyeti karşısında benliğinden geçirmesini ister.

1.3.3.2. Zikir

Kur'ân-ı Kerîm'de aynı kökten gelen kelimelerle birlikte 291 yerde kullanılan zikrin sözlük anlamı “anma, anılma”dır. Allah^(cc), Ankebut Sûresinde “...Allah'ı anmak en büyük şeydir.”⁵²⁵ demiş ve Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde de kendisinin çokça zikredilmesini istemiştir.⁵²⁶ Tasavvufî ıstılahtaki anlamı ise kalbin devamlı olarak Hakk ile beraber olarak huzur bulmasıdır.⁵²⁷ Hasan Basrî (ö.110/728) zikri, namaz ve Kur'ân

⁵²⁵ Ankebut Sûresi 29/45

⁵²⁶ Âl-i İmrân Sûresi 3/41, Ahzâb Sûresi 33/41-42, Cum'a Sûresi 62/10

⁵²⁷ Erginli, 1259

okuma ile birlikte manevî zevkin aranması gerektiği mahaller arasında sayar.⁵²⁸ Kelâbâzî (ö. 380/990)'ye göre gerçek zikir esnasında Allah^(cc)'tan başkası unutulur. Allah^(cc)'tan başkasını unutmak fenâ, cem' ve müşâhede gibi halleri yaşama anında gerçekleşeceği için gerçek zikir ancak bu gibi hallere ulaşmakla yapılabilir.⁵²⁹ Kuşeyrî (465/1072) için zikir, Allah^(cc)'a giden yolda en temel şarttır.⁵³⁰ Kâşânî (ö.730/1330), de zikri riyâzetin en önemli esası olarak görür, “zikir kulu Allah^(cc)'a yaklaştıran en büyük ibadettir” der.⁵³¹

Zikir üç kısma ayrılır. Birinci lisânın zikridir ki zâkirin duâ ve münâcâtlarla yaptığı zikirdir. İkincisi kalbin zikridir. Allah^(cc)'ı gönülden çıkarmayan havassın zikridir ve kul, lisânın zikrini yapa yapa kalbî zikre ulaşır. Üçüncüsü ise sırrın zikri diye de adlandırılan havâssu'l- havassın zikridir ki zâkir kendi zikrini görmekten bile kurtulur.⁵³² Rûşenî de aşağıdaki manzumesinde tasavvufun tanımını zikir üzerinden yapar:

Tasavvuf az yimek az uyumakdur
Hakkuñ esmâsını çok çok dimekdür.

6a/13

Sakin sûfligüñ çok yimesinden
Hakk'uß zikrin dahi az dimesinden.

14a/7

Tasavvuf, Hakk'ı çokça zikretmektir. İnsanların yapacağı en hayırlı fiil, bazen tek başlarına bazen de toplu olarak Kelime-i Tevhîd, Allah^(cc)'ın bazı isimleri veya Kur'ân âyetlerini çeşitli miktarlarda tekrarlayarak Hakk'ın dışındaki her şeyi unutmaktır. Bu nedenle sûfî olduğunu iddia eden ancak Hakk'ı az zikreden kişiden uzak durulmalıdır. Rûşenî şu dizelerde de her mahlûkun kendine özgü zikri olduğunu terennüm eder:

Senüñ tesbîhüñ okur mürg u mâhî
Virür birliğüne eşyâ güvâhî.

4a/6

Yire basma ayağußı edepsüz

⁵²⁸ Kuşeyrî, *age*, s. 322

⁵²⁹ Kelâbâzî, *age*, s. 157

⁵³⁰ Kuşeyrî, *age*, s. 319

⁵³¹ Kâşânî, TS, s.248

⁵³² Cebecioğlu, TTDS, s.728

Ki yok bir nesne zîrâ zikr-i Rab'süz.

20a/9

Kâinatta Allah^(cc)'ı zikretmeyen hiçbir varlık yoktur. Hacc Sûresi 18. âyetinde Allah ü Teâlâ^(cc)“Göklerde ve yerde olanların, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanların ve insanların birçoğunun Allah'a secde ettiklerini görmüyor musun?...” buyurmuştur. Görüldüğü gibi dünyadaki bütün mevcûdât Allah^(cc)'a secde etmekte, zikir ve tesbihe devam etmektedir. Bu sebeple ayak basarken bile edepli olmak lazımdır. Bu mevzuyla alakalı olarak Rûşenî *Neynâme*'de, neyin Allah^(cc)'ı zikretmesine şaşırırlara seslenerek der ki:

Ney degül her şey ider tesbîh-i Hû

Ney 'aceb mi zikr ide Hû Hû diyü.

53a/2

Çünkü Hakk'ı zikr ider eşyâ kamu

Neyde zikr itse n'ola Hû Hû diyü.

53a/3

Sadece ney değil her şey Allah^(cc)'ın tesbihini yaparken neyin zikretmesine şaşılmaz. Çünkü bütün yaratılmışlar Hakk'ı zikreder, ney “Hû Hû” diyerek zikretse çok mu? İnsan-ı kâmilin timsali olarak görülen ney, vatanında alınarak kızgın demir ile dağlanmış ve içi boşaltılmıştır. Bu haliyle neyzenin nefesiyle bütün kötü vasıflarından arınmış insan-ı kâmil gibi “Hû” sesini çıkarır. Dede Ömer Rûşenî, “Hû” zikrine özel bir önem vermiş konuyla alakalı pek çok dize terennüm etmiştir:

Hûb diñle añlagıl iy hoş sıfât

Hû'ya ehlullâh dimüşdür ism-i zât.

56a/7

Hû di kim Hû her ne kim var Hû'dadur

Hây u Hû'yı olmayan bî-hûdedür.

55a/2

Evvel âhir her ne kim var Hû'da var

Key sakın Hû'yı dime bî-hûde var.

55a/3

Bülbül-i nâlende-veş Hû Hû direm

Gülşen-i vahdetde hoş Hû Hû direm.

55a/4

Rûşenî'yem Hû direm hâ iy ahi
Hû'dan özge nesne bilmen ben de ahi.

55a/5

Evvel âhir her ne kim var Hû'yimiş
Bâtın zâhir ne kim var Hû'yimiş.

56a/6

Mukarrebîn makamına ulaşan Allah^(cc)dostları Elest Bezminde Hakk Teâlâ'ya verdikleri sözü unutmamışlar, bu dünyada da O'ndan başkasını görmemişlerdir. Bu sebeple de "Hû" zikrinin "ism-i zât" olduğunu söylemişler ve "Hû" ismiyle çokça meşgul olmuşlardır. Çünkü "Allah^(cc) vardı, O'ndan başka hiçbir şey yoktu" hadisinin muktezasınca "Hû Hû" diyerek Allah^(cc)'ın dışındaki her şeyin yok olduğunu dile getirmişlerdir. Onlar için "Hû" zikri, gönül aynasına düşen bütün kirleri temizleyen bir süpürge gibidir. Nefs-i mülhime makamın zikri olan "Hû" zikri ile kibir, hased, kin, riya gibi bütün kötü huylar yerini güzel vasıflara bırakır. Rûşenî, evvelde ahirde zahirde batında ne varsa hepsinde "Hû" olduğu için bülbül gibi "Hû" diyen, "Hû"dan başka bir şey bilmeyenlerin vahdet bahçelerine kavuşacağını söyler. Rûşenî, konuyla ilgili olarak aşağıdaki dizelerde de şunları terennüm etmiştir:

Hû direm lâ bilmen illâ Hû direm
Hû diyüb âh eyleyü hâ Hû direm.

55a/7

Bil ki Hû esmâya cümle tâcdur
Hûya esmâ dükeli muhtâcdur.

56a/1

Her nefes Hû cân bağışlar âdeme
Âdem andan cân bigidür 'âleme.

56a/2

Âdeme Hû'dur viren her dem hayât.
Gelmese bir dem revân tar- memât.

56a/4

'Âlemi öñden soña ya'nî ki Hû
Bu iki harf ile cem' itdi kamu.

56a/13

‘Âşık ol içüb şerâb-ı Hû’yı hoş

Olasın tâ sende ol divâne –veş.

59a/10

Her nefesde mest-i dîdâr olasın

Zikr-i eşyâdan haber-dâr olasın.

59a/11

Hû, bütün esmâların tâcıdır, çünkü zâkir “Hû Hû” diyerek Allah^(cc)’ı zikrettiği için “Hû” zikri bütün isimleri ihata etmiştir. Bu sebeple her nefeste “Hû” denmelidir, çünkü her nefeste “Hû” demek insana can bağışlar. Zikir kurumuş toprakları canlandıran, o toprakta pek çok güllerin yetişmesine imkân tanıyan su gibi ölmüş gönülleri canlandırır. Allah^(cc), cümle âlemi bu iki harfle cem’etmiştir. “Hû” şarabından içip sarhoş olanlar eşyânın zikrinden haberdâr olacaktır. Rûşenî, insanın tekâmülün en önemli aşaması olan zikirle ilgili olarak ayrıca şu beyitleri dile getirmiştir:

Zikre meşgûl ol yine olma hamûş

Ta ide Allâh adı sende hurûş.

37a/12

İsm-i Hû’ya her ki özin virmedi

Hû gülistânında ol gül dirmedi.

56a/9

Hû’da hem icâd var hem in’idâm

Çekme Hû’dan başıñı ol Hû’ya râm.

56a/5

“Beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim”⁵³³ âyetinde de ifade edildiği gibi zikir Allah^(cc) ile kulu arasında müşterek bir eylemdir. Bu sebepten fenâfillaha ulaştırıcı yoldur. Zikir, aşk yolundaki ilk adımdır. Birine âşık olan kişi sürekli maşuğunu hatırlar, sürekli ondan bahseder. Allah^(cc) aşkıyla coşmak isteyen sürekli zikirle meşgul olmalı, “Hû” zikrini içten gelerek yapmalıdır. Çünkü “Hû” da hem icâd vardır hem de yok olma vardır. “Hû” zikriyle Allah^(cc)’tan başka bir varlık olmadığını söyleyen âşık mâsivâyı nefyeder. Rûşenî aşağıdaki manzumelerde de sürekli zikretmek için Allah^(cc)’a dua eder:

⁵³³ Bakara Sûresi, 2/152

Dutma mürde sensin ol iyyâmuñı
Zinde tut zikr ile subh u şâmuñı
Bî-karâr u vâlih u ser-geşte ol
Terk eyle hâb u hâr ârâmuñı.

80a/85

Enîsüm zikrũñ it zikrũñ celîsüm
Celîsüm zikrũñ it fikrũñ enîsüm.

1b/6

Enîsüm ismũñ it ismũñi hem-dem
Emîn it heybetũñden eyle hoş-dem.

1b/7

Aşk ancak zikre devam eden kulların kalplerinde neşv vü nemâ bulur. Gönül Allah^(cc)'ın aşkıyla diri olacağından günü gecesini diri tutmak dileyen her nefeste Allah^(cc)'a zâkir olmalıdır. Bunun içinde niyazda bulunur. “Allah^(cc)'ım zikrini her dem en yakın arkadaşım, dostum, sevgilim et.”

1.3.3.3. Fakr

Fakr sözlükte “yoksulluk, yoksunluk, ihtiyaçlılık,” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Tasavvufta ise kişinin hiç bir şeye mâlik olmadığına, her an Allah^(cc)'a muhtaç olduğunun bilincinde olmasıdır.⁵³⁴ Kur'ân-ı Kerim'de pek çok yerde geçen fakr “Allah'ın o (fethedilen) şehir halkından Resûlü'ne verdiği şey Allah'a, Resûl'e ve Resûl'e yakın akrabalığı olanlara yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Öyle ki, (bu mallar ve servet) sizden zengin olanlar arasında dönüp dolaşan bir devlet olmasın. Resûl, size ne verirse artık onu alın sizi neden sakındırırsa artık ondan sakının ve Allah'tan sakınıp korkun. Şüphesiz Allah, cezası pek şiddetli olandır. (Bundan başka bu mallar) Hicret eden fakirleredir ki, onlar Allah'tan bir fazl (lütuf ve ihsan) arayıp Allah'a ve O'nun Resûlü'ne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından sürülüp-çıkarılmışlardır. İşte bunlar, sadık olanlar bunlardır”⁵³⁵ âyetinde olduğu gibi çoğunlukla maddî fakirlik bağlamında kullanılmıştır. Manevî fakirlik ise gerçek zenginin Allah^(cc) olduğunun bilincinde olmaktadır. “Ey insanlar, siz Allah'a (karşı fakir olan) muhtaçsınız; Allah ise Ganî (hiçbir şeye ihtiyacı olmayan)dır Hamid (övmeye

⁵³⁴ Dînî Kavramlar Sözlüğü, s. 154; Uludağ TTS, s. 184; Uludağ, “Fakr”*DİA*, 12, 132-134

⁵³⁵ Haşr Sûresi, 59/7-8, Bakara Sûresi, 2/155, Meâric Sûresi 70/24-25, Tevbe Sûesi, 9/60

layık)tır.”⁵³⁶ “Kim cimrilik ederse, artık o ancak kendi nefesine cimrilik eder. Allah, ise Ganî (hiçbir şeye ihtiyacı olmayan)dir; fakir olan sizlersiniz”⁵³⁷ âyetleri de bu hususu işaret eder.

Tasavvufî ıstılahta fakr, manevî fakirlik anlamında kullanılmıştır. Tûsi (ö.388 /998) tevbe, verâ, zühdden sonra tasavvufî makamların dördüncüsü olarak kabul ettiği fakrın şeref elbisesi, peygamberlerin giysisi, salihlerin örtüsü, muttâkilerin tâcı, müminlerin süsü, âriflerin ganimeti, günahkârların zindanı, iyilikleri büyüyen, dereceleri yükselten, ebrâr için bir kerâmet olduğunu söylemiştir.⁵³⁸ Yahya b. Muâz Râzî (258/871) için gerçek fakirlik fakirlikten korkmak iken zenginlik, Allah(cc)’a güvenmektir.⁵³⁹ Râzî, fakrın zevâlinden korkmanın da fakrın alameti olduğunu söylerken⁵⁴⁰ Şiblî (ö. 334/945), bütün dünyaya sahip iken onu bir günde infâk ettikten sonra “keşke bir günlük rızkımı alıkoysaydım” diyen kişinin fakrında sadık olmadığını ifade etmiştir.⁵⁴¹

Gazâlî (ö. 505/1111) için fakrın beş derecesi vardır. Birinci derecesi fakrın en üstün hâlidir. Muhtaç bulunulan bir mal kendisine verildiğinde ondan hoşlanmamak, kendini meşgul edeceğini düşünmek, şerrinden korunmak için ondan kaçmaktır. Buna zühd denir, sahibine de zâhid adı verilir. İkinci derecesi mala heves etmeyen birinin mal eline geçtiğinde ne sevinmesi ne de üzülmesidir. Buna rızâ denir, sahibine de râzî denilir. Üçüncü derecenin adı kanâattır, mala rağbeti olsa da mal peşinde koşmamaktır. Kanâat sahibi olana kânî denir. Dördüncüsü ise servet peşinden gitmektir, mal aramayla meşgul olan kişiye hâris adı verilir. Beşinci derece muztâr diye isimlendirilir. Elinde olmayan bir şeye muhtaç olmaktır.⁵⁴² Dede Ömer Rûşenî de konuyla ilgili olarak şunları dile getirir:

Her ki dervîş ola dervîş olmaz ol
Kem degüldür hem añadur her nesne bol
Dir aña fakr ehli dervîş ganî
Buldı çün dervîşlik şehrine yol.

76a/50

⁵³⁶ Fâtır Sûresi, 35/15

⁵³⁷ Muhammed Sûresi, 47/38

⁵³⁸ Serrâc, *el- Lüma*’, s. 74

⁵³⁹ Kuşeyrî, *age*, s. 384

⁵⁴⁰ Hücvirî, *age*, s. 90

⁵⁴¹ Kuşeyrî, *age*, s.386

⁵⁴² Gazâlî, *age*, c.IV, s.353

Zengin olmak, mal mülk sahibi olmak kendisine güzel görünen kişi dervişim dese de derviş değildir. Asıl zenginler fakr ehli dervişlerdir, onlar “ey insanlar, siz Allah'a karşı fakirsiniz; Allah ise Ganîdir Hamiddir”⁵⁴³ âyetinin sırrına ermişler, her şeyi Allah^(cc)'ın mülkü görmüşler ve dervişlik şehrine yol bulmuşlardır. Rûşenî, *Dîvân*'ının bir başka yerinde ise

Rûşenî'nün hazretüne tuhfesi yoklukdurur
Yokdurur yoklukdan özge hîc dahı nesnesi.

92b/7

ifadelerine yer verir. Gönlünde mal mülk sevgisi olan kişi ağıyardan kurtulup yâre erişemez. Çünkü bütün bunlar kulun Rabbi ile olan alâkasını keser. *Dîvân*'ının pek çok yerinde Cemâlullah ile şereflemek istediğini beyân eden Rûşenî'nin gönlünde ne dünya ne de ahiret nimetleri vardır. Kendinde olan halleri, makamları, sırları sadece Allah^(cc)'tan bilen Rûşenî'nin Allah^(cc)'a tek hediyesi de yokluktur, yokluktan başka hiçbir nesnesi yoktur. Aşağıdaki dizelerde ise dervişlerin mâlik oldukları şeyleri sırtında kambur olduğunu söyler:

Pes buyımış bil ki kamu enbiyâ
Ulu kiçi her ne ki var evliyâ.

115b/1

Özlerini leng düzetdükleri
Fahrı koyub fakrı gözetdükleri.

115b/2

Tañrıya gidende düşeler öñe
Kalmayalar gidüben iller soña.

115b/3

Gerçek fakr ehli kalbini mâsivâdan soyutlayıp kendini mal mülk sevgisinden uzak tutan, her şeyini Allah^(cc) yolunda sarf edendir. Sahip olduklarını kaybetse dahi üzülmaz. Çünkü geçici olan dünya metaından kurtulduğunun bilincindedir. Böylelikle Hakk'a vuslatın kolaylaşacağını bilirler. Bu sebepledir ki bütün enbiyâ ve evliyâ sahip oldukları nesnelere övünmeyi bırakıp fakrı gözterek kendilerindeki kamburu gidermişler, Allah^(cc)'a giden yolda öne geçmişlerdir. Asıl övülecek olan şey de budur.

⁵⁴³ Fâtır Sûresi, 35İ/15, Muhammed Sûresi, 47/38

1.3.3.4. Hayret

Arapça şaşma, şaşırma anlamlarına gelen bir kelimedir. Hayret, derin düşünce ve Allah(cc) huzurunda âriflerin kalbine gelen hâldir. Allah(cc)'ın gücüne, sanatına, hikmetine karşı duyulan aşırı arzudur. Hayret, özellikle mârifet ve yakın kavramlarıyla birlikte kullanılmış, Allah(cc)'ın varlığı ve O(cc)'nun keyfiyeti hakkında olmak üzere iki hayret türünden söz edilmiştir. Allah(cc)'ın varlığı konusunda hayret şirke düşmeye sebep olurken O'nun keyfiyetiyle ilgili hayret mârifetin müsebbibidir. Çünkü O(cc)'nun varlığından ârifin şüphesi yoktur; Buna göre Hakk'ın keyfiyetini anlama çabası içinde hayrete düşmek yakın alâmetidir.⁵⁴⁴

Kuşeyrî (ö.465/1072) *Risâle*'sinde Sehl b. Abdullah'ın (ö.283/896) hayreti dehşet ile birlikte marifetin amaçları arasında saydığını yazar. Zünnûn-i Mısırî'nin (ö. 245/859) de "Allah(cc) hakkında en çok marifeti olan kişi, O(cc)'nda en çok hayret eden kişidir" dediğini nakleder.⁵⁴⁵ Rûşenî'ye göre hayret, Allah(cc)'tan kuluna İlâhi bir mevhibedir:

Eyâ gündüzde hayrânlar celfisi

Gice vâlih olanlar enîsi.

4a/4

Anuñ kim yandurupdur Hak çerâğun

Hak emriyle getürür kor ayağun.

20b/9

Ne hoş ol kim yolında olub âgâh.

Ola hayrân u deng ü mest dergâh.

20b/10

Allah(cc)'ın sonsuz tecellîlerini temaşa etmek, Allah(cc)'ın kuluna olan lütfudur, Allah(cc)'ın inayetinin kula yönelmesidir. Gece de gündüz de hayranların dostu, arkadaşı olan Hakk'ın çerağını yandırdığı yani Cemâliyle şereflendirdiği kişi hayran olur, hayret makamında dolaşır. Sâlikin hayret vadilerinde kararsız, şaşkın, sarhoş ve hayran dolaşmalarının nedeni de aşktır:

Dutma mürde sensin ol iyyâmuñı

Zinde tut zikr ile subh u şâmuñı

⁵⁴⁴ Erhan Yetik, "Hayret", *DİA*, c.17, s.60

⁵⁴⁵ Kuşeyrî, *age*, s. 431

Bî-karâr u vâlih u ser-geşte ol
Terk eyle hâb u hâr-ârâmuñı.

80a/85

‘İşk ehli vâlih ü hayrân gerek
Bî-karâr u deng ser-gerdân gerek
Müflis olub hânümândan geçûben
Bî-kumâş u bî ser ü sâ mân gerek.

77b/64

Hakk’ı bulmak ve O^(cc)’na ermek akıl ile değil kalp ile olur. O^(cc)’ndan O^(cc)’na giden bu yolda ancak O^(cc)’nun kudret ve hidayetinin yardımıyla yürünebilir. Bu sebeptendir ki Rûşenî, aşk yolcusunun günlerini Allah^(cc)’ın zikriyle zinde tutup uykusunu rahatını terk ederek tazarru ve niyazlarla kapıda beklemeyi gerekli görmüştür. Rûşenî, *Çobannâme Mesnevî*’sinde mesnevînin başkahramanı çobanın özelliklerini anlatırken onun sabahlara kadar yatmayıp hasretten içli içli ağladığını, böylece de hayretinin arttığını söyler:

Yatmaz idi giceler erteye dek
Sûzişine taña kalurdı melek.

112a/12

Belki iñen artubeni hayreti
Key katı hadden aşıben hasreti.

112a/13

Bî-hod olub söyledi ol sözleri
Dolıbeni kan yaş ile gözleri.

112b/1

1.3.3.5. Aşk ve Muhabbet

Aşk, Arapça kökenli şiddetli sevgi, bir kimsenin kendisini tamamen sevdiğine vermesi, sevenin sevdiğinde yok olması anlamında bir sözcüktür.⁵⁴⁶ Muhabbet ise sevgi, mahabbet anlamındadır. Sevginin yani muhabbetin coşkun hâli aşk olarak kabul edilmiştir.⁵⁴⁷ Kelabâzî (ö. 380/990), kulun kalbinin Allah^(cc)’a yönelmesi ve

⁵⁴⁶ Süleyman Uludağ, “Aşk”, *DİA*, c.4, s. 11; Uludağ, TTS, s.48-49; Cebecioğlu, TTDS, s. 65

⁵⁴⁷ Süleyman Uludağ, “Muhabbet”, *DİA*, c.30, s. 386; Uludağ, TTS, s.232; Cebecioğlu, TTDS, s. 405

meyletmesine, O^(cc)'nin emrine itaat etmeye, takdirine razı olmaya muhabbet⁵⁴⁸ derken Kuşeyrî (ö.465/1072) *Risâle*'sinde Bayezid Bistâmî (ö. 261/ 874)'nin “ ibadet ve taat gibi sende çok olan şeyi azımsaman, lütuf ve ihsan gibi onda az olan şeyi de çoğumsamandır” ve Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/ 909)'nin “ aşğın kendi sıfatlarını terk etmesi, sevgilisinin sıfatlarına girmesidir” dediğini nakleder.⁵⁴⁹ Kur'ân- ı Kerîm'de *aşk* sözcüğü yer almaz, *muhabbet* sözcüğü yer alır. Mâide Sûresi 54. Âyeti, Allah^(cc)'ın kulunu sevmesinin, kulun Allah^(cc)'ı sevmesinden önce olduğunu açıklar.⁵⁵⁰ Ayrıca “De ki, siz gerçekten Allah^(cc)'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah^(cc) da sizi sevsin ve suçlarınızı bağışlasın”⁵⁵¹ ve “ İman edenlerin Allah sevgisi daha kuvvetlidir”⁵⁵² âyetleri sûfler için muhabbet ve aşkın temel dayanakları olmuştur.

İlk dönem sûfleri aşk ile muhabbeti farklı kavramlar olarak ele almışlar, “aşk” kelimesi yerine “muhabbet” kelimesini kullanmışlardır. Hücvirî (ö.465/1072)'nin eserinde de bu durum söz konusudur. Ona göre aşk, kişiyi sevdiğinden ayıran bir sıfat olduğundan ve nazara dayandığından Hakk'a karşı caiz değildir. Muhabbet ise habere ve işitmeye dayandığı için herkes muhabbet davasında bulunmuştur.⁵⁵³

Gazâlî (ö.505/1111)'ye göre Allah^(cc)'i muhabbet, makamların en üstünüdür. Şevk, üns ve rızâ gibi makamlar ya onun eseridir, ya da ona tabidir.⁵⁵⁴ Marifet makamı da muhabbete ulaşmak için vâsıtaadır. Muhabbetin marifetin meyvesi olduğunu marifet ne denli kuvvetli olursa muhabbetin de o kadar kuvvetli olacağını söyler. Bu hususta Hasan Basrî (ö. 110/728)'nin “Rabbini bilen O'nu sever, dünyayı bilen ondan nefret eder” dediğini nakleder.⁵⁵⁵ Aşk ile ilgili dizelerinin birinde Dede Ömer Rûşenî şöyle der:

Tasavvuf kalbi Hakk'a bağlamakdur

Yüregin 'aşk odıyla dağlamakdur.

7b/3

Düşüben 'aşk odına bî-tekellüf

Yanub küllî kül olmakdur tasavvuf.

⁵⁴⁸ Kelabâzî, *age*, s. 163-4

⁵⁴⁹ Kuşeyrî, *age*, s. 438

⁵⁵⁰“Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler.” Mâide Sûresi, 5/54

⁵⁵¹ Al-i İmrân Sûresi, 3/31

⁵⁵² Bakara Sûresi, 2/165

⁵⁵³ Hücvirî, *age*, s. 373

⁵⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c.4, s. 533

⁵⁵⁵ İhyâ, c.4, s. 545-6

7b/8

Tasavvuf, kalbi Hakk'a bağlamaktır, aşk ateşiyle yüreği dağlamaktır. Aşk ateşine teklifsiz düşüp bu ateşte yanıp yanıp kül olmaktır. Yine başka bir beytinde

Sıfâtı merhametdür zâtı şefkat

Muhabbetdür sözi işi mevedded.

12b/10

Tasavvufu anlatan en belirgin sıfat merhamettir, kendisi ise baştan ayağa şefkattir. Anlattığı her şey aşktan dem vurur ve bütün işi sevgidir derken aşkın tasavvuf açısından önemini anlattığı bir başka dizide de şunları söyler:

Her ki görür Hâlık'ı her lahzada mahlûkdan

'İşkî hergiz ayru görmez 'âşık u ma'sûkdan.

93a/1

İnsan "Ahsen-i takvim" üzere en güzel şekilde yaratılmıştır. Allah^(cc), mutlak güzelliğin sahibidir, tartışmasız gerçek güzellik sahibidir. Bu güzelliğini kâinata serpmiş, herkes o güzellikten nasibi kadarını almıştır. Kâinata görülen her güzel Hüsn-i Mutlak'tan izler taşır. Cemâlden de aşk doğmuştur. Güzel olanı sevmek, yaratılanı sevmek Allah^(cc)'ı sevmek demektir. Bu nedenle bütün mahlûkatta Hâlık'ı görür âşık. Bu yolun sonunda ise âşık ma'sûka dönüşür. Bu makama fenâ fî'l- aşk denir. Bu menzilde âşık ile ma'sûk birleşir. Hakikatin tecellisinde fani olan, âşık ile ma'sûğu birbirinden ayrı görmez. Bununla ilgili bir beytinde âşığın sahip olması gereken vasıflardan bahseder:

Bir nefes terk itme 'ışkı 'âşık ol

Yürü ma'sûkuñ yolında sâdık ol.

62a/2

Her kim seve 'ışkı dostıyuz biz

Kim sevmese 'ışkı düşmeniyüz.

86b/2

Biz 'ışk gamıyla şâd u kâmuz

Cândan şeh-i 'ışka hoş-gulâmuz.

87a/1

Çeküb başı 'akl-ı bî-hıredde

'İşkuñ sözine mutî' u râmuz.

87a/2

‘İşk odıyla bişmişüz be-gâyet

Zâhid bigi sanma bizi hâmuz.

87a/3

Hakikat yolcusu olan âşık, aşktan bir an olsun ayrılmaz. Çünkü aşk, onu sarmaşığın sarıldığı her yeri kurutması gibi ma’şûktan başka her şeyden uzaklaştırır. Ma’şukunun yolunda sadık olur. Ayrıca Rûşenî’ye göre âşıklar, aşkı sevenin dostu, sevmeyenin düşmanıdır. Aşk dertsiz olmaz, bu dertle mutlu olan âşık, aşk padişahının kuludur. Akılsız kişilerden uzaklaşıp aşkın sözlerine râm olmuştur. Aşk ateşiyle piştiği için zâhid gibi ham değildir.

Sen bunu bil kim baña ey muhterem

‘İşk ile inildü gerek derd hem.

99a/11

Âh gerek derd ile hem sûz ü sâz

Sûziş ile hem sehun-ı cân-güdâz.

99a/12

Derd-i derûn dîde-i giryân gerek

Sîne-i sûzân dil-i biryân gerek.

99b/1

Derd gerek derd gerek derd ü derd

Derd-i derûn ile olan rûy-ı zerd.

99b/2

Âşık olan dertli olur, gönlü yanık, gözü yaşlı olur. Aşkın ateşinden gönlünden âh ateşi yükselir.

‘İşk erinüñ dirliği ilden cüdâ

Mezhebi Hakk millet ü dîni Hudâ.

99b/4

Mezheb ü kişi Hakk olur ‘âşıkuñ

‘Îşret ü ‘ıyşî Hakk olur ‘âşıkuñ.

99b/5

Aşk erinin derdi herkesten farklı olur; mezhebi Hakk, dini milleti Hüdâ olur. İşi gücü, yediği içtiği her şey Hakk olur. Aşağıdaki dizelerde de Rûşenî aşkı ateş meteforuyla anlatır:

Rûşenî tapdı yanub ‘ışk odını
Rûşenîdür nâr-ı ‘ışkuñ odunu.

62a/3

Nâr-ı ‘ışkuñ odunu ‘uşşâkdur
Niceler ‘ışk odına müştâkdur.

62a/4

‘İşk nârı yakarı yakmaz cehennem
‘İşk odıdur ‘âşika nâr-ı Na’im.

62a/5

‘İşk odı sûretde gerçi nârdur
Nûrdur ma’nide hem gülnârdur.

62a/6

Hâr u hasdur dilde dünyâ-yı denînüñ sevgüsü
‘İşkuñ odına yandur dildeki hâr u hası.

92b/6

Aşk ateşinin odunu âşıklardır, aşkın ateşini bulan Rûşenî de artık bu ateşin odunu olmuştur. Aşk öyle bir duygudur ki güçlendikçe ateşi artar. Aşk, her şeyi yakıp yok eden bir afet olduğundan aşığı da ma’şukta yok eder. Bu nedenle dünyada aşk ateşi ile yanan âşıkları cehennem ateşi yakmaz, aşkın ateşi onlar için Naim cennetinin ışığı olmuştur. Görünüşte ateşe de sevgiliye vuslata sebep olduğu için aslı nûrdur, gül bahçesidir. Kalpte yer alan alçak dünyanın sevgisi ancak çer çöp mesabesindedir. Bunları aşk ateşiyle yandırmak gerekir. Aşka dizelerinde çokça yer veren Rûşenî’nin dizelerinde, aşk ile ilgili en sık karşılaştığımız benzetmelerden biri de aşk- şarap benzetmesidir:

Şarâb-ı ‘aşkı idüb her nefes nûş
Olurlar vâlih ü hayrân u med-hûş.

16b/2

Müdâmî nûş idüb câm ile sahbâ
Cemâlu’llâhı iderler temâşâ.

16b/3

Yine sâkî bizi mest-i müdâm it
Müdâmı sunuben mest-i müdâm it.

9b/3

Müdâmı kim içenler vâsıl oldu
Dilekleri dükeli hâsıl oldu.

9b/4

Müdâmı kim hayâtıdur cihânuñ
Dilüñ dileği hem cânı cânuñ.

9b/5

Rûşenî Allah^(cc)'a ermenin ancak sevgiyle olacağını, aklın bu konuda yetersiz kalacağını savunmuştur. Mi'rac'da akılı temsil eden Cebrâil^(as)'ın Hz. Peygamber^(sav)'i bir noktaya kadar götürebilmesi, daha ileriye gidebilmesi için O'nu aşkı temsil eden Refrefe teslim etmesi hadisesinde olduğu gibi Allah(cc)'a giden yolda akıl belli bir yerde durmak zorundadır; bu noktadan itibaren insanı Allah(cc)'a götüren aşktır. Allah(cc)'ı tanıma ve bilme yolunda en etkili yol olan aşk, sarhoşluk verdiğinden, aşığı vecde getirdiğinden dolayı şaraba benzetilmiştir. Âşıklar da bu aşkın sarhoşu olup Cemâlullah'ı temâşa ederlerdir. Tek dileği Cemâlullah olan Rûşenî de bu şaraptan içip sarhoş olmak, dileklerinin tamamının gerçekleşmesini ister. Ne rengi ne kokusu olan muhabbet şarabını içen Hakk'ın sevgi sözlerini işitir, gönül bahçesinde taze güller biter:

İdesin tâ muhabbet hamrını nûş
Meveddet sözlerini idesin gûş.

11a/5

Müdâmı içesin bî-kâse müller
Gülistânında bitüb tâze güller.

11a/6

Müdâmı kim ne rengi var ne bûsı
Ne baş ağrıması ne hûd yuhusı.

9b/6

Ne kûze görünür ortada ne mey
Ne çengi ü berbat ne def ü ne ney.

9b/7

Bu öyle bir şaraptır ki gerçek şaraplar gibi ne rengi ne kokusu, ne baş ağrıtmayı ne uyku vermesi vardır. Üstelik ortada ne çanak ne şarap gözüdür, ne de içki meclisinin daimi üyeleri olan çeng, def, berbat, ney gibi çalgılar vardır. Aşağıdaki tuyuğlarda ise aşk önce mutfağa benzetilmiş sonra da oyun olarak düşünülmüştür:

Her ki ‘ıškuñ matbahından yir müdâm
İçüben sâkî-i Bâkîden müdâm
Yidügi içdügi anuñ nûr olur kamu
Tavaf itdügi olur Beytü’l-Harâm.

82a/101

‘İşk bir kassâbdur ‘âşık koyun
‘Âşıkı öldürmedür ‘ışka oyun
Rûşenî’nüñ gönîlidür iy nûr-ı ‘ayn
Vâlih ü ser-geşte beyne’l-ısba’ayn.

82a/102

Aşk mutfağından yiyen, Hakk’ın şarabını içen kişinin yediği içtiği hep nur olur, tavaf ettiği ise Beytü’l-Harâm. Aşk, bir oyundur ki kendi kasap rolündedir, âşık ise koyundur. Bu oyunun temeli âşığı öldürmek üzerine kuruludur. Aşk şu beyitte karşımıza pazar olarak çıkar:

Sûk-ı ‘ışka girmişem geşt iderem hoş zevk ile
Çıkmazam kimse söziyle ben dahı ol sûkdan.

93b/5

Canların alınıp satıldığı aşk pazarına giren âşık, bundan pek büyük zevk almaktadır. Bu yüzden hiç kimse bu pazardan çıkmak istemez. Rûşenî, bazı beyitlerinde akıl ile aşkı karşılaştır:

‘İşk ile ‘akluñ meseli Mûsâyâ
Âteş-i tîz ile kuru bûriyâ.

100a/9

‘Aklı satub ‘ışk ile al hayreti
Sûziş ile derde degiş fikreti.

100a/10

Akıl, dünya ile alakalı bütün işlerimizde ne kadar gerekli olursa olsun Hakk’a ulaşma noktasında çöp mesabesindedir. Akıl ile aşkın misali ateş ile ot gibidir. Aşkın

maşuktan başka her şeyi yakan ateşi akıl da yakar. Bu nedenle akıl, aşka ve hayrete satılmalıdır, düşünce gücü dert ile âteş ile değiştirilmelidir. Allah^(cc)'ın yaratmış olduğu muhteşem kâinat ve ondaki kusursuzluk karşısında aklın hiçbir hükmü kalmayacaktır zaten. Aşağıdaki dizelerde de Rûşenî, aşkdan cüdâ kalmamak için dua eder:

Senüñ ışkunla tapdum her ne tapdum

Añadur şükürüm ancak saña tapdum.

3a/13

Koma sevgüñden özge sevgü dilde

Koyub ancak aduñ yâdını dilde.

4b/1

Dahi seni sevenler sevgüsin vir

Kalanda bî-meded feryâduma ir.

2b/2

Yine vir bir ‘amel ki idüb mukarreb

Yitişdüre senüñ sevgüñe yâ Rab.

2b/3

Hüdâ ‘aşkıñdan özge ‘aşkı terk it

Hüdânuñ ‘aşkıñı gönülünde berk it.

17a/1

Tâlibâ terk itmeseñ ger varını

‘İşk kande gösterür dîdârını.

62a/1

“Kavuştuğum her şeye Sen’in aşkıñla kavuştum, Şükürler olsun ki ne bulduysam Sen’in aşkıñla buldum, sadece ve sadece sana taptım. Gönümde sevginden başka sevgiler bırakma ki dilimde sadece senin yâdın kalsın. Ayrıca seni sevenlerin sevgisini ver, feryâdlarıma yetiş. Öyle bir amel yapmayı nasip et ki Sen’in sevgine ulaştırırsın beni” diye dua eden Rûşenî, Allah^(cc)'ı bilmenin, ancak aşk ile olduğunu öğrenmiştir. Yapılması gereken tek şey O'nun aşkıñdan başka her şeyi gönülden atmaktır. Çünkü aile, eş dost, mal mülk gibi sevgiler, Allah^(cc) sevgisini azaltır. Varını yoğunu terk eylemeyene Hakk dîdârını göstermez.

1.3.3.6. Vecd ve İstiğrâk

Vecd, sözlükte “istediğini bulma, var olma, buluş, yüksek heyecan duymak” anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Tasavvufta kasd veya zorlama olmadan kalbe gelen hâldir.⁵⁵⁶ Kelabâzî (ö. 380/990) vecdi, bir korkunun, gamın veya ahiret halleriyle ilgili bir mananın kalbe tesadüf etmesi diye tanımlar. Ona göre vecd, yok olmaya mahkûmdur. Marifet ise Allah(cc) ile var olduğundan kaybolmaz.⁵⁵⁷ Serrâc et- Tûsî (ö.378/988) ise vecdin kalplerin kaybetmiş olduğu saflığa zikirle tekrar kavuşabilmesinden doğan hal olduğunu söyler.⁵⁵⁸ Vecdin tevâcüd, vücûd ve vecd olmak üzere üç derecesi vardır. Tevâcüd, kemal haline malik olmayan bir sâlikin kendi gayreti ile vecdi davet etmesidir. Tevâcüdden sonra vecd gelir. Kulun kendi iradesinin tesiri olmaksızın sâlike gelen ve kalbine tesadüf eden feyz, lütuf ve ihsanlardır. Vücûd ise vecd halinden yükselenlerin ulaştığı mertebedir. Kuşeyrî (ö.465/1072) şeyhi Ebû Ali Dekkâk’ın (ö. 406/1015) “tevâcüd, kulun onu taşıyabilecek güçte olmasını gerektirir. Vecd, kulun istiğrakını (manevî hallerde boğulmasını) gerektirir. Vücûd ise kulun tamamen yok olmasını gerektirir. Kul bu hususta deniz gören, sonra gemiye binen, sonra da denize dalan kimse gibidir” dediğini nakleder.⁵⁵⁹

Vecd ilk kaynaklarda “fakd” ile birlikte kullanılmıştır. Vecd buluş, fakd kaybediştir. Fakdı olmayanın vecdi olmaz. Vecd sahibi telvîn ehli olduğundan bazen nefsin sıfatlarının yok olmasıyla bazen de bulması ile vecde ulaşır.⁵⁶⁰

İstiğrak ise dalma, içine gömülme anlamındadır.⁵⁶¹ Tasavvufta ise vecdin son aşaması olan vücûd ile yakın anlamlıdır. İlâhî sevginin istilâsı nedeniyle sâlikin kendinden geçmesi, hiçbir duygu, algı ve bilince sahip olmaması, maddî âlemden habersiz hâle gelmesidir.⁵⁶² Rûşenî, aşağıdaki şiirinde Şeyh Şiblî’nin (ö. 334/945) vahdet meyinden içip mest ve hayran gezerken okunan bir şiirden etkilenip vecde gelmesini anlatır:

Ki ya’nî Şeyh Şiblî fahr-i evtâd

Cihân halkını iden Hakk’a irşâd.

25b/2

⁵⁵⁶ Uludağ, TTS, s. 376; Cebecioğlu, TTDS, s. 694; Semih Ceyhan, “Vecd”, DİA, c.42, s.583-4

⁵⁵⁷ Kelabâzî, *age*, s. 171

⁵⁵⁸ Tûsî, *age*, s.352

⁵⁵⁹ Kuşeyrî, *age*, s. 151-2

⁵⁶⁰ Cebecioğlu, s. 694

⁵⁶¹ Develioğlu, s.546

⁵⁶² İstiğrak, DİA, c.23, s.333, Uludağ, TTS, s. 193

Humı hoş hamrı tevhdle dolub.
İçüb vahdet meyinden serhoş olub.
25b/3

Gezüp bâzâr içinde mest ü hayrân
Giderdi âh idüb üftân ü hîzân.
25b/4

Meger kim oturub bir hoş fikâ'î
Okuyub geh gazel gâhi rubâ'î.
25b/5

Dir idi ün çeküb bilişe yâde
Gelüñ kim kalmadı birden ziyâde.
25b/6

İşidüb Şiblî anı gitdi vecde
Düşüb vecdinüñ odı ehl-i derde.
25b/7

Rûşenî doğuda, batıda, kuzeyde, güneyde bulunan ve buraları koruyan dört büyük veliden biri olduğuna inandığı Şeyh Şiblî'nin (ö. 334/945) tevhd şarabından içip vahdet meyiyle sarhoş olup pazarda mest ve hayran bir şekilde düşe kalka gezerken zeki ve anlayışlı birinin kah gazel kah rubâî okuduğunu görür. Bu kişinin tanıdık tanımadık herkese "Bir'den başka hiçbir şey kalmadı" diye seslendiğini duyunca vecde gider. Aşağıdaki dizelerde de vecd ile zikir arasındaki ilişki terennüm edilmektedir:

Di hüvel evvel ü hüvel âhiri müdâm
Hû'dan içüb mest olub câm-ı müdâm.
56b/1

Olmaya hiç ihtiyâcı bir şeye
Bî-hûd olub gark ola bahr-i Hâyî'a.
56b/2

Vara bahrüñ gamrine gavvâs- var
Gamr-i deryâda olur her ne ki var.
56b/3

Yüzmeye bahrüñ yüzinde has gibi
Tutmaya alçak himmetin nâ-kes gibi.

56b/4

Toğıben cânũñ göğinden Hû Hû

İde rûşen arzı çışmũñ nûrı Hû.

56b/5

Nûrı kimse tapmaz nûr olmasa

Kimse hûri görimez hûr olmasa.

56b/6

Her nefes sağrâk-ı istiğrâkı ol

Nûş idüb hoş tapar idi baña yol.

56b/7

Sagrâk-ı safâyı itdürüb nûş

Hoş göstereni bize likâyı.

89b/6

Sâliki kendinden geçirip başkalaştırması, verdiği zevkle mest etmesi, mazhar kıldığı ilahi tecelliyat ile dehşete düşürmesi sebebiyle ilahi aşk, şarap gibidir. Aşk, insanın Allah^(cc)'ta kendisini yok ederek ikilikten kurtulmasının, vahdete ermesinin de imkâmıdır. Seyr ü sülûkun evveli de ahiri de aşktır. Aşkla yola çıkan, aşkla ibadet ve zikredenler vuslata ulaşırlar. Evvel âhir Hû şarabından içip sarhoş olanların hiçbir şeye ihtiyaçları kalmaz. Hayy denizinde gark olur. Ancak bu denizin derinliklerine dalgıç gibi dalmak gerekir. Çünkü her ne varsa denizin derinliklerinde vardır. Denizin yüzünde yüzmekle vuslat gerçekleşmez. İlahi muhabbet ummanında ve vahdet denizinde gark olanlardan bir iz, nişan kalmaz. Böylelikle kendinden geçerek Allah^(cc)ile baş başa kalan âşık, likâyı görecektir.

1.3.3.7. Cezbe

Çekme, heyecana gelme, kendinden geçme anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Tasavvufta ise İlâhî inâyetin gereği olarak Allah^(cc)'ın kendisine giden yoldaki mertebeleri aşması için gerekli olan her şeyi kuluna bahşetmesidir. Sâlikte istikamet üzere olma ve ibadet etme arzusu doğurarak ona her türlü belâ ve sıkıntıya sabretme gücü kazandıran cezbe ile sâlik, Allah^(cc)'ın dışında her şeyi unutarak kendinden geçer ve kulluğundan habersiz hale gelir; vecd ve istiğrak haline girer.⁵⁶³

⁵⁶³ H. Kamil Yılmaz, "Cezbe", *DİA*, c.7, s.504; Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, *TS*, s. 367

Cezbe iki türlü olur: Hafî cezbe ve celî (açık) cezbe. Hafî cezbe hâlinde kul, Hakk'ı sever. Hakk'ın emirlerini yerine getirmekten derin bir zevk alır ve sürekli daha derin bir haz kaynağına doğru çekildiğini hisseder. Celî cezbe hâlinde ise Hakk, kulunu sever.⁵⁶⁴ Rahmân'ın cezbese ansızın geldiğinde kulun nefsi gönül olur, bedenini cân eder. Bu yüzden Rûşenî, Allah(cc)'tan cezbese ister:

Cezbe-i Rahmân yitişüb nâgehân

Nefsiñi dil eyleye cismüñi cân.

109a/5

Rûşenî iy yoğ iken var iden

Dîdesini lâyıık-ı dîdâr iden.

109b/3

Aña dahi cezbeñi göndüresin

Göñlini küllî saña döndüresin.

109b/6

Cezbe, kula Hakk'tan bir mevhibedir. Sâlik, yaptığı riyazet, ibadet ve tasfiye ile o cezbeyi elde edemez. Rûşenî de kendisi yok iken var olmasını dileyen, onu en güzel suretle varlık sahasına çıkaran, üstelik gözlerini Cemâlullah'ı temaşayla şereflendiren Rabbine dua eder: “O, her an daha da artan, daha da büyülü bir hal alan sırlı bir dünyaya gönlümü tamamen çevir!”

1.3.3.8. Firâk- Vuslat

Sözlükte “ermek, erişmek, kavuşmak, ittisal ” anlamına gelen vuslat, tasavvufta Allah(cc)'a ulaşarak O(cc)'nunla birlikte olma hâlidir. Vuslat, iki şey arasındaki mesafeyi kaldıran kimsenin ulaştığı son noktadır. Vuslat hâlinin zıddı ise hicran, firkat, infisal olarak adlandırılır ve kulun Hakk'tan ayrılık ve uzaklığı, Hakk'ın âlem ve içindekilerden münezze oluşudur.⁵⁶⁵

Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988) vuslatı “gaib olana ulaşmak”, firkati ise “sevgiliden ayrı düşmek” şeklinde tanımlamış ve Yahyâ b. Muâz Râzî'nin (ö. 258/871) “arşın altındaki tabiat âlemine gözünü yummayan kişi, arşın üstündeki ilâhî âleme ulaşamaz” dediğini nakleder.⁵⁶⁶ Hücvîrî (ö. 465/1072) de *Keşfü'l-Mahcûb*'da Amr b. Osman Mekkî'den (ö. 291/903) naklen Allah(cc)'ın kalpleri yarattıktan sonra kurb makamında

⁵⁶⁴ Cebecioğlu, TTDS, s. 129

⁵⁶⁵ Semih Ceyhan, “Vüsul”, *DİA*, c. 43, s. 143

⁵⁶⁶ Tûsî, *age*, s. 419

muhafaza ettiğini; ruhları halk ettikten sonra onları da üns bahçelerinde koruduğunu; bunlardan önce yarattığı sırrı da vuslat derecesinde muhafaza ettiğini yazar.

Kâşânî'ye (ö. 730/1330) göre vasl, sâlikin sekr, bast ve sahv makamlarından sonra ulaştığı menzildir. İttisâlü'l-i'tisâm adı verilen ilk basamağı sâlikin Hakk'ın azametinin tecellisinden sonra Hakk'ı birlemesi ve sadece O'nu müşahede etmesidir, İkinci aşama olan ittisâlü'ş-şühûd ise Hak ile kul arasındaki perdelerin bütünüyle ortadan kalkmasıdır. İttisâlü'l-vücûd denilen üçüncü aşama da Hakk'ı basiret gözüyle bulmaktır. Bu da cem' makamından sonra gelir. Bu üç aşamanın sonunda sâlik birliğin sağladığı vuslatın, çokluğun yol açtığı ayrılığı giderdiğini görür. Bu hale ittisâlü'l- infisâl denilir. Bu görüş eşyada Hakk'ın birliğini müşahede edenlerin yani vahdet-i şühûd ehlinin kârıdır. İttisâlden sonra eşyanın hakikatleri bütün tafsilatı ile bilindiği için daha üstün olan infisâl mertebesi gelir.⁵⁶⁷ Aşağıdaki beyitlerde Rûşenî, vuslata ermenin yollarını terennüm eder:

Cihânda tapmak isteriseñ vefâ hoş
Cefâkeş ol cefâkeş ol cefâkeş.

10a/11

Varayın dirseñ Hakk'a budur yol
Bir arada otur sâbit kadem.

10a/12

Zemîn bigi içüñ genc ile tolsun
Dilüñ gencîne-i esrâr olsun.

10a/13

Özlerini leng düzetdükleri
Fahrı koyub fakrı gözetdükleri.

115b/2

Tañrıya gidende düşeler öñe
Kalmayalar gidüben iller soña.

115b/3

Pes yüri var sen dahi iy zû-fünûn
'İlmi virüb hilmi satun al satun.

115b/4

⁵⁶⁷ Kâşânî, TS, s. 34-35; 88-89

Ta düşesin bir bölüğüñ öñine
Süziliben kalmayasın soñına.

115b/5

Bu didigüm sözleri tutsañ tamâm
İrte gice Hakk ilesin ve's-selâm.

115b/6

Vuslatın başlangıcı kulun kendini Hakk'tan uzaklaştıran her şeyden yüz çevirmesidir. Toprak gibi olan, her türlü cefaya eziyete “of” demeden katlanan nefislerindeki aksaklıkları düzelterler Allah^(cc)'a giden yolda öne düşerler. Bütün ilimlere sahip olduğunu zanneden kişi ilmini bırakıp hilmi satın alırsa en kısa zamanda Hakk'a kavuşur.

1.3.4. Velâyet Mertebeleri

1.3.4.1. Safâ

Temizlik, arılık, duruluk, zevk, keyif anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Aynı kökten türeyen ve “süzmek, arıtmak, saf ve temiz hale getirmek” demek olan tasfiye, nefsi kötülük ve günah kirinden temizlemektir.⁵⁶⁸ Allah^(cc)'ın Müddessir sûresinde “elbiseni temiz tut, günahlardan uzak dur”⁵⁶⁹ buyurması maddî ve mânevî temizliğe verilen önemi gösterir.

Hücvîrî'ye (ö.465/1072) göre Safâ, inci gibi pırıl pırıl parlayan bir manadır, tasavvuf ise bu mânânın hikâye edilmesidir. “Safâ ve safvet siddik olanın sıfatıdır” Bunun ehli, bu derecede üç kısımdır: Sûfî, mutasavvıf, mustasvif. Mücahede ile hakikatlerin hakikatine vasıl olan, nefsi ile fâni, Hakk ile bâki olan sûfîdir. Bu hâli mücahede ile talep eden mutasavvıftır. Mal ve makam sahibi olmak, dünyadan nasibini almak için kendini onlara benzeten mustasviftir. Sûfî vusûl, mutasavvıf usûl, mustasvif ise fuzûl sahibidir.⁵⁷⁰ Ankaravî (ö. 1041/ 1631) velâyet derecelerinin en yücelerinden biri kabul ettiği safânın üç mertebesi bulunduğunu söyler. Birincisi ilmin safâsıdır ki bu ilim sâliki Hz. Peygamber^(sav)'ın adâbıyla terbiye eder. Bu derecedeki sâlik, Hakk Teâlâ hakikatin sonunda olan sırları süluklarının başlangıcında müşâhede eder. İkincisi hâl

⁵⁶⁸ Uludağ, TTS, s. 303-345; Cebecioğlu, TTDS, s. 533-634

⁵⁶⁹ Müddessir Sûresi, 74/4-5

⁵⁷⁰ Hücvîrî, *age*, s. 95-96-97

safâsıdır. Bununla vuslat delillerini müşâhede olunur. Üçüncüsü ise fenânın başlangıcı kabul edilen ittisal safâsıdır.⁵⁷¹

Gazâlî (ö. 505/1111) temizliğin beden ve dış ortamın pislikten, kirden pastan temizlenmesi, organların günah sayılan davranışlardan korunması, kalbin kötü huylardan arındırılması, sırrın mâsivâdan temizlenmesi şeklinde dört mertebesinin bulunduğunu belirtir. Sırrın temizlenmesi peygamberlere ve siddîklara mahsustur. Her mertebedeki temizlik onunla ilgili amelin yarısıdır. Kalp amellerinde en son gaye, kalbi yanlış inançlardan ve kötü şeylerden temizleyip doğru inanç ve güzel ahlâkla donatmaktır. Kalp temizliği kalp amellerinin yarısı olduğundan temizlik de iman yarısıdır.⁵⁷² Rûşenî de dizelerinde bu konuya değinir:

Ne sūfînüñ kim olmaz öz özi sâf

Görür her gördüğünde dürlü evsâf.

11b/7

Öziñden sâfi it evsâfi sūfi

Diyeler saña tâ kim sâfi sūfi.

11b/8

Tasavvufta bütün mevcûdâtтан safâ bulmak demektir. Kul, makamlardaki bağlardan, hallerdeki kederden uzak kalır, telvîn mahallinden azâd olur, iyi sıfatlara sahip bulunur, bu sıfatları dahi görmezse kulun hali akılların bile idrak edemeyeceği düzeye gelir. Safâ halindeki kul, gaybetsiz olarak huzur; sebepsiz olarak vecd halinde bulunur. Sıfatlarından fâni, sevgilinin sıfatı ile bâki olan herkes, sevgilinin kendisi olur.

1.3.4.2. Vakit

Sâlikin içinde bulunduğu hâle vakit denilmiştir. Sâlik, daima içinde yaşadığı anın hükmü altındadır, ibnü'l-vaktır. İbnü'l-vakt olmak, geçmişin ve geleceğin üzüntülerini ya da umutlarını bir yana bırakarak ânı değerlendirmeyi gerektirir. Ebu'l-vakt ise bunun üstündedir çünkü ebu'l-vakt, vakit ve halin hükmünden kurtulup zamanda ve hallerinde tasarrufta bulunan kişidir. Bu makamda insan, âlemin ruhu ve devamlılık sebebidir. Kutbu'l-aktâb bu makamın ehliendir. Birincisi telvin, ikincisi temkin ehlinin sıfatıdır. Sûfîler halin meydana geldiği, müridin bütün varlığını kaplayan

⁵⁷¹e- Ankaravî, Şeyh Rûsûfiddîn İsmâîl b. Ahmed, *Mevleviler Yolu*, Haz. Mehmet Kanar, Şûle Yay. İstanbul 2012, s. 340

⁵⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, c. 1, s. 334-335

zamanın ölçülemeyen en küçük parçası olan an için “ân-ı dâim, ân-ı hâzır, vakt-i dâim, vakt-i saâdet, lemhatü'l-basar, dehr” tabirlerini kullanırlar.⁵⁷³

Kuşeyrî (ö. 465/1072) şeyhi Ebû Ali ed-Dekkak'ın (ö. 495/1014) “vakit, kulun içinde bulunduğu haldir. Eğer kulun hali dünyevî düşüncelerle dolu ise vakti dünya, âhirette ise vakti âhiret, neşeli ise vakti neşe, hüznü ise vakti hüznüdür” dediğini nakleder.⁵⁷⁴ Dede Ömer aşağıdaki dizelerde Cüneyd-i Bağdadî'nin (ö. 297/909) “tasavvuf, vakitleri muhafaza etmektir”⁵⁷⁵ sözüne dizelerinde yer verir:

Tasavvuf hıfz-ı evkâta dimişler

Tasavvuf terk-i tamâta dimişler.

7a/14

Vefâ göstermedür mânend-i Yûsuf

Ganîmet bilmedür vakti tasavvuf.

7b/15

Tasavvuf zamanı ganimet bilmek ve onu korumaktır. Bu sebeple geçmiş ve gelecekle ilgilenmemek gerekir. Çünkü geçmişi ve geleceği düşünmek, içinde yaşanan zamanı boşa harcamaktan başka bir şey değildir. Sâlik “ibnu'l-vakt”tir, içinde yaşadığı zaman parçasının her anını değerlendirir. Her vakitte o vakitte yapılması en doğru olan şeyi yapar çünkü onun için “vakit içinde Hak ile hoş olmak, aziz ve kıymetli olan vakti, en aziz ve en değerli olandan başkası ile meşgul etmemek” esastır. Geçmiş ile meşgul olup “ne yaptım, daha iyisini neden yapamadım?” gibi düşüncelere takılıp kalırsa veya gelecek ile uğraşırsa, vakitten mahcup kalınır. Bu sebeple kul, haddini bilmeli, Rabbine muvafakat etmeli ve hâline razı olmalıdır. Rûşenî'nin isteği de dâimü'l- vakt olmaktır:

Ben senüñle oldugumca iy Ganî

Rûşenîyem Rûşenîyem Rûşenî

İstegüm bu bes benüm senden müdâm

Dâyimü'l-evkât idesin Rûşenî.

80b/89

Pes dilerem ki beni sen iy Ganî

Dâ'imü'l evkât idesin rûşenî.

110a/11

⁵⁷³ Semih Ceyhan, “Vakit”, *DİA*, c.,42, s.491-492; Mehmet Demirci, “ Hal ”, *DİA*, c.15, s. 216

⁵⁷⁴ Kuşeyrî, *age*, s. 142

⁵⁷⁵ Kelabazî, *age*, s. 137

Dâimü'l-vakt yani ân-ı dâimî zamanın iç yüzüdür, zamanın bölünemeyen en küçük parçasıdır. Vaktin ve bu vaktin zuhuratı olan dünyevî zamanların asıl sahibi Allah^(cc)'tır. Bu sebeple vakit Allah^(cc)'ın eserlerindedir. Ezelden ebede her şey O^(cc)'nun sayesinde yenilenmektedir. Dâimü'l- vakt olmak demek, görünürdeki çokluğun ve bölünmüşlüğü aşarak tek hakikate veya varlığa erişmek demektir. Bu sebeple ân-ı dâimî vahdet-i vücûdun bir tezahürüdür.

1.3.4.3. Sır- Esrâr

Gizli olan, söylemeyen şey demek olan sır tasavvufta kalpte bulunan Rabbâni bir latîfedir. Gönül ehlerinden ve keşif sahiplerinden başkasının idrâk edemediği tasavvufî duygular ve bilgiler ve ruhun bir idrak mertebesi olmak üzere iki anlamda kullanılır. Ruh sevginin, kalp marifetin, sır da müşahedenin mahallidir. Sır, her türlü mâsivâ lekelerinden arınmış ve her zaman ruh âlemiyle açık münasebette bulunan kalptir.⁵⁷⁶ Kuşeyrî (ö. 465/1072) için sır “vakıf olduğun şeydir. Sırrın sırrı ise Hakk'tan başkasının vakıf olamadığı şeydir.”⁵⁷⁷ Hücvirî (ö. 465/1072), Amr b. Osman el- Mekkî'nin (ö.296/908) konuyla ilgili şunları söylediğini nakleder:

“Allah^(cc)bedenlerden yedi bin yıl önce kalpleri yaratmış, onları kurb makamında muhafaza etmiş; kalplerden yedi bin yıl önce ruhları yaratmış, onları üns gülistanında saklamış, ruhlardan yedi bin yıl önce sırları yaratmış, bunları da vuslat derecesinde muhafaza etmiştir. Her gün üç yüz altmış defa cemalin keşfi ile sırra tecellî etmiş, üç yüz altmış defa nazarı ile ikramda bulunmuş, üç yüz altmış kere de üns latifelerinden bir latifeyi kalbe zahir kılmıştır. Her biri kendinden daha mükerrem birini görememiş, bu sebeple Hakk Teâlâ onları imtihan etmiş; sırrı ruha, ruhu kalbe kalbi de beden içine hapsedmiştir”⁵⁷⁸

İbn Arabî (ö.638/1240) sırrı bilginin sırrı, hâlin sırrı ve hakikatin sırrı şeklinde üç mertebede ele alır. Bilginin sırrı, Allah^(cc)'ın diğer isimlerini değil “Allah^(cc)” ismini bilenlerin hakikatidir. Hakk kulun gözü, kulağı ve bilgisi olunca kul, Hakk'ı kendisine delil ve alamet yapan Hakk'ı O^(cc)'nunla bilir. Bu, hâl sırrıdır. Hakikat sırrı ise bilginin bilen zâtına ilave bir durum olmadığını, var olanların ancak Allah^(cc)'a ait

⁵⁷⁶ Necdet Tosun, “Sır”, *DİA*, c. 37, s. 115-116; Cebecioğlu, TTDS, s. 569; Uludağ, TTS, s. 127-317

⁵⁷⁷ Kuşeyrî, *age*, s. 184

⁵⁷⁸ Hücvirî, *age*, 372

bulduğunu bilmekten ibarettir.⁵⁷⁹ Rûşenî aşağıdaki beyitlerde Fâtır Sûresi 38. âyetinden manen iktibas yaparak Allah(cc)'a seslenir:⁵⁸⁰

Eyâ dânen-de-i sırr-ı hafıyyât
Ne hâcet Hazretüñe ‘arz-ı hâcât.

1b/2

İnsan bu dünyada Allah(cc)'tan ayrılmış, araya da yetmiş bin perde girmiştir. Ama bu perdelenme insan açınsındandır. Allah(cc)bütün yarattıklarının her zerresinde her an hazır ve onları sürekli yönlendirmektedir. İnsana şah damarından daha yakındır.⁵⁸¹ Göklerin ve yerlerin nuru⁵⁸² olan Allah(cc)her an, her yerde tecelli etmektedir.⁵⁸³ Allah(cc), kâinatta yarattığı her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilir, tüm canlılara hâkimdir. Yerin yüzündeki kum tanelerinin sayısından kozmostaki gök taşlarının sayısına kadar her şeyi hatta insanların düşündüklerini, içlerinde gizlediklerini dahi eksiksizce bilir. Allah(cc)'ın bilmesinin sınırı yoktur. Rûşenî'ye göre sûfî, sırların tamamına vâkıf olandır:

Aña dimiş tasavvuf ehli sûfî
Ola mecmu'-ı esrâra vukûfî.

11a/13

Allah(cc)'ın zâtı devamlı gizli kalmakta, tecellîleri de devamlı açılıp genişlemektedir. Bu tecellîlerden biri de “artık üzerinden perdeyi kaldırdık, şimdi gözün keskindir”⁵⁸⁴ âyetinin de bildirdiği, tam bir kulluk bilincine sahip olan hak yolcusunun Hak'tan gelen mârifet nurları sayesinde kalbinde ilâhî sırların açılıp belirmesidir. Allah(cc)bir kula tecelli ettiği zaman, o kalbe nakşeder. Neler nakşettiğini, ona bu nakışları nakşeden Nakkaş bilir. Onun kalbi artık bir kitap olur. Öyle bir kitap ki satırlar arasında bulunmaz. Allah(cc)'ın dilediği kadar esrâr-ı ilâhî'yi anlatır. Onun içindir ki sûfnin bildiğini başkası bilemez. Sûfnin dikkat etmesi gereken en önemli şey ise sırrına sahip çıkmasıdır:

Dimiş bir server hoş ser-efrâz-er
Serüñ vir virme sırruñ iy birâder.

8b/11

⁵⁷⁹ İbn Arabî, age, c.9, s. 193-194

⁵⁸⁰ “Muhakkak ki Allah, göklerin ve yerin gaybını (bütün gizliliklerini) bilendir. Doğrusu O, sînelerin içinde olanı (dahi) hakkıyla bilicidir.” Fâtır Sûresi, 35/38

⁵⁸¹ Kaf Sûresi, 50/ 16

⁵⁸² Nur Sûresi, 24/349

⁵⁸³ “O, her an yeni bir şe'ndedir.” Rahmân Sûresi, 55/29

⁵⁸⁴ Kaf Sûresi, 50/ 22

Ki sırru gizlemek merdânelikdür
Velî fâş eylemek divânelikdür.

8b/12

Kesildi sır dimekden niçe serler
Asıldı dâra nice şîr-i nerler.

9a/11

Allah^(cc)'ın velî kullarının Allah^(cc)'ın bahşettiği bir takım bilgileri gizlemeleri gerekir. Kuşeyrî bu konuda şunları söylemektedir: “Âlimler ilmi yaymak borcundadırlar. Velîler ise sırları gizlemek durumundadır. Eğer bilginler ilmin delillerini gizleyecek olurlarsa kendilerine cehennem ateşinden yular takılır. Veliler ise kendilerine verilen sırları ifşâ edecek olurlarsa bu sırlar kendilerinden alınır.”⁵⁸⁵

Rubûbiyyetden iy sır iden ifşâ
Sakın ifşâsına küfv ola inşâ.

9a/10

Olasın yir bigi esrâra mahzen
Olub cevherler için kân-ı ma'den.

11a/7

Mustafâ didi aña yâ Murtezâ
Sırrı fâş itmeklige yokdur rızâ.

50a/13

Her ki sırrın fâş ider dîvânedür
Sırrı fâş itmeyen merdânedür.

50b/1

Yaratılanların Allah(cc)'a nisbet edilmeleriyle alakalı sırlara “esrar-ı rubûbiyet” denir. Marifetullah ehli Allah(cc)'ın yardımıyla desteklenen muallimleri olarak bu sırları Rablerinden alırlar. Allah(cc) onlara ne öğrettiyse onu bilirler, ne gösterdiyse onu görürler. Hakk'ın öğrettiklerini halka öğretirler. Ancak rubûbiyet sırlarını ifşâ etmekten sakınmak gerekir. Sırları ifşâ etmeye Allah(cc)'ın rızâsı yoktur. Sırları neden ifşâ etmemek gerektiğini Rûşenî, şu beyitlerde anlatır:

Mahrem olmaz yâre sırrı fâş iden
Bî-dil ü bî-cândur için taş iden.

⁵⁸⁵ Ankaravî, *age*, s. 332

50b/2

Sırrını fâş eyleyen tâlib degül
Râh-ı Hakk'a gitmege râgıb degül.

50b/3

Tâlib oldur itmeye şeydâlık ol
Tâ ki bula tîzrek matlûba yol.

50b/4

Öyle sırlar vardır ki ehli bulunmadığından beraberinde âhirete götürülür. Çoğu zaman ehline bile açıklanmaz. Sırrını açıklayan divâne derler. Sırları açıklayan yâre kavuşamaz, Sırrı açıklayan tâlib değildir, Hakk yolunda yürümeye istekli değildir.

Hz. Ali^(ra)'nin Hz. Peygamber^(sav)'den aldığı sırları dayanamayıp bir kuyuya anlattığı menkıbeye Rûşenî *Dîvân*'ında geniş yer vermiştir:

İnne fî Hû muzmeran esrâr-ı Hû
Hu'da ya'nî gizlüdür esrâr-ı Hû.

55a/8

Didi Peygamber 'Âlî'ye iy ahî
Ger tükendi kalmadı sabruñ dahi.

50b/7

Didi Peygamber 'Âlî'ye yâ ahî
Dimedi bir Hû'dan özge sır dahi.

50b/10

Varıban çâha 'Âlî Hû didi
Özge sırlardan ne ol ne bu didi.

50b/11

Lîk çâha saldı ol Hû Hây-ı Hû
Salıban çâh içine gavga-yı hu.

50b/12

Cûşîş ü şûriş idüb çâhuñ suyu
Cünbişe girdi 'Âli bigi kuyı.

50b/13

Cûşa girdi çâh cûş-ı Haydar gibi
Şâha kul olub kuy-u Kanber gibi.

51a/1

Bitdi bir ney anda ol hûdan revân

Olub ol çâhuñ suyu ol demde kan.

51a/2

Arapça'da üçüncü tekil şahıs zamiri hüve (hû), mutasavvıflarca bâtın (gayb) âlemiyle ilgili ilâhî isimlerden sayılmış, bütün sırların Hû'da gizli olduğu kabul edilmiştir. Mukarrebîn makamına ulaşanlar, ezelde Allah^(cc)'a verdikleri ahde vefâ göstermişler, "Elest Bezmi"nde kimin hitabını işitmişlerse dünyada da ondan başkasını görmemişlerdir. Hû zamirine O^(cc)'ndan başka mercî kabul etmemişlerdir. Hû'nun esrârı yine Hû'da saklıdır. Hz. Ali^(ra)'nin kuyuya söylediği sır da Hû'dan başka bir şey değildir. Hû'nın sırrını işiten kuyu coşmuş, hurûşa gelmiş, ondan da ney bitmiştir. Bu sebeple ney sürekli "Hû" der, ancak "Hû"nun sırrını pinhân eder, kimselere söylemez:

Bes budur ney didigi hû müdâm

Dimedügi hiç gû gû iy hemân.

51a/3

Ben senüñ sırruñdan oldum âşiñâ

Bende pinhândur senüñ sırruñ ne var.

52a/2

Çâh oldum ki sen itdüñ bir nefes

Baña oldı ol nefes feryâd-res.

52a/3

Bî-zebânum gerçi var bende zebân

Bî-zebânlıkdur velî baña zebân.

52a/6

Ben senüñ 'âlemde gûyâ sırruñam

Sırrı fâş idici gûyâ sırruñam.

52a/7

Çâhdan çâha düşüb âh idenüm

Delü idüb âhum dilüm çâh idenüm.

52a/8

Ben seni 'âlemde ki fâş idenüm

Sırruñı ben baña yoldâş idenüm.

52a/9

Yâ ‘Âlî direm senüñ ben neydüğüñ

Hazret-i ‘izzetde ne nesneydüğüñ.

52a/10

Hû direm geh Hak direm geh Hay direm

Sen beni ney sanma kim ben Haydar’em.

52a/11

Sırrı sensin fâş iden heb yâ ‘Âlî

Tercümânım ara yirde ben velî.

52a/12

Esmâ tariklerinde sâlik, lâhûta yükselip nefsi mülhime olunca verilen Hû zikri kalbi besleyen, ruhu arındıran bir etkiye sahiptir. Allah^(cc) yolcusunun dilinde her nefes zikri ve kalbinde O^(cc)’nun muhabbeti vardır. Bu nedenle neyin nefesi ile sâlikin okuduğu Hû zikri aynı aşk ve muhabbeti terennüm eder. Neyden de âriflerin sözleri gibi âşıkların yüce hâlleri ve ûlûhiyet âleminin ulvî sırları işitilir. Ancak ney, kendiliğinden âşıkane ses çıkarmaz. Bütün sırları fâş etmesi için bir üfleyiciye muhtaçtır.

Rûşenî ayrıca Hakk yolcularına Allah^(cc)’ı bildim dememelerini, Allah^(cc)’ı bildiğini söyleyip sırları fâş etmemelerini tavsiye eder:

Tañrıyı bilen egerçi ehldür

Tanıdım demek velîkin cehldür

Tañrıyı tanı velî bildüm dime

Nişe kim fâş itme sırrı sehldür.

78a/68

Özüñi her şahsa teslîm eyleme

Kendüzin bilmeze ta’zîm eyleme

Zînhâr abdâl oğlından sakın

Dime sırruñ nesne ta’lîm eyleme.

82a/103

Tasavvuf literatüründe ilim, bilmek; mârifet tanımak demektir. İlim bir şeyi kuşatıp her yönüyle tam bilme iken; mârifet her yönüyle değil belki bazı yönleriyle bilmektir. Marifetullah, Allah^(cc)’ı kendisinin bildirdiği gibi tanımaktır. Allah^(cc) hakkındaki ne bilirsek bilelim pek çok eksik kalacaktır. Çünkü Allah^(cc)’ın bütün

isimleri, sıfatları ve kelimeleri sonsuzdur. Bu nedendir ki Cenâb-ı Hakk hakkındaki tüm bildiklerimize “ilmullah” değil; ‘mârifetullah’ deniliyor. Allah^(cc)’ı bütün yönleriyle bildim demek, cehaletin en büyüğüdür.

1.3.4.4. Telvîn- Temkîn

Telvin, renk verme, boyama, boyanma; temkin ise ağırbaşlılık, tedbir, yerleşme, karar kılmak anlamlarına gelen Arapça kelimelerdir.⁵⁸⁶ Tasavvuf literatüründe telvîn, Hakk’ın tecellilerinin farklılaşması ile kulun halinin değişmesi, temkîn ise sâlikin ulaştığı makamdaki sürekliliği olarak kullanılır.⁵⁸⁷ Kuşeyrî’ye (ö.465/1072) göre Telvîn, kuldaki hâllerin sürekli değişmesidir. Telvîn hâl sahiplerinin, temkîn ise hakikat ehlinin sıfatıdır. Kul yolda olduğu sürece telvîn sahibidir. Çünkü hâlden hâle yükselir, bir merhaleden bir merhaleye çıkar. Vuslata erdiğinde makamında yerleşip temkîn sahibi olur. Kuşeyrî (ö.465/1072) şeyhi Ebû Ali Dakkâk’ın (ö.406/1015) “Hz. Musa^(as) Tur Dağındaki hali ile halk arasına döndüğü hali bir olmadığı için telvîn sahibidir; Hz. Muhammed^(sav) de Miraca gittiği gibi döndüğü, hiç değişmediği için temkîn sahibidir” dediğini nakleder.⁵⁸⁸

Hücvirî’ye (ö.465/1072) göre Hakk’a giden yollar üçtür: Makam, hal ve temkîn. Allah^(cc)bütün peygamberleri makamların hükmünü beyan etsinler diye göndermiş, peygamberlerin tamamı da yüz yirmi dört binden fazla makam getirmişlerdir. Hz. Muhammed^(sav) ile birlikte her makam sahibi için bir hal oluşmuş ve ona bitmiştir. Böylece din, halk üzerine tamam olmuş, nimet son haddine ulaşmış; mütemekkin olanların temkîni, karar kılanların kararlılığı zuhur etmiştir. Makamlar yoldaki menziller ve konaklardır. Makam sahiplerinin bir makamdan diğerine geçmeleri mümkündür. Temkînden ileri geçmek mümkün değildir. Çünkü temkîn yolda karar kılmaktır.⁵⁸⁹

İlâhî aşk şarabının sarhoş olan âşıklar için ne telvîn önemlidir ne de temkîn:

Müdâmı kim içen bulub ferâğı

Çeker öz özine eli ayağı.

9b/8

Ne kabz u bast u ne telvîn ü temkîn

⁵⁸⁶ Develioğlu, s.1283,1289

⁵⁸⁷ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s. 337; Semih Ceyhan, “Telvîn”, *DİA*, c. 40, s.409-410; *DİA*, c. 40, s.428

⁵⁸⁸ Kuşeyrî, *age*, s. 171-172

⁵⁸⁹ Hücvirî, *age*, s. 430

Ne üns ü heybet ne ân ü ne îñ.

9b/9

Seyr ü sülûk devam ettiği müddetçe halden hale yükselen sâlik, Hakk'a vasıl olur. Hiçbir şekilde kendini düşünmez, sadece Hakk'ı düşünür. Sâlikin kendisi ile birlikte bütün kâinat hakkındaki bilgisi kaybolunca yani gaybet haline ulaşıncı ve bu halde daimi olunca kul, mahv halinde bulunur. Artık onun için ne telvîn ne temkîn, ne hal ne makam mevzu bahis olur.⁵⁹⁰ Aşağıdaki dizelerde Rûşenî, İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) temkîn sahibi olmayı tavsiye ettiğini terennüm eder:

İden üç vechile Kur'ân'ı tefsîr

Olan tefsîr ile her kalbi tefsîr.

63a/4

Temâm olanda ol tefsîr Tenzîl

Adın koyan kitâb cem'i tafsîl.

63a/5

Ki her bir âyeti üç vechile ol

İdüb te'vîl halka gösterüb yol.

63a/6

Didi evvelki te'vîle celâl ol

Diyüb ikinci te'vîle cemâl ol.

63a/7

Temâm eyleyüb cemâl ile celâli

Didi üçüncü te'vîle kemâli.

63a/8

Diyen Kur'ân'da bir tekrâr elif yok

Olan sadrında 'ilm-i Tanrının çok.

63a/9

Vilâyet bende hatm oldu diyendür

Nebât ü kand ile şeker yiyendür.

63a/10

Kemâlâtın ona göre kıyâs it

Ki telvînden özge bir libâs it.

⁵⁹⁰ Kuşeyrî, *age*, s. 174

63a/11

Füsûs'unda getürmişdür bu sözi

Giyüb telvîn libâsını öz özi.

63a/12

Budur şeyhüñ sözi iy yâr-i sâdık

Ki olmagıl münâfık ol muvâfık.

63a/13

Özüñden öñ çıkar telvîn libâsın

Al andan eĝnüñe temkîn 'abâsın.

63b/1

İbn Arabî, (ö. 638/ 1240) *Fütuhât-ı Mekkîye* isimli eserinde Kur'ân'ı üç açıdan tefsir etmiştir. Birinci te'vil celâl ile ikinci te'vil cemâl ile üçüncü te'vil ise kemâl iledir. "Kur'ân da bir elif tekrarı yok" "Velâyet bende hatmoldu" diyen İbn Arabî telvîn libâsını giyendir. Ancak sâliklere telvînden başka elbiseler giyilmesini yani temkîni tavsiye eder. Şeyhin sözüne uygun davranmalı, telvîn elbisesini çıkarıp temkîn elbisesini giyilmelidir. Rûşenî, temkîn halinin sürekli olmadığını, temkînden sonra telvîne geçmek gerektiğini söyler:

Gidüb telvîn gelende soñra temkîn

Gerek mürşid olanda yine telvîn.

63b/2

Ki tâ irşâd idebile Hüdâ'ya

Olub mürşîde beñdeş Mustafâ'ya.

63b/3

Ki telvîn olmayınca olmaz irşâd

Nebî'nüñ rûhıdur bu söz ile şâd.

63b/4

Bu görünür Rasûlüñ bu sözinden

Bu söz geldü vü gidince özinden.

63b/5

Müdâmı mürşîdde telvîn gerekdür

Sakın sen sanma kim temkîn gerekdür.

63b/9

Olub sâbit kadem telvînde dün ü gün
Ki telvînde istedügidür temkîn.

63b/12

Kuşeyrî (ö.465/1072) *Risâle*'sine aldığı Hanzala hadisinde Hz. Muhammed^(sav)'in “benim yanımda bulunduğunuz hal üzerinde kalsaydınız, melekler size gelir ve selam verirdi” dediğini nakleder. Bu hadise istinaden “Temkîn halinde sürekli kalmak, meleklerle musâfaha etmek kadar zordur ama imkansız değildir.” denilmiştir. Çünkü sürekli bir yükselme halinde bulunan telvîn sahibi, Hakk’a vuslata erdiğinde temkîn ehli olur. Ancak Hakk’a ulaştıktan sonra da Allah^(cc)'in sonsuz tecellilerini seyre mazhar olduğundan halden hale girmesi, renkten renge boyanması devam eder.⁵⁹¹Rûşenî, tercî'-i bendinde kendi hallerinden bahseder:

Geh cevlâkîyüz gehî kalender

Geh Hayderî gâh post-pûşuz.

85a/4

Geh şîr-i peleng-efgenüz biz

Geh gürbe-i dehr elinde mûşuz.

85b/6

Geh Halvetî-i tarab-nümâyuz

Geh Mevlevî-i safa-fürûşuz.

85b/7

Biz geh megesüz gehî humâyuz

Geh pâdişehüz gehî gedâyuz.

85b/1

Halden hale geçen, renkten renge bürünen şair, bazen cevlâkîdir⁵⁹² bazen de iki âlemi de umursamayan, zevk ve keyif ehli bir kalenderdir.⁵⁹³ Bazen kulaklarına, boyunlarına, bileklerine ve ayaklarına demir halkalar takan Kutbüddîn Haydar Zâveî'nin (ö. 618/1221) rind ve kalender meşrep mürididir.⁵⁹⁴ Bazen post sahibi bir pir... Kimi zaman arslan, kimi zaman da dünya kedisinin eline düşen faredir. Bazen

⁵⁹¹ Kuşeyrî, *age*, s. 173

⁵⁹² “Çuhadan yapılan özel elbiseler giydiklerinden veya saçlarını, sakallarını, bıyıklarını ve kaşlarını usturayla tıraş ettiklerinden kalenderlere verilen isim.” Uludağ, TTS, s. 88

⁵⁹³ Uludağ, TTS, s. 205

⁵⁹⁴ Tahsin Yazıcı, “Haydariye”*DİA*, c. 17, s.35-36

sevinci ve mutluluğu gösteren bir Halvetî, bazen sefa dağıtan bir Mevlevî... Bazen bir sinek kadar değersiz bazen kudret, refah ve mutluluğu getiren hüma kuşudur.

Geh rûhuñ ilini idenüz geşt
Geh nefsuñ elinde mübtelâyuz.

85b/4

Geh ‘âciz u pes-rev ü fûrû-ten
Geh şeyh-i şuyûh u pîşüvâyuz.

85b/5

Geh bir sözi söylemekde lâluz
Geh şûh u nedîm ü hoş-edâyuz.

85b/6

Biz geh hum-ı mey gehî sebûyuz
Geh kumkumayuz geh kedûyüz.

86a/1

Zâhid gibi geh ‘abûs-şeklüz
Geh rind gibi küşâde-rûyuz.

86a/2

Kah rûh şehrinin gezen seyyâh iken kah nefsin elinde mübteladır. Bazen aciz bir uşak iken bazen şeyhlerin şeyhidir. Bazen söz söylemekten aciz bir lâl iken bazen hoş sohbet bir arkadaştır. Kimi zaman şarap küpü, kimi zaman şarap kadehidir. Kimi zaman şarap testisi iken kiminde içine zenzem konulan yuvarlak bir testisidir. Bazen zâhid gibi asık suratlı iken bazen rind gibi mesuttur.

Geh kurtılanuz bu reng ü bûdan
Geh gâhî esîr-i reng ü bûyuz.

86a/4

Geh sirke kabacı tek turş-rûy
Geh mey kabı kimi hoş gülûyuz.

86a/5

Geh ehl-i hiredden usluyuz biz
Gâhî delüden de biz delüyüz.

86a/6

Biz mest-i harâb-ı çeşm-i yâruz

Âşüfte-i kâkül-i nigâruz.

86a/7

Geh beñleri gibi hûb-cem'uz

Geh turrası gibi târ u mâruz.

86a/8

Geh rûz yüziyle sâkinüz biz

Geh gice saçıyla bî-karâruz.

86a/9

Geh zerre-tek ağzı ile hîçüz

Geh mihr-i ruhiyla mihr-vâruz.

86b/5

Bazen renkten kokudan kurtulur bazen de rengarenk tablolarla ve kokularla süslü âlemin esiri olur. Kak sirke kabağı gibi turşu yüzlüdür, kah şarap kadehi gibi hoştur. Kimi zaman akıl sahiplerinden de akıllı olur, kimi zaman deliden de deli olur. Kah sevgilini gözlerinin sarhoşu olur kah sevgilinin kakülüne tutkundur. Bazen sevgilinin benleri gibi tüm güzellikleri kendinde toplarken bazen saçları gibi darmadağındır. Kah gün gibi yüzüyle sakinken kah gece saçlarıyla bî-karardır. Kimi zaman zerre gibi olan dudağıyla yok olur, kimi zaman yanağının güneşiyle güneş gibidir.

Geh âh u figâne menba'ız biz

Geh Hâyy ile Hû ma'deniyüz.

86b/9

Geh ehl-i hıred hazîne-dârı

Geh cevher-i 'ışk mahzeniyüz.

86b/10

Geh zulmetîyüz saçıyla yârûñ

Geh nûr-ı ruhiyla Rûşenîyüz.

86b/12

Telvîn hâlinde olan Rûşenî bazen âh ü efgânın kaynağı iken bazen Hâyy ile Hû ma'denidir. Bazen akıl sahiplerinin hazinedârıdır bazen aşk madeninin mahzenidir. Bazen sevgilinin saçıyla zulmetîdir bazen yanağının ışığıyla rûşenîdir.

1.3.4.5. Gaybet ve Huzur

Gaybet, Arapça “kaybolma, kendini kaybetme, kendinden geçme” demektir. Tasavvufta Hak’tan gelen feyz ve tecellilerin çokluğu ve kuvveti nedeniyle sâlikin ne yaptığını fark edemeyecek derecede kendini kaybetmesi, kalbin maddi âlemle ilgisinin kesilmesi, kulun dış görünüşünde herhangi bir değişme olmaksızın kalbin Hakk ile huzûr ve müşâhede halinde bulunması, halkı müşâhededen gâib olması, nefsinin arzularını görmemesidir.⁵⁹⁵ Huzur ise “hazır olmak, huzurda bulunmak” demektir. Tasavvuf ehline kulun kendisini Allah^(cc)’ın huzûrunda hissetmesi, gaybet halinin sona ermesiyle birlikte başlayan uyanıklık hali anlamlarında kullanılmıştır. Gaybet halini yaşayan sâlike gâib, huzur halinde bulunana ise hâzır denilir.⁵⁹⁶

Kuşeyrî’ye (ö. 465/1072) göre kulun halktan gaybeti ne kadar yüksekse Hakk ile huzuru o denli mükemmel olur. Halktan tamamen kopmuş kişinin huzuru da tam olacaktır.⁵⁹⁷ Hücvirî (ö. 65/1072) gaybet ve huzur hallerinin aynı manaya geldiğini söyler. Şöyle ki gaybet, Hakk’tan başkasından kalbin gaib olmasıdır. Bu halde iken kalp kendinden bile gaibtir. Kendinden gaib olmak ise Hakk’ın huzuruna çıkmak demektir. Hakk ile huzur da neftsen gaybettir. Ayrıca Hücvirî (ö. 65/1072) İbn Atâ, Hallac-ı Mansur, Şiblî gibi bazı sûfilerin Hakk yolundaki en büyük hicap olan benliğin aradan kaldırılması hali olan gaybeti huzur halinden üstün tuttıklarını söyler. Hâris Muhâsibî, Cüneyd Bağdadî, Ebû Hafs Haddâd gibi sûfiler ise “bütün güzellikler huzura bağlıdır” gerekçesiyle huzuru önde tutmuşlardır.⁵⁹⁸

İbn Arabî’ye (ö. 638/1240) göre her hâzır gâibdir, her gâib de hâzırdır. Hakk ile huzur kendinden gâib olmak, kendinden gâib olmak ise Hakk’ın huzuruna çıkmaktır.⁵⁹⁹ Rûşenî’nin de istediği tam bir huzûr hâlidir:

Pes imdi isterem Yâ Rab senden
Senüñ ile olmağam gitmeye benden.

4a/1

Beni Sen bir nefes Sen’den ayırma
Kapuñdan kulluğundan bir dem ırma.

⁵⁹⁵ Uludağ, TTS, s.144; Cebecioğlu, TTDS, s.227; Mehmet Akkuş, “Gaybet”, *DİA*, c. 13, s.409-410; Kelabazî, *age*, s. 178

⁵⁹⁶ Uludağ, TTS, s.175; Cebecioğlu, TTDS, s.287; Mehmet Akkuş, “Gaybet”, *DİA*, c. 13, s.409-410

⁵⁹⁷ Kuşeyrî, *age*, s. 162

⁵⁹⁸ Hücvirî, *age*, s. 311-2

⁵⁹⁹ *Fütuhât*, c.11, s. 544

2b/7

Sûfî, Hakk ile hâzır bulunan kişidir. Kalbi ile Rabbi'nin huzûrundadır. Allah^(cc)'tan başka her şeye karşı bütün kapılarını kapatan Hak yolcusu, sadece O^(cc)'nu duyar, O^(cc)'nu düşünür. Böylelikle de hakikî huzuru idrak ederken, diğer taraftan da çevresinde olan biten hiçbir şeyi göremez ve duyamaz hâle gelir. Bu hâlin zevkini ve güzelliğini yaşayan şairimizin isteği bir dem huzurdan ayrılmamaktır. Rûşenî'nin dizelerinde yerini bulan Hz. Musâ^(as) ile çoban kıssasında Rabbi ile hâzır olan çoban anlatılır:

Mûsâ-i 'İmrân aña virdi selâm
Ol selâmına ânuñ Hû dir müdâm.

57b/11

Didi Mûsâ di nedür aduñ baña
Ol hemân Hû dir durur bakmaz aña.

57b/12

Her neden Mûsâ sorsa Hû dir ol
Gayrı sözlerden ne ol ne ne bu dir ol.

58a/4

Hû didüğüñden murâduñ Hakk mıdur
Ol Hakîm Fâil-i Mutlak mıdur.

58a/7

İsm-i Hakk'ı işidüb ol mest-i Hû
Çarha girdi 'ışk ile Hû Hû diyü.

58a/8

Bile gitdi çarha gûyâ her ne var
Dönüb ânuñla ne kim var çarh- vâr.

58a/9

Çarh ururken âh idüb Hâ Hû diyü
Bâz-ı pervâz eyledi ya Hû diyü.

58a/10

Hû'da gaybet dahi var hâzırdur ol
Her arada hâzır u nâzırdur ol.

59b/12

Hız. Musa^(as) bir gün Allah^(cc)'a niyazda bulunarak Allah^(cc)'ın sevgili kulunun nerede olduğunu öğrenmek ister. Hakk Te'alâ da Tr Dağı'nda has bir kulunun olduğunu, onu bulması gerektiğini söyler. Hız. Musa^(as), Tr Dağı'na ulaşınca acayip heybetli, garip birini görür. Bu obanın dilinde sadece H zikri vardır. Hız. Musa^(as)'ın sorduğu bütün sorulara cevabı "H" dur. Çünkü H'da hem gaybet hem de huzur vardır. Çobanın H zikri ile maddi manevi bütün cevherlerini canlandırmasıyla, Allah^(cc)'ın zikri ile dolup taşmasıyla, tüm hücrelerinin H H diye zikretmeye başlamasıyla Allah^(cc)'ın tecellisi ile kendinden geçtiği hallerdir. Nihayetinde ise her haliyle kesintisiz zikreden oban Hakk'ın ismini işitince mest olur ve Hakk'a pervâz eder. Aşkı gören, yaşayan bu âşıklar, kendi hallerini bilmekten gâiblerdir, sürekli Hakk'ın huzurundadırlar:

Dınma fâriğdr 'ibâdetden bular

Gâib  hâzırı işâretten bular.

60a/5

'Işk sözidür bularuñ sözleri

'Işk grmişdr nen kim gözleri.

60a/6

Hakk âşıkları,Allah^(cc)'tan gayri bütün mahlkattan kalben alâkasını kesip, kalabalıklar içinde bile olsalar kendilerini yalnız Allah^(cc) ile beraber olma durumuna getirdikleri, nefsin isteklerini mücâhede ve riyâzet ile engelleyip vesveseleri yok ettikleri için Hakk'ın huzurunda müşahede halindedirler. Kalpleri hep Allah^(cc)aşkıyla atar. Mâsivâ ile bağlarını kopartıp Huzr-ı İlâhiye çıkmaya hak kazanır.

1.3.5. Hakikat Mertebeleri

1.3.5.1. Tecellî

"İlham, vâridât, levâih, telvîhât, vâkıât, snhât, bevârik, tavârik" sözcükleriyle de ifade edilen tecellî, Arapça "görünme, belirme" anlamındadır. Allah^(cc)'ın kudret eserlerinin eşyada tezâhür etmesidir. Hakk'ı kalpleriyle görmeye layık olanların kalplerine Hakk nrlarının tesîr etmesiyle oluşur. Bu nedenle gaybden şehâdet âlemine, karanlıktan aydınlığa çıkış söz konusu olur. Tecellî Allah^(cc)'ın bazen fiilleri, bazen sıfatları bazen isimleri bazen de zâtı ile zuhru şeklinde vuk bulunduğundan tecellî-i ef'âl, tecellî-i esmâ, tecellî-i sıfat ve tecellî-i Zât olmak üzere dört çeşidi olduğu kabul edilmiştir. Tecellî-i ef'âl, Hakk'ın fiillerinden birinin kulun kalbinde açılmasıdır.

Tecellî-i esmâ, Allah^(cc)'ın esmâlarından birinin sâlikin gönlünde yer etmesidir. Tecellî-i sıfat, Hakk'ın sıfatlarından birinin kulun kalbine açılmasıdır. Tecellî-i Zât ise İlâhî Zât'ın tecellisidir ki kulların idrâkinin üstündedir.⁶⁰⁰

Kelabâzî (ö. 380/990) Sehl b. Abdullah'ın (283/ 896) tecellînin zât, sıfat ve hüküm tecellîleri olarak üç halinin bulunduğunu söyler. Hakk'ın zâtının tecellisî mükâşefedir. Hz.Muhammed^(sav)'in “Rabbine O’nu görüyormuş gibi ibadet et” buyurması zât tecellisine örnektir. Hakk'ın zâtının sıfatlarının tecellisî nur mahallidir yani Hak kudret sıfatıyla bir kula tecellî ettiğinde o kul O^(cc)'ndan başkasından korkmaz. Zât'ın hükmünün tecellisî ise ahiret ve oradaki hallerdir.⁶⁰¹

Kuşeyrî (ö.465/1072)'ye göre avâm setr perdesi içindedir, havas ise daima tecellî halini temaşa durumundadır.⁶⁰² Setr sahibi Allah^(cc)'ın üzerindeki nimetini görme halindedir, tecellî sahibi de devamlı huşû ve boyun eğme durumundadır. Avam için setr ceza, Allah^(cc)mükâşefe suretiyle gösterdiği tecellîleri setretmeseydi ilâhî tecellîler zuhur ettiğinde havas ehli mahvolacağından havas için rahmettir. Bu sebeple Hakk bazen tecellîlerini gösterir, bazen da onlardan gizler.⁶⁰³ Rûşenî'ye göre insan Hakk'ın tecellî mahallidir:

Ki senden hâlî bir yer yok cihânda

Değülsin hiç lîkin bir mekânda.

4a/7

Ne kim ‘âlemde vardur sende vardur

Ara iste taparsan sende vardur.

26b/8

“Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi sevdim ve mahlûkatı yarattım” hadis-i kutsîsine göre Hakk'ın bilinmesini sağlayan âlemdir ve âlemin niteliklerini kendisinde toplayan insandır. Âlem de insan da tecellî sonucunda meydana gelmiştir. İnsan öyle bir mahlûktur ki eşi benzeri yoktur. Varlığı, Hakk'ın tam anlamıyla mazhârıdır. Allah^(cc)kâinatın özü olan insanın gözünden görür, onun dilinden söyler, onun kulağından işitir, onun eli ile tutar.

⁶⁰⁰Yılmaz, *age*, s. 253-254

⁶⁰¹ Kelabâzî, *age*, s.182-183

⁶⁰² Setr, kul ile hak arasındaki perde, insanı Hak'tan ayıran her şey. Uludağ, TTS, s. 314

⁶⁰³ Kuşeyrî, *age*,s. 166

1.3.5.2. Sekr ve Sahv

Sözlük anlamı sarhoşluk olan sekr, Arapça kökenli bir kelimedir. Tasavvufta ise eşyadan değil eşyalar arasındaki farkları görmekten gaib olmak, kalbe gelen kuvvetli bir tecellî ile gaybet haline geçmek, Hak Teâlâ'nın muhabbetinin galebesi, zahiri ve batını kayıtları bırakıp Hakk'a yönelmek anlamlarına gelir.⁶⁰⁴ Sahv ise onun zıddıdır, ayık olmayı ifade eder. Kulun temyiz haline dönerek elem ile hazzı birbirinden ayırt etmemesi ancak Hakk'ın rızasına uygundur diye elem veren şeyi tercih etmesi, gaybet halinin sona ermesinden sonra his ve şuur haline dönmesidir.⁶⁰⁵ Erginli, İbn Arabî'nin (ö.638/1240) sekri, sekr-i aklî ve sekr-i ilâhî olmak üzere ikiye ayırdığını belirtir. Sekr-i aklî, âriflerin sekridir, sekr-i ilâhî ise Hakk ile sekrdir, sûretlerdeki tecellide oluşur. Sekr hâlini yaşayan kişi hayrân olur. Hz. Peygamber^(sav)'in “Allah^(cc)'ım hakkındaki hayretimi arttır” buyurduğu İlâhî sekrdir. Nebhânî'nin ise (ö. 1350/1932) Vâsıtî'den (ö. 320/ 932) nakille sekri vecdîn dört makamı arasında saydığını yazar. Önce zuhûl (dalgınlık, kendini unutma), sonra hayret, ardından sekr ve daha sonra da sahv... Yani önce denizin sesini işiten, sonra ona yaklaşan, ardından denize giren ve dalgaların istilâ ettiği kişinin durumudur.⁶⁰⁶ Aynı eserde Muhammed b. Hafîf'in (ö. 371/ 981) “sekr, sevgilinin zikri sırasında kalbin galeyâna gelmesidir” bilgisi yer alır.⁶⁰⁷ Seyyid Mustafa Rasim Efendi sekr öncesi başlayan tecellîlerin dört mertebesi bulunduğunu söyler. Evveli zevk (tatma), ikincisi şûrb (içme) ve üçüncüsü reyy yani kanmadır. Sonuncusu ise sükrdür ki aklın zehâbıdır.⁶⁰⁸

Mânâ ehli arasında sekr ve sahvın hangisinin daha üstün olduğu hususunda tartışmalar yaşanmıştır. Bayezid-i Bistamî (ö. 260/847) ve ona tabi olan cezbe ve vecd hâllerine yatkın sûfîler, sekri tercih ederken, temkînli bir sülûk içinde olan Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909) ile ona uyan sûfîler de sahvı savunmuşlardır. Çünkü onlara göre sekr, hallerin karışması, nefsin dizginlerinin elden gitmesi demektir.⁶⁰⁹

Dede Ömer Rûşenî, dizelerinde sahra sadece bir yerde değinirken, sekre geniş yer vermiştir:

⁶⁰⁴ Kelabazî, *age*, s. 176; Kuşeyrî, *age*, s.162; Hücvirî, *age*, s. 248; Uludağ, TTS, s.310, Cebecioğlu, TTDS, s. 552; Yılmaz, *age*, s. 240, Abdullah Kartal, “Sekr”, *DİA*, s. 36, s. 334

⁶⁰⁵ Kelabazî, *age*, s. 176; Kuşeyrî, *age*, s.162; Uludağ, TTS, s.305, Cebecioğlu, TTDS, s. 537; Yılmaz, *age*, s. 241

⁶⁰⁶ Erginli, MTTs, s. 889

⁶⁰⁷ Erginli, MTTs, s. 886

⁶⁰⁸ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s. 623

⁶⁰⁹ Hücvirî, *age*, s. 249; Yılmaz, *age*, s. 241

Yine ey Rûşenî al ele bir câm
Ki anı nûş eyledi hoş Ahmed câm.

12a/10

Komañ elden diyüb câm-ı müdâmı
İçüñ serhoş oluñ derdi müdâmı.

12a/11

Komañ elden kalender-vâr ayağı
İçüb bilmez oluñ başı ayağı.

12a/12

Ne hoş ol kim yolında olub âgâh.
Ola hayrân u deng ü mest dergâh.

20b/10

Sâlik, mücâhade ve riyâzâtla gönül aynasını tertemiz eylediği zaman Hakk’a yakınlık makamına ulaşır. Allah^(cc)kuluna müşâhede ile sonsuz haz veren muhabbet şarabını içirdiği zaman sâlik, sekr haline ulaşır. Bu mükemmel şarabın etkisiyle kendini tamamı ile kaybeder. Böyle bir müşâhedenin şarabıyla sarhoş olan Rûşenî de şarap kadehinin elden bırakılmamasını tavsiye eder. Aşağıdaki dizelerde Dede Ömer Rûşenî, âşıkları kendinden geçiren meyın özelliklerinden bahseder:

Ol meyüñ adı Cemâlullâh’dur
Andan ancak bir içen âgâhdur.

61b/6

İçseler ol meyden esriler kamu
Hakk bilür hâlin olaruñ iy ‘amu.

61b/7

Özleri sen cümle olub zeyn-i ‘ışk
Oldılar iy cân serâser ‘ayn-ı ‘ışk.

61b/13

Sâkî yine sun mey-i mubâhı
Nûş eyleyelüm müdâm râhı.

89a/1

‘İşret idelüm safâ ile hoş
Rez-duhter ile idüb nikâhı.

89a/2

Pervâz-ı cenâb-ı hazret için

Sîmurg-ı dilüñ olan cenâhı.

89a/3

Cemâlullah meyinden içen âşıkların kalplerine nûrlar, sırlar, İlâhî bağışlar tecellî eder. Özleri aşk ile süslenen, baştan ayağa aşk olan bu âşıkların hâlini ancak Allah^(cc) bilir. Bu şarabın gerçek şaraptan bir farkı da bu meyın mübah olmasıdır. Gönül kuşlarının Allah^(cc)'a pervâz etmesi için mey-i mubah ile nikâh kıyılmalıdır. Aşağıdaki dizeler de Hû zikriyle sarhoş olan âşıkların ahvalini anlatmaktadır:

Di hüve'l- evvel ü hüve'l- âhiri müdâm

Hû'dan içüb mest olub câm-ı müdâm.

56b/1

Câm-ı Hû'dan hamr-ı Hû nûş eyleyen

Hû kelâmın her nefes nûş eyleyen.

61b/1

Bilmek olmaz neydüğün ya Hû'ların

Hû'ların Hay Hay'ların ya Hû'ların.

60a/7

Bunların Hû Hû-yı hayret Hû'yıdur

Sanma iller gibi hasret Hû'yıdur.

60a/8

Hû dise bunlar melekler ditreşür

Oynaşub yirler felekler ditreşür.

60b/9

Halvetîlikte her nefis makamının ayrı bir zikri vardır. Nefs-i mülhime makamını yani ilham ve keşfe nâil olan nefsin zikri Hû'dur. Allah^(cc)'ın isim ve sıfatlarının tecellisi ile kendinden geçen sûfiler çeşitli sırlara vakıf olurlar. İlm-i Ledün'den nasiplenirler. Âşıkları sarhoş eden şarap kadehi hükmündeki Hû zikrinde kurbiyyet vardır. Âşıkların Hû zikri, hasret değil, hayrettendir. Hayret makamındaki âşıklar Hû dese yerler oynar, felekler titreşir. Rûşenî de Bayezid-i Bistamî (ö. 260/847) gibi sekrin üstünlüğünü savunur:

Muhibb-i sekrûñ ü sahvün 'adûsı

Olan mahv ü fenâda güft ü gûsı.

25b/1

Ki ya'nî Şeyh-ü Şiblî fahr-i evtâd
Cihân halkını iden Hakk'a irşâd.

25b/2

Humı hoş hamr-ı tevhîdle dolub.
İçüb vahdet meyinden serhoş olub.

25b/3

Rûşenî'ye göre bütün cihan halkını irşâd eden Şeyh Şiblî (ö. 331/945) sekrin dostu, sahvın düşmanıdır. Şiblî, (ö. 331/945) vahdet meyinden içip tevhid sarhoşu olmuş, Allah^(cc)'tan başkasını görmekten fenâ bulmuştur. Sekri sahvdan üstün tutan Rûşenî, ayılmak istemez:

Harâbât içre içüb hoş müdâmı
Ayılmasın olub sarhoş müdâmı.

12b/1

“Virane, harabe” demek olan harâbât, Divân şirinde “meyhane” anlamında kullanılırken tasavvuf şiirinde ilahi aşk şarabı içildiği tekkenin remzi olmuştur.⁶¹⁰ Mücahede ve riyazetlerinin ayrıca zikir ve virdlerin sayısınca derviş, Cemâl tecellilerine mazhar olur. Manevî şaraptan içer

İmam-ı Rabbânî (ö.1035/ 1624)'ye göre kişinin tasavvufi serüveninde sülûk (marifet tahsili) ile muhabbetin ağır bastığı cezbe şeklinde iki tür seyr bulunmaktadır. Sevenin, sevdiğine karşı beslediği muhabbet onu kaplaması ve sevenin sevdiğinden başkasını göremez hale gelmesi kişiyi sekre, dolayısıyla şatha sevk etmektedir. Bu sebeple sekr ehlinin şathiyyeleri mazur görülebilir.⁶¹¹Rûşenî, aşağıdaki beyitlerde bu hususu dile getirir:

Ki sen de sarhoş olub söyle sözüñ
Harâbâtîler içre salub özüñ.

12b/2

Ki serhoş olsa kazı hadd uramaz
Eylemeyince kulağın buramaz.

⁶¹⁰ Pala, ADŞS, s. 203

⁶¹¹ Ahmet Cahid Haksever, “Varoşuşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı Örneği”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004/1, c. III, sayı: 5, ss. 103-126.

12a/13

Gerekmez kime kim kulak burulmak
Müdâm-ı aşüfte idüb hadd urulmak.

12a/14

Di sözün ne kadar dirseñ yüri var
Tasavvufda ne kadı ne kazâ var.

12b/3

İrişmez sûfiye kadı kazâsı
Anuñladur Hüdâ'nuñ hod rızâsı.

12b/5

Ol suâle iy talîb-i hoş hitâb
Böyle dimişler işit Şâfi cevâb.

60a/2

Mestlerdür bunlara yokdur kalem
Her ne kim söyleseler iy hoş kadem.

60a/3

‘İşk sözidür bularuñ sözleri
‘İşk görmişdür neçün kim gözleri.

60a/6

İsteme var sen bulardan sarf ü nahv
Sen bulardan iste ancak sekr ü mahv.

60a/10

Bunlaruñ sözinden sığmaz nahv ü sarf
Fâ’il ü mef’ûl ü ism-i fi’l ü harf.

60a/11

İslam hukukunda Allah^(cc)’a karşı işlenen hırsızlık, zina, içki içmek, sarhoş olmak, birine zina isnat etmek, yol kesmek İslam dinini terk etmek ve isyandan müteşekkil suçlara verilen cezalara hadd denir. İçinde alkol bulunan içki içmenin ve akabinde sarhoş olmanın cezası seksen değnektir. Ancak bu cezayı verebilmek için sarhoşluk halinin ispat edilmesi gerekir. Aksi durumda hadd vurulmaz.⁶¹² Sekr halindeki kişilerin sarhoşlukları alkolden kaynaklanmadığı için hâkimin cezaları onlara

⁶¹² İlhan Akbulut, “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 52, S. 1, 2003, s.173, 175- 176

erişemez. Ayrıca sekr durumunda hayrete düşen Hakk mahbubları Allah^(cc)'tan başkasını düşünemedikleri için akılları tamamen işlemez hale gelir. Bu haldeyken şatahat ya da şatah da denilen ilâhî feyz ve kuvvetli tecellîlerle coşan velîlerin taşkınlıkla gayr-ı ihtiyârî söylediği içinde iddiâyaya benzer tarzda anlamlar bulunan, görünüş itibarıyla şerîata aykırı gibi görünen sözlerinden sorumlu tutulamazlar. Hal böyle iken vuslat sarhoşluğu içinde bulunan âşıklardan sarf ve nahiv gibi zahiri ilimlerle ilgili şeyler beklemek doğru değildir.

1.3.5.3. Kabz ve Bast

Kabz ve bast “kapanıp açılma, daralıp genişleme, açılma sıkılma halleri” anlamına gelen Arapça bir terkiptir.⁶¹³ Kabz ve bast, kulun havf ve recâ basamaklarını geçtikten sonra ulaşıktan sonra ulaştıkları iki hâldir. Tasavvufa yeni giren mürîdin havfi, ârifin kabzına; recâsı da ârifin bastına karşılık gelir. Kabz ile havf, bast ile recâ arasındaki fark; havf ve recâ sahibinin bu iki hâlde bulunduğu esnâda kalbi gelecek ile alâkadar olmasıdır. Kabz ve bast sahibi ârif ise içinde bulunduğu zamanda etkisini gösteren vârid sebebiyle vaktinin esiridir.⁶¹⁴ Hücvirî, (ö.465/1072) “kabz ve bast, kuldun tekellüfû kaldıran hallerdir” der. Çünkü bu hallerin gelişi kesbî olmadığı gibi gidişi de cehdî değildir. Kabz, hicap halindeki kalplerin tutulması, bast ise keşf halindeki kalplerin açılışıdır. Ayrıca şeyhlerin bir kısmının hem Kur’ân’da ilk önce kabz sözcüğünün geçmesinden hem de kabzda bir erime ve yok olma varken bastta da nazlanma ve lütuf hali bulunduğundan kabzı basta üstün tuttuklarını dile getirmiştir. Bayezid Bistâmî (ö.261/874)’nin “kalplerin kabzı, nefislerin bastındadır. Kaplilerin bastı da nefislerin kabzındadır” dediğini nakletmiştir.⁶¹⁵ Herevî (ö.481/1089)’ye göre kabz hâli, Hakk’ın sırf kendisi için ve kendisine yönelttiği seçkin kullarının bulunduğu makamdır ve üç gruba ayrılır: İlki Allah^(cc)'ın insanların bakışlarından gizlemek için kendisine celbettiği kişilerdir. Bu mertebede bulunanlar kendi tercihlerinden çok halvet ve uzlet gibi sebeplerle insanlardan gizlenenlerdir. İkincisi, Allah^(cc)'ın avam elbisesi içinde velî gibi değil halk gibi davranarak insanlardan koruduğu kişilerdir. Üçüncüsü, Hakk’ın hem kendi nefislerinden hem de insanlardan gizlediği kişilerdir. Herevî’nin

⁶¹³ Süleyman Uludağ, “Kabz”, *DİA*, c.24, s.44-45; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s. 491; Develioğlu, s.573; Uludağ, TTS, s. 67; Cebecioğlu, TTDS, s. 85,333

⁶¹⁴ Kuşeyrî, *age*, s.147

⁶¹⁵ Hücvirî, *age*, s. 433

İlâhî bir mevhibe kabul ettiği bast hâli ise herhangi bir zorlama ve yapmacık bir tavır içine girmeksizin fitratına uygun olarak davranmasıdır.⁶¹⁶

Kabzın üç sebebi vardır: Birincisi işlenen bir günah, ikincisi âriften uzaklaşan veya azalan dünya ve sonuncusu ise dînî dünyevî herhangi bir işte ârife eziyet eden bir zâlimdir. Bu sebeplerden biri gerçekleştiğinde tevbe edip Hakk’a teslim olmalı, zâlimin eziyeti konusunda ise sabırlı sebatlı olmalıdır. İlâhî aşk şarabıyla sarhoş olan yani fenâyâ ulaşan âşıklar için kabz ve bastın bir önemi yoktur:

Yine sâkî bizi mest-i müdâm it
Müdâmı sunuben mest-i müdâm it.

9b/3

Müdâmı kim içenler vâsıl oldu
Dilekleri dükeli hâsıl oldu.

9b/4

Ne kabz u bast u ne telvîn ü temkîn
Ne üns ü heybet ne ân ü ne î.

9b/9

Didi ol kim kadem bu yola bastı
Odur sûfî ki giçe kabz u bastı.

12a/6

Kabz bast, üns heybet, telvin temkin gibi hallerin hepsi kulun değişmesini anlatır. Tüm bu haller, varlıkta olur. Nefsini yok eden, kalbini mâsivâ adına ne varsa temizleyen böylelikle de fena ve bekaya çıkan sûfnin kabzı da bastı da olmaz.

1.3.5.4. Üns ve Heybet

Heybet, Arapça “korkmak, sakınmak, azamet”, üns ise “cana yakın olmak, ülfet etmek, sıcak ilgi, candan sevgi, alışkanlık, yakınlık ” demektir. Heybet ve üns, kabz ve bastın üstünde iki hâldir. Tasavvufta heybet “bir kimsenin veya bir şeyin celâlli veya korkunç olmasından korkmak, sevgilinin kemalini zevkle seyretmek, Hakk’a yakın olmanın getirdiği endişe hissi, Hakk’ın Celâl tecellileri karşısında kulun varlığının silinmesi”; üns de “kalbi Allah^(cc)’ın sevgisiyle dolduran mutluluk ve sevinç, Allah^(cc)’ın Cemâl tecellilerine mazhar olan sûfnin kalbinde bu tecellileri müşahede

⁶¹⁶ Tek, *age*, s. 317-318-319

etmesi”manasına gelir.⁶¹⁷ Hakk, kulunun kalbine Celâl tecellî edince kulun nasibi heybettir. Cemâl şahidi ile tecellî edince bunda nasibi ise üns olur. Heybet ehli olanlar, Allah^(cc)’ın Celâlinde dolayı yorgunluk içinde olurken üns ehli Cemâl tecellîsinden dolayı neşe içinde olur.⁶¹⁸ Heybetin hakkı gaybettir.⁶¹⁹ Kalbi maddî âlem ile ilgisini keser. Ancak bazı sâliklerin gaybeti kısa sürerken bazılarının gaybet uzun sürer. Ünsün hakkı ise sahvıdır. Üns sahibi olan herkes sahv sahibidir. Bu sebeple “ ünsün en aşağı derecesi kızgın ateşler içinde bile olsa sâlikin hâlinin bozulmamasıdır” denilmiştir.⁶²⁰

Üns üç şekilde ortaya çıkar: Birincisi gafletten kurtulan kulun günahlardan uzaklaşp Allah^(cc)’a ibadet etmeye ünsiyet duymasıdır. Kul ibadet ve itaatle Allah^(cc)’la ünsiyet eder. İkincisi, kulun Allah^(cc)’ile ünsiyeti sonucu kalbini Hakk’ın dışında meşgul eden her türlü şeyden kurtulmasıdır. Üçüncüsü ise ünsün en üst derecesidir. Bu mertebedeki ünsiyet kul tarafından kazanılmış bir hal değil Hakk’ın kula bir ihsanıdır.⁶²¹ Rûşenî tasavvufun tanımlarından birini de üns ve kurbetin havf ve heybetin süpürülmesi şeklinde yapar:

Tasavvufdur dinilmiş üns ü kurbet

Ara yirden sürilüb havf u heybet.

8a/12

Yine sâkî bizi mest-i müdâm it

Müdâmı sunuben mest-i müdâm it.

9b/3

Müdâmı kim içenler vâsıl oldu

Dilekleri dükeli hâsıl oldu.

9b/4

Ne kabz u bast u ne telvîn ü temkîn

Ne üns ü heybet ne ân ü ne îñ.

9b/9

Tasavvuf, Allah^(cc)’ın celal tecellîlerinin etkisiyle havf ve heybetin kalpten süpürülmesidir. Sâlik, Allah^(cc)’ın emir ve yasaklarına riayet ederek, sürekli bir zikir

⁶¹⁷ Uludağ, TTS, s. 165, 368; Cebecioğlu, TTDS, s. 267,677; DİA, c.17, s.285; Semih Ceyhan, “Üns”DİA, c.42, s.348-349

⁶¹⁸ Hücvirî, *age*, s. 434

⁶¹⁹ Gaybet, duyguların kalbe gelen varid ile meşgul olması nedeniyle halkla ilgili hallere ait bilgilerin ve şuurun kalpten kaybolması halidir. Kuşeyrî, *age*, s.160

⁶²⁰ Kuşeyrî, *age*, s.150

⁶²¹ Semih Ceyhan, “Üns” DİA, c.42, s.348

halinde olarak, ibadetleri noksansız yapmaya çalışarak Allah^(cc)ile ünsiyet eder. Hakk'a kurbiyet kazanmakla duyulan sevinç bu hâl mest olur. Sadece kendisine keşfedilen güzellikleri görmeye meşgul olup başka bir şeye bakmaz.

1.3.5.5. Mahv ve İsbat

Nefy, bir şeyin varlığının olmadığını, yok olduğunu kesin olarak göstermek demektir. Mahv da bir şeyin eserini izini tamamen silmek, yok etmek, geçersiz kılmak anlamındadır. İsbat ise geçerli kılmak, bir şeyin varlığını kat'i olarak söylemektir. Mahv, alışılan sıfatları ortadan kaldırmak, isbat ise ibâdet hükümlerini yerine getirmektir. Mahv ve isbatın ahlâk, ibadet ve manevî hallerle ilgili olmak üzere üç mertebesi vardır. İnsanın kötü huylarını terk etmesi onların yerine iyi huylar edinmesi ahlakî mahv ve isbattır. İbadetleri alışkanlık haline getirmemek mahv iken ibadetlerin hakikatlerini gerçekleştirmek isbattır. Manevî hallerde gafletin yok edilmesi mahvdır. Kelime-i tevhidin “Lâ ilâhe” kısmına nefy, “illâllah” kısmına ispat denilir.⁶²² Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) göre kendi hâl ve hareketlerinden kınanan huyları uzaklaştırıp yerine övülen hâl ve hareketleri getiren kişi mahv ve isbat sahibidir. O, mahvı zahirden hataları mahv, kalpten gafleti mahv ve ruhtan illeti mahv olmak üzere üç kısma ayırır. Hataların mahvında taatın isbatı, gafletin mahvında makamlarla ilgili menzillere ulaşmanın isbatı ve illetin mahvında vuslatın isbatı vardır. Hakikatte mahv ve isbat ilâhî kudretten sudûr eder. Buna göre Hakk'ın örttüğü ve sildiği mahv iken Hakk'ın açıkladığı ve meydana çıkardığı şey isbattır.⁶²³ İlâhî aşk şarabının sarhoş olan âşıklar için ne mahv kalmıştır ne de isbat:

Yine sâkî bizi mest-i müdâm it
Müdâmı sunuben mest-i müdâm it.
9b/3

Müdâmı kim içenler vâsıl oldu
Dilekleri dükeli hâsıl oldu.
9b/4

Ne isbât u ne nefy u ne bidâyet
Ne evkât u ne imât u ne nihâyet.
9b/13

⁶²² Kuşeyrî, *age*, s.165; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s. 110; Uludağ, TTS, s.234-191; Cebecioğlu, TTDS, s.318-476;S. Süleyman Uludağ, “Mahv ve İsbat”*DİA*, c. 27, s.395

⁶²³ Kuşeyrî, *age*, s. 165

Devletümi vaktümi bîdâr iden
Dört yanımı dilber ü dîdâr iden.

105b/11

Halk-ı cihânı baña hep yâr iden
Her yanımı dîde-i dîdâr iden.

105b/12

Mey kim anı içenüñ olmaz müdâm
Benligi mahv olıben ve's-selâm.

109b/2

İlahî aşk şarabıyla mest olan Rûşenî'nin gönlünde Allah^(cc)'tan başka şeylerin hayâli, düşüncesi kalmamıştır. Bütün dileklerine kavuştuğundan onun için artık ne başlangıcın ne sonun; ne nefyin ne isbatın önemi yoktur. Sâkî-i Bâkî'nin sunduğu meyi içen âşıkların benliği mahv olacak, dört yanı sevgili olacak, sevgilinin gözleri olacaktır. Aşağıdaki beyitlerde de Rûşenî'nin mahv ve fenâyı birlikte ele aldığını görürüz:

Yine bir gün muvahhidler emîri
İkilikte kalanlar dest-gîri.

25a/10

Muhibb-i sekrüñ ü sahvün 'adûsı
Olan mahv ü fenâda güft ü gûsı.

25b/1

Ki ya'nî Şeyh-ü Şiblî fahr-i evtâd
Cihân halkını iden Hakk'a irşâd.

25b/2

Sâlikin iradesini terk edip nefsine ve kendinden olan şeylere fenâ gözüyle bakıp bütün amellerini silmesi mahv, kayıtsız şartsız Hakk'ın iradesine teslim olmasına yani Hakk'ın onun vasıflarını sildikten sonra yeni baştan var etmesine de isbat denmiştir. Bu bağlamda mahv "fena", isbat "beka" anlamında kullanılmıştır. Muvahhidler emîri Şeyh Şiblî de mahv ve fenâda dedikodusu yapılan bir fahr-i evtâddır. Rûşenî, Şeyh Şibî gibi mahv ve fenâyı ulaşmak isteyeninin uygulaması gereken ilk şeyin bir şeyh-i kâmile bağlanmak olduğunu söyler:

Ki ya'nî şeyh-i kâmitsüz bekâyı.
Tapamazsun tapub mahv u fenâyı.

27b/4

Zikre meşgûl ol yine olma hamûş

Ta ide Allâh adı sende hurûş.

37a/12

Eyledi kim gide senden senligüñ

Mahv ola kalmaya hirciz benligüñ.

37a/13

Sanma sen her Hû diyeni ehl-i Hû

Hû'da özin mahv idendür ehl-i Hû.

57a/5

İy özi bigi beni hoş hû iden

Mahv idüben garka yâ hû iden.

105b/10

İsteme var sen bulardan sarf ü nahv

Sen bulardan iste ancak sekr ü mahv.

60a/10

Bunlaruñ sözinden sığmaz nahv ü sarf

Fâ'il ü mef'ûl ü ism-i fi'l ü harf.

60a/11

Kamil bir mürşide bağlanıp Allah^(cc)'ın zikriyle meşgul olan kimsenin benliği mahv olacaktır. Hû zikri, Halvetiyye'de, üçüncü nefis mertebesi olan nefis-i mülhimenin zikridir. Bu aşamaya gelemeden önce sâlikin geçmesi gereken iki sarf geçit vardır. Ancak dikkat etmek gerekir ki her Hû zikrini çeken Hû ehli değildir. Gerçek Hû ehli "Hû" da kendini mahv edendir. Bu sebeple Hû zikri ile sarhoş olan âşıklardan sarf ve nahv istenmez. İstense istense sekr istenir, mahv istenir.

1.3.5.6. Muhâdara ve Müşâhede

Muhâdara huzurda olmak, müşâhede ise görme, temâşâ ve seyr demektir. Tasavvufta ise muhâdara sâlikin kalbinin Allah^(cc)'ın esmâsından aldığı feyizle Hakk'ın huzurunda olmasıdır. Müşâhede ise Hakk'ın gönüllerde hazır olmasıdır.⁶²⁴

Kuşeyrî (ö. 465/1072) ruhun temizlenip hicapların yok olmasıyla hakikat güneşinin kalbi aydınlatmasının muhâdara, mükâşefe ve müşâhede şeklinde üç aşamada

⁶²⁴ Uludağ, TTS, s. 350; Cebecioğlu, TTDS, s.648; H. K. Yılmaz, *age*, s. 250

gerçekleştiğini söyler. Muhâdara, başlangıçtır ve Hakk'ın zikrinin kalbi istila etmesiyle kalbin Allah^(cc)'ın huzurunda bulunmasıdır. Muhâdara, Allah^(cc)'ın var ve bir olduğunu gösteren delillerle gerçekleşir. Mükâşefe kalbin Hakk'ın huzurunda olmasıdır. Müşâhede ise hiçbir şüphe kalmadan Hakk'ın kalpte huzurudur. Muhâdara sahibini akıl ile hidayete erdirir, mükâşefe ilim ile kurbiyete sebep olur, müşâhede marifet ile sahibini fenâ makamına ulaştırır.⁶²⁵ Hücvirî (ö.465/1072) “müşâhede Allah^(cc)'ı ve tecellîlerini kalp ile görmektir” der ve müşâhedenin bazen yakînin sıhhatli olmasıyla bazen de cezbe ile gerçekleştiğinden söz eder.⁶²⁶ Herevî (ö. 481/1089) müşâhedenin üç mertebesinden bahseder. İlki marifetin müşâhedesidir. Ârif, Hakk'ın varlığını bizzat içinde hisseder. Marifet müşâhedesini, vücûddan çok vücûdun nurunun müşâhedesidir be geçiçicidir. İkincisi mu'âyenenin müşâhedesidir. Bu müşâhedeyle müşâhede ehli ile Hak arasındaki çeşitli bağlar ortadan kalkar. Sâlik Hakk'a Hak ile ibadet eder. Mu'âyenenin müşâhedesini, kalıcı olması bakımından marifetin müşâhedesinden üstündür. Üçüncüsü ise cem'in müşâhedesidir. Bu mertebede sâlik, fenâ ile cem' mertebesine gark olur.⁶²⁷ Rûşenî, aşağıdaki dizelerde müşâhedenin aşk ile gerçekleşeceğini terennüm eder:

Yâr elinden nûş ide câmı müdâm
Göre bî-perde yüzün yâruñ müdâm.

59a/2

Sâkî-i Bâkî'den içüb câm-ı Hû
İşidende cân vire hoş nâmı-ı Hû.

59a/3

‘Âşık isen sen dahi gel Mûsâyâ
Eyle yolunda benüm cânuñ fidâ.

59a/5

‘Âşık olmayınca asla Mûsâyâ
Gelmek olmaz bir kadem benden yaña.

59a/6

Cidd ü cehd idüb yûri var ‘âşık ol
İstedüğüñ sıdk ile iste sâdık ol.

⁶²⁵ Kuşeyrî, *age*, s.168

⁶²⁶ Hücvirî, *age*, s. 394

⁶²⁷ Tek, *age*, s. 310-311

59a/7

‘Âşık ol içüb şerâb-ı Hû’yı hoş

Olasın tâ sende ol divâne –veş.

59a/10

Her nefesde mest-i dîdâr olasın

Zikr-i eşyâdan haber-dâr olasın.

59a/11

Neydügin zikirde bilesin her şeyüñ

Lezzeti neymiş duyub içüb meyüñ.

59a/12

Aradan perdeleri kaldırıp Sevgili’yi görmenin yolu “Hû” zikrine devam etmekten ve Sâki-i Bâkî’nin sunduğu meyi içip sarhoş olmaktan geçer. Âşık, bütün varını fedâ ettiği takdirde eşyaların zikrinden haberdar olacak, her daim Sevgili’yi müşâhede edecektir. Böyle bir aşkın sarhoşu olmak ise Rûşenî’nin Allah’tan tek dileğidir:

Ol meyüñ adı Cemâlullâh’dur

Andan ancak bir içen âgâhdur.

61b/6

İçseler ol meyden esirler kamu

Hakk bilür hâlin olaruñ iy ‘amu.

61b/7

Andan içüb yitişenler hazrete

Ulaşurlar bir dükenmez ni’mete.

61b/8

Biñ bir aduñ hakkı için iy Zü’l- Celâl

Rûşenî’ye lutf ile göster cemâl.

64b/9

Vechüñi her vech ile görmek diler

İşigüñe yüzini sürmek diler.

64b/10

Hakk’ın huzuruna ulaştıran, hiç tükenmeyen nimetlere kavuşturan bu meyın adı Cemâlullah’tır. Rûşenî’de Celâl ve İkrâm sahibi olan Allah^(cc)’a sadece cemâlini

görmek, huzuruna ermek için yalvarır. Rûşenî, bu şekilde tükenmez bir nimete kavuşanlardan birinin de Şeyh Şiblî (ö. 334/945) olduğunu söyler:

Bigâne Şeyhi Şiblî tâcir-i dîn
Giden hod-bînliği olan Hüdâ-bîn.

24a/7

Muhabbetin galebesi ve müşâhedenin galeyanı ile “hiçbir şey görmedim ki, o Allah^(cc) olmasın” diyen Şiblî’nin (ö. 334/945) hod-binliği gitmiş, müşâhedeye ermiştir. Bu söz, “her şeyi Allah^(cc) olarak gördüm” demektir. Muhabbet kendisini bütün varlıklardan soyduğu, tecrit ettiği için Şiblî her şeyi fâil olarak görmektedir.⁶²⁸

1.3.6. Nihâyet Mertebeleri

1.3.6.1. Marifet ve İrfan

Sözlükte tanımak, bilmek anlamına gelen marifet, tasavvufta ise Allah^(cc)’ın zatı, sıfatları, fiilleri ve tecellileri hakkında şüphe götürmeyecek bilgiye sahip olmak demektir. Yaşayarak, görerek, tadarak, tecrübe ile elde edilen bir bilgiyi sûfiler, mârifet, irfan, yakîn gibi yine kendilerine has terimlerle ifade etmişlerdir. Mârifet ile ilim birbiri ile yakın anlamlı gibi gözükse de birbirinden farklı kavramlardır. Mârifetin kaynağı kalp, ruh, ilham ve keşiftir. İlmin kaynağı ise akıl, duyu organları ve nakildir. İlmin zıddı cehalet iken marifetin zıddı inkârdır. Mutasavvıflara göre akıl ve naklin alanı dışında kalan hususlarda vasıtasız olarak elde edilen mârifet, akıl ve nakil yoluyla elde edilen ilimden daha değerli ve daha güvenilirdir. Böyle bir bilgiyle Allah^(cc)’ı tanımaya “mârifetullah” , bu yolla Allah^(cc)’ı bilen ve tanıyanlara da “ehl-i ma’rifet, ârif, ârif billâh, ehl-i irfân, âlim billâh” denir.⁶²⁹

Kelabâzî (ö. 380/990) Hz. Ali^(ra)’nin (ö. 42/ 661) “marifet, kalbinde ne tasavvur edersen et Hakk’ın ondan farklı olduğunu bilmendir” sözünü nakleder. Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) marifet hakkında “marifet, sonunda varılacak yeri kalbin görmesi, bu konuda ârifin az ya da çok hiçbir tasarrufta bulunmamasıdır” dediğini yazar.⁶³⁰

Hücvirî’ye (ö. 465/1072) göre mârifet, kalbin Hakk ile hayat bulması, sırrın Hakk haricinde kalan şeyden yüz çevirmesidir. O, “Allah^(cc) hakkındaki mârifet, sürekli bir şekilde aklın hayret içinde kalmasından ve Hakk’ın inayetinin kulu üzerine

⁶²⁸ Hücvirî, *age*, s. 393

⁶²⁹ Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *DİA*, c. 28, s. 54; Yılmaz, *age*, s. 249; Uludağ, TTS, s. 236; Cebecioğlu, TTDS, s. 412

⁶³⁰ Kelabâzî, *age*, s. 196

yönelmesinden başka bir şey değildir” der ve mârifeti ilmî ve hâlî olmak üzere ikiye ayırır.⁶³¹ Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Risâle*’sinde Şiblî’nin (334/945) “ mârifetin evveli ve kaynağı Allah’tır, ahirinin nihayeti ise yoktur. Ârif, Allah^(cc)’tan başkasını düşünmez. O^(cc)’nun sözünden başkasını söylemez” dediğini nakleder.⁶³² Herevî (ö.481/089) “bir şeyin hakikatini zâtı ve sıfatlarıyla idrak etmektir” şeklinde tanımladığı marifeti de üç dereceye ayırır. Marifetin birinci derecesi Hakk’ın sıfat ve vasıflarıyla ilgilidir. Hz. Peygamber^(sav) tarafından bildirilen sıfat ve vasıfların delilleri mevcûdatta ortaya çıkmıştır ve sâlikin onları müşâhade etmesi Allah^(cc)’ın tevdî ettiği nur sayesinde olur. İkincisi, sıfat ile zât arasındaki tefrikanın kalkmasıyla hasıl olan zâtın marifetidir. Bu hâlde Hakk Teâlâ^(cc) sâlikin işiten kulağı, tutan eli ve gören gözü olur. Üçüncüsü ise herhangi bir vasıta bulunmaksızın Hakk’ın zâtını zâtıyla kaybolan, bizzat Hakk’tan alınan marifettir. Hâssu’l-havâsa mahsus bu tür marifetin kurb mertebesini müşâhade etmek, ilimden soyutlanmak ve cem’i mütâlâa etmek şeklinde üç rûknü de bulunmaktadır.⁶³³ İbn Arabî (ö. 638/1240)’ye göre marifet, hakikatleri bilmek, Hakk’ın eşyadaki tecellisini bilmek, Hakk’ın kullarına şeriatın diliyle gelen hitabını bilmek, varlıktaki kemal ve eksikliği bilmek, hakikatleri yönüyle kendi nefsinin bilmek, bitişik ve ayrık âlemleriyle hayali bilmek ve ilaç ve hastalıkları bilmekten müteşekkil yedi hususu bilmekle ilgilidir. Bunları bilen marifeti elde etmiştir.⁶³⁴

Dede Ömer Rûşenî de on tane haslet sayar ve bunlardan birine sahip bulunanların marifet sahibi olduklarını söyler:

Ki vardur anda on haslet bilâ-şek
Ben anı eydeyüm sen say yek yek.

21a/3

Eger anuñ biri ola bir erde
Anuñ tek er tapılmaz bahr ü berde.

21a/4

Biri oldur ki yokdur hiç malı
İkinci bu geçer bî-kader hâli.

21a/5

⁶³¹ Hücvirî, *age*, s. 331- 334

⁶³² Kuşeyrî, *age*, s. 431

⁶³³ Tek, *age*, s.339-340-341

⁶³⁴ İbn Arabî, *age*, c.8, s.110

Halâyık ortasında ‘izzeti yok
Sürerler her kapudan hürmeti yok.

21a/6

Üçüncü bu döşekdür her yir aña
Ki yokdur ihtiyâcı baña saña.

21a/7

Budur dördüñci kim bulmasa nesne
Bir arada yatur dınmaz gürisne.

21a/8

Gezer bir bî-nevâdur aç ü ‘üryân
İşiklerde yatub sûzân ü giryân.

21a/9

Beşinci bu eger dögse eyesi
Aña virmeyüben hergiz yiyesi.

21a/10

Eyesinüñ kapusın terk itmez
Olnca işiginden hiç gitmez.

21a/11

Vefâdâr ü cefâkeşdür begâyet
İdici sâhibine her dem ri’âyet.

21a/12

Budur altıncısı ey yâr-ı cânı
Saña ben iydeyüm sen diñle anı.

21b/1

Eyesin tutmayub tutar ‘adûsın
Eyesine urub görmez gelûsin.

21b/2

Budur yidinci gayra virmeyüb yol
Eyesi hânesin bekler gice ol.

21b/3

Uyumaz bir nefes âsâyiş itmez
Ne deñlü sâhibi çih dise gitmez.

21b/4

Sekizinci budır aña ‘amel uş
Ki dınmaz aña çih dinse yâhûd uş.

21b/5

İşidür dınmamak her çend dögseñ
Sögüp söylemez incitseñ ya dögseñ.

21b/6

Tokuzuncı budır aña yiyesi
Ne kim virürse kâni’dür iyesi.

21b/7

Onıncı budır ol olsa kimesne
Dilemez soñı kaldı diyü nesne.

21b/8

Ölende kimse mirâs itmez anı
Anuñ-çün etmeyüb âh ü figâni.

21b/9

Ger ola bir kişide bu sıfatlar
Biter elbetde anda ma’rifetler.

21b/10

Bu dizeler Cüneyd Bağdâdî’nin (ö. 297/909) “ârif, ancak şu şekilde olur: Yer gibi olacak, insanların iyisi de kötüsü de onu çiğneyecek. Bulut gibi olacak, her şeyi gölgelendirecek; yağmur gibi olacak sevdiğini de sevmediğini de sulayacak”⁶³⁵ sözünü açıklar niteliktedir. Rûşenî’ye göre mârifet sahibi kişinin birinci hasleti hiç mal mülk sahibi olmamak iken ikincisi kimsenin değer vermediği biri olmaktır. Üçüncüsü yeryüzündeki her yeri kendine döşek edinen, kimseye ihtiyacı bulunmayandır. Sessiz sedâsız aç çıplak gezen, yiyecek bir şey bulamayan kişi dördüncüdür. Beşinci haslet, sahibi dögse bile kapısını terk etmeyen, vefâkâr ve cefâkeş kişinin hasletidir. Altıncısı, sahibini tutmayıp düşmanını tutandır. Yedinci haslet sahibi ise sahibinin hanesini bekler, bir an rahat bir uyku uyumaz. Sekizincisinde ne kadar dövse sövse karşılık vermez. Dokuzuncu haslet sahibi, ne kadar verse o kadar yiyendir. Onuncu haslet ise kimsenin hatırlamadığı ama bunun için üzülmeven kişilerin hasletidir.

⁶³⁵ Kuşeyrî, *age*, s. 431

Mâ'rifet-i nefis terkibi, tasavvufta kişinin kendini tanıması demektir ve Hakk'ın bilgisine ulaşma çabasının başlangıcıdır. Çünkü sūfî Allah^(cc)'ın insanın iç âleminde daha açık şekilde tecelli ettiğine inandığı için ancak nefsi hakkında edindiği bilgiden hareket ederek Hakk'ın bilgisine ulaşır. İnsanın nefsini bilmesi, Rabbini bilmesinin başlangıcı, Rabbini bilmesi, nefsinin bilmesinin neticesidir; yani insan nefsinin sıfatlarında ârif olmadıkça rabbinin sıfatlarını idrak edemez.⁶³⁶

Kendini bilmek, Rûşenî'nin de üzerinde önemle durduğu hususlardandır:

Özün bilse kişi ki mu'teberdür

Velî bilmese hayvandan beterdür.

22b/10

Cihân yüzinde yokdur iy sūhan-senc

Özin bir kimse bilmekten ulu renc.

32b/11

'Ömrüñi sarf eyle özüñ bilmege

Ehl-i Hakkuñ viridi budur rûz u şeb.

83b/7

İy dil v' iy dîde v' iy Rûşenî

Diñle ki budur sözümüñ rûşeni.

84b/1

Tut özüñ alçağa salub benlügüñ

Tanıyasın tâ ki tapıp sen seni.

84b/2

Seyr ü sülûkun nihâi amacı marifetullahtır. Allah^(cc)'ın ezeli ve sonsuz kudretini bilmek ve Celâlullah ile şereflemek isteyen mürid, “nefsini bilen Rabbini bilir” hadisinden dolayı insanı bütün yönleriyle tanımaya özen göstermişlerdir.⁶³⁷ Bu hadis-i şerifinin sırrına eren, nefsinin sokakta gördüğü hayvandan aşağı bilir. Kendini bilmekten daha büyük bir hazine yoktur. Derviş, nefsinin bilmek uğrunda gerekirse ömrünü harcamalıdır. Hakk dostlarının gece gündüz verdikleri nasihat de budur. Bu uzun yolculukta yapılması gereken en önemli şey, özünü alçağa salmaktır. Eşref-i mahlukât olan insan, kâinatın özüdür, kâinatta ne varsa insanda da vardır:

Ne kim 'âlemde vardır sende vardır

⁶³⁶ Süleyman Uludağ, “Mârifet-i Nefs”, *DİA*, c. 28, s. 56; Cebecioğlu, TTDS, s. 413

⁶³⁷ Osman Türer “*Tasavvufî Düşüncede İnsan*” *Tasavvuf Dergisi*, 2001, yıl 2, sayı 5, s. 9

Ara iste taparsan sende vardur.

26b/8

Bile özini kâmil hem mükemmil
Baña haldür diyü mecmû' müşkil.

32b/12

Senüñ imiş eyâ bî-'akl u hod-kâm
Özüñle sohbet itmekden işüñ hâm.

24b/10

Özüñ görme özüñe bakma zinhâr
Ki hod-bîn dimesünler saña iy yâr.

24b/11

Rûşenî var dime bildüm ben beni
Sen kaçan ben idüñ bilseñ seni
Saña bu benlik yeter iy Rûşenî
Kim diyesin bende yok mâ' vü menî.

75a/42

Sûfîler, gölge ile gölge sahibi arasında tam bir irtibat bulunduğunu kabul ederler. Gölge, sahibinin eseridir. Bu, burhân-ı limmî denilen eserin müessire delil olması durumudur. “Kendini bilen Rabbini bilir” sözünün anlamı budur. Müessirin esere delil olmasına ise burhân-ı innî denilir. “Rabbini bilen nefsinin bilir” sözü de bunu ifade eder.⁶³⁸ Ancak, kendine bakmak, kendini tanımaya çalışmak bencillik olarak algılanmamalıdır. Ben beni tanıdım bildim demek, kişiye benlik olarak yeter. Rûşenî, aşağıdaki dizelerde de mârifete ulaşmanın önündeki engellerden bahseder:

Patub iy belme rîş uş bunca rîşe
Kabarduñ beñzedün şeyh ü keşîşe.

27b/9

Taşuñ her birisinde bir sıfat var
Kulak ur sözüme hoş ma'rifet var.

27b/10

Kimi mâ vü menî kibrü degaldür
Kimi zerk ü riyâ mekr ü hiyeldür.

⁶³⁸ İsmail Hakkı Bursevî, “Allah'a Yakın Olmak”, Haz. Muhammed Bedirhan, Hayy Kitap, İstanbul, 2012, s.27-28

27b/11

Kimisi i'tizâl ü rafz ü ilhâd
Kimi batıl yola ilhâh ü irşâd.

27b/12

Eger gitmese senden bu sıfatlar
Türemez ya'nî sende ma'rifetler.

27b/13

Saçına sakalına çok değer veren kişilerin sakalının her birinde bir özellik vardır ki bu özelliklere sahip olanlarda marifetler belirmez. Dış görünüşüne çok önem veren şahıslarda kibir, hilekâr, riyâkâr olmak gibi yerilen vasıflar oluşur veya kaderi ve Allah^(cc)'ın sıfatlarını reddeden Mu'tezile mezhebi mensupları, Hz. Ebû Bekir^(ra) ile Hz. Ömer^(ra)'in hilâfetini kabul etmeyenlerin bağlı olduğu Rafizîler gibi batıl yola zorlayanlardan olurlar.

1.3.6.2. Fenâ- Bekâ

Fenâ yok olma, yokluk, hiçlik anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Tasavvufi istilahta fenâ, kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten; nefsânî veya hayvanî haz ve arzularından fâni olması, nesnelere sûfînin gözünden silinmesi, şeklinde kullanılmıştır.⁶³⁹

Kelabazî (ö. 380/990) fenâ hâlindeki kulun Allah^(cc)'a karşı ifa etmekle yükümlü olduğu hususlarda muhafaza altına alındığını bu sebeple de bu kul için günaha giden bütün yolların kapandığını söyler.⁶⁴⁰ Giden tüm kötü vasıfların yerini ilâhî sıfatlar ve huylar alır. Kul, Allah^(cc)'ın dışındakilerden önce ilmen, sonra mücâhede ederek sonra da hakikaten yok olur. Birincisinde kul, kendi kötü sıfatlarından fâni olur. İkincisinde müşâhede ulaşan kul, Hakk'ın sıfatlarından da fâni olur. Üçüncüsünde ise kul fenânın müşâhedesinden de fâni olur.⁶⁴¹ Sühreverdî (ö. 632/1234), zahirî ve batınî olmak üzere ikiye ayırır: Zahirî fenâ halinde Hakk fiilleriyle tecellî eder, kuldaki ihtiyar ve iradesini alır. Batınî fenâda ise kul bazen sıraları sıfatlarla bazen de zatın azamet eserlerini müşahade etmekle keşfeder. Hakk'ın emrinin istila ettiği kulda ise ne düşünce ne vesvese kalır.⁶⁴²

⁶³⁹ Mustafa Kara, "Fenâ", *DİA*, c. 12, s.333; Kelabazî, *age*, s. 185; Kuşeyrî, *age*, s.157; Hücvirî, *age*, s. 305; Sühreverdî, *age* s. 674

⁶⁴⁰ Kelabazî, *age*, s. 185

⁶⁴¹ Cebecioğlu, *TTDS*, s. 208, Kuşeyrî, *age*, s.159

⁶⁴² Sühreverdî, *age*, s. 676

Fenâ, seyr ü sülûk sürecine göre de sınıflandırılır: Fenâ fi'l- ihvan, kardeşinin sevgisini kalbe yerleştirip, kardeşinin arzu ve isteklerini kendi arzu ve isteklerinin üstünde tutmaktır. Fenâ fi'ş-şeyh, sâlikin şahsî irade ve arzularını şeyhinin arzu ve iradesinde yok etmesidir. Fenâ fi'r-Rasûl, şeyhinde fenâyâ ulaşan sâlikin Hz. Peygamber^(sav)'in şahsında erimesi, O'nun ahlakıyla ahlaklanmasıdır. Fenâ fillah, kulun Allah^(cc)'ın zât ve sıfatlarında fâni olmasıdır.⁶⁴³ Bu konuyla ilgili kaleme aldığı dizelerinde Rûşenî şunları söyler:

Tasavvuf külli geçmekdür özinden
Dahi incimemek il sözünden.

6a/10

Sıfâtı saluban irişe zâta
Nazar kılmayub esmâyâ sıfâta.

12a/7

Tasavvuf, bütün varlıklarını Hakk yolunda saçmak, kendini yok etmek, ölmeden evvel ölmektir. Bunun içinse kendisini tanıtan ne kadar sıfat varsa hepsini Zât için yok etmelidir. Hücvirî'nin (ö.465/ 1072) “kulun kendi varlığından fani olması Hakk'ın celâlini seyretmesi ile olur. Böylelikle dünyayı da ahireti de unuttur” dediği hal budur.⁶⁴⁴ Esmâ denilen şey eşyâların görüntülerinden başka bir şey değildir. Bu sebeple esmâlara sıfatlara takılmamak gerekir. Çünkü bu, fenâ sıfatını görmeyenlerin halidir.⁶⁴⁵ Bütün varlığını yok etmek isteyen Rûşenî de dünyadaki her şeyden geçerek Allah^(cc)'a yönelmek, ölmeden önce ölmek ister:

Benüm benligüm al benden Hüdâyâ
Senüñle ola benligüm benüm tâ.

3b/3

Benüm benligümi benden gider sen
Senüñ senligüñ ile olayın ben.

3b/4

Allah Teâlâ^(cc) Kur'ân'da “her nefis ölümü tadacaktır”⁶⁴⁶ buyurarak ölümden kaçış olmadığını beyan etmiştir. Hz. Peygamber^(sav) de ümmetine ölmeden önce ölmeyi

⁶⁴³ Yılmaz, *age*, s.244

⁶⁴⁴ Hücvirî, *age*, s. 308

⁶⁴⁵ Kelabazî, *age*, s. 189

⁶⁴⁶ Âl-i İmrân Sûresi, 3/185; Enbiyâ Sûresi, 21/35; Ankebut Sûresi, 29/57

tavsiye etmiştir. Çünkü beden hapisanesinde mahpus olan ruh, beden ölümüyle Rabbine döner. Ancak ölmeden önce ölenler, nefislerini bu dünyada öldürerek kendilerinde benlik adına hiçbir şey bırakmazlar. Bu dünyada iken Hakk'a rüçû ederler. Bu da tevhîdin gerçekleşmesi demektir. Fenâ fi't- tevhîd denilen bu hal tevhîdin en yüksek derecesidir. Çünkü kul, Allah^(cc)tefekküründe o derece boğulur ki benlik bilincini kaybeder.⁶⁴⁷

Fenânın zıddı olan bekâ ise sebât etmek, kesintiye uğramadan geleceğe doğru sürüp gitmek demektir.⁶⁴⁸ Tasavvufta ise fenâ bulan kötü huyların yerini iyi ve güzel huyların alması, nefesine ait şeylerden fani olan kulun Hakk'a ait şeylerle baki olmasıdır.⁶⁴⁹ Bekânın nefs-i mutmaine, nefs-i râziyye, nefs-i marziyye, nefs-i sâfiye ve nefs-i bâkiyeden müteşekkil beş mertebesi vardır. Esmâ-i hamse yani Vehhâb, Fettâh, Vâhid, Ahad ve Samed ona dairdir.⁶⁵⁰ Sühreverdî (ö. 632/1234), Allah^(cc)'ın kendine irade verdiği ve onu bütün tasarruflarında istediği gibi bıraktığı fiili de izni de beklemeyen kulun bekâ makamında olduğunu söyler. Bu makamdakini Hakk halktan, halkı da Hakk'tan perdelemez. Fenâ makamında ise kul, halk ile Hakk'tan perdelenir.⁶⁵¹ Aşağıdaki dizelerde Rûşenî, bekâyaya ulaşmanın yolunun şeyh-i kâmilden geçtiğini söyler:

Ki ya'nî şeyh-i kâmilsüz bekâyı.

Tapamazsun tapub mahv-i fenâyı.

27b/4

Bekâ bâzârıdır yokluk kumaşı

Fenâ dükkânı miskinlik firâşı.

12b/14

Yimeyüb içmeyüb dâr-ı fenâda

Gezerler şimdi hoş dâr-ı bekâda.

16a/9

Bekâ, Hakk'ta bâkî olmak, O'nun varlığında ebediliğe ermektir. Bâki olabilmenin yolu kâmil ve mükemmil bir şeyhe kavuşmaktan geçer. Şeyh-i kâmil

⁶⁴⁷ Cebecioğlu, TTDS, s. 209

⁶⁴⁸ Metin Yurdagür, "Bekâ, *DİA*, c.5, s.359

⁶⁴⁹ Kelabazî, *age*, s. 185; Kuşeyrî, *age*, s.158; Hücvirî, *age*, s. 305; Sühreverdî, *age*, s. 674; Uludağ, TTS, s. 70

⁶⁵⁰ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s. 871

⁶⁵¹ Sühreverdî, *age*, s. 676-7

bulmadan fenâyâ akabinde de bekâyâ ulaşılmaz. Buna fenâ fi'ş-şeyh denir. Mürşidinin elinde gassalın elindeki ölü gibi olan mürid, şeyhinin söz, tavır ve davranışlarını taklit ederek onun sahip olduğu manaya ulaşmaya, onun halleriyle hallenmeye, onun boyasıyla boyanmaya çalışır. Şair, fenâyı bir yokluğun satıldığı dükkâna, bekâyı da o dükkânların içinde bulunduğu pazara benzetir. Fenâ dükkânların metası (halısı) ise miskinliktir. Mürid, bu pazarda dünyalık mal ve menfaat istemez, ibadetlerine karşılık da cennet nimetlerini beklemez. Sûfî odur ki fenâ meydanında yemeyip içmeyerek, dünya ve ahiret nimetlerine dönüp bakmayarak bekâyâ ulaşır. Aşağıdaki beyitlerde Dede, fenâyâ akabinde de bekâyâ ulaşmanın yolunun aşk şarabı olduğunu söyler:

Ol meyüñ adı Cemâlullâh'dur
Andan ancak bir içen âgâhdur.

61b/6

İçseler ol meyden esirler kamu
Hakk bilür hâlin olaruñ iy 'amu.

61b/7

Andan içüb yitişenler hazrete
Ulaşurlar bir dükenmez ni'mete.

61b/8

Hâsıl olur anlara andan fenâ.
Ol fenâdan hâsıl olur hoş bekâ.

61b/9

Mürşidinin yardımıyla ve sürekli istikamette kalmaya çalışarak mürid, fenâyâ ulaşır ki fenâ, Allah^(cc)'ın kendisine seçtiği ve dost edindiği kullarına bir lütfudur, ikramıdır. Cemâlullah meyinden içen mürid, bu şarap ile çok büyük bir zevk içinde olduğundan beşeri sıfatlarından gaibdir yani nefesine ait şeylerden fani, Hakk'ta bâkidir. Zanneder ki melekler, insanlar, cinler; makrodan mikroya bütün âlem dağlar, denizler, çöller, ırmak, zerreye varıncaya kadar hiçbir şey meydana gelmemiştir. Ne kendisi var, ne de diğer varlıklar. Bu hal içinde, aklı ermeyen bir sarhoş gibi durur.

Rûşenî, fenâ ile bekâyı Hz. Peygamber^(sav), Şeyh Şiblî ve Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si üzerinden anlatır:

Gonce-i şâh-ı irtifâ serv-i seraçe-i bekâ
Tûbî-i bâg-ı ibtikâ bülbül-i gülşen-i bekâ.

68b/4

Meger kim şeyh Şiblî şeyh-i Bağdâd

Erenler sa'teri reyhân-ı 'ubbâd.

36a/1

Şehinşâh-ı bekâ ba'de'l fenânuñ

Cihândâr-ı fenâ ba'de'l bekânuñ.

36a/2

Mesnevî fakr u fenâ dükkânıdır

Hâlet-i vecd ü safânuñ kânıdır.

40a/3

Bu dizelerde şair, bekâyı hem saraya hem de bahçeye benzetirken Hz. Muhammed Mustafa^(sav)'yı da yüksekte olanlar şâhının goncası, bekâ sarayının servisi, rengârenk bağın tubâ ağacı, bekâ bahçesinin bülbülü olarak nitelendirir. Çünkü O^(sav), kalbini Allah^(cc)'tan başka her şeyden temizlemiş, O^(sav)'nunla Rabbi hiçbir perde bırakmamıştır. Abidlerin reyhanı, erenlerin kekiği Şeyh Şiblî de fenâdan sonra bekâyâ erenlerin şâhı, bekâdan sonra fenâyâ dönenlerin pâdişahıdır. Mevlanâ'nın büyük bir hayranı olan Rüşenî, *Mesnevî*'nin fenâ dükkânı olduğunu söyler. Çünkü *Mesnevî*, okuyan insanların gönüllerine rahmet çeşmeleri akmaya başlar, hakikatin kapıları açılır.

1.3.6.3. Terk

Fakra ulaşmak isteyen dervişlerin geçmeleri gereken aşamalardır. Seyr ü sülûk dört terk ile elde edilir: Terk-i dünya, terk-i ukbâ- terk-i hestî (varlık), terk-i terk.⁶⁵² Tarikat ehlinin yapması gereken ilk iş dünyayı terktir.

Tasavvuf terk-i da'vîdür dimişler

Dahi kitmân-ı ma'nîdür dimişler.

7a/9

İdenler Hakk yolunda rehberlik

Özinden geçmege dimişler erlik.

9a/4

Tâlibâ terk itmeseñ ger varını

'Işk kande gösterür dîdârını.

62a/1

⁶⁵² Uludağ, TTS, s. 353; Cebecioğlu, TTDS, s. 653

Bir nefes terk itme ‘ışkı ‘âşık ol
Yüri ma’şûkuñ yolında sâdık ol.

62a/2

Bütün varlığını terk etmeyene aşk yüzünü göstermez. Bu nedenle Allah^(cc)’ın dışındaki her şeyi kalpten çıkarmalı, kalbi daima Hakk ile birlikte tutulmalıdır. Bu sürecin başlangıcında sâlikin gazap, öfke, kibir, makam hırsı, yalancılık gibi kötü şeylerden kurtulması ve iyi niteliklerle bezenmesi gereklidir. Tasavvuf yolu, bütün davaları terk etmekten geçer. Çünkü evren, dünya, dünyadaki her şey, insan, insanın bütün ilgileri, hayalleri mâsivâdir. Hakk’ın zâtına yönelmek için bunlar Hak ile kul arasındaki engellerdir ve Hakk’ın didarına erebilmek için bu perdeler ortadan kaldırılmalıdır. Terk-i hestî, Hakk’a yol açmak isteyenlerin yoludur:

Diñle yine sözümi ey hoş kabûl
İster-iseñ Tañrıya varmağa yol.

111b/5

Benligi terk idübeni Hakk’a kaç
Öziñ için sen dahi var bir yol aç.

111b/6

Dünya arzusunu ve onun peşinden koşmayı terk eden sâliğin kalbinde İlâhî bir tecellinin izini görünür. Ancak sûfnin muradı bunun ötesindedir. Çünkü sâlik bilir ki Hakk’a giden yoldaki en büyük engellerden biri de kendi varlığıdır. Mâsivâ olan bu engelin de kaldırılması şarttır. Terk-i terk makamı ise sâlikin kendinde hiçbir fiil görmemesi, bütün fiillerin fâilinin Allah^(cc) olduğunu idrak etmesidir:

Veh ne hoşdur ol k’idüb dünyâyı terk
Esbini varlıguñ ide leng ü terk
Berk-i fakruñ riştesiyle berkide
Yokluguñ borkine idüb terk-i terk.

76a/49

Terk-i dünya yani mala mülke önem vermemek, kalpte sadece Allah^(cc)’ın sevgisinden başka bir şey bırakmamak, ibadet ve taatleri için bir bedel beklememek çok güzeldir. Ancak varlığın topal atını terk edip fakrın şimşek gibi ipiyle sağlamaştırılmalı, en sonunda yokluğun başlığını (börkünü) da terk ederek terk-i terk etmelidir. Dünyaya, ukbaya ve varlığa Hakk için itibar etmelidir. Terk ettim demeyi bile terk etmelidir.

1.3.6.4. Cem' ve Fark

Cem' dağınık şeylerin bir araya getirilmesi, toplama; fark ise toplu olanların ayrılması demektir. Tasavvufî istilahta ise cem, “ruhun İlâhî güzelliği seyre dalmasıyla zât-ı ilâhî nurunun galebesi karşısında eşyayı birbirinden ayıran aklın nurunun sönmesi böylece de Allah^(cc)ile mahlûk arasındaki farkın ortadan kalkması hali, Hakk'ı halksız müşahede, her şeyi Allah^(cc)'tan görme, bütün mevcudatın Allah^(cc)sayesinde mevcut olduklarını görme”; fark ise “cem halinden sonra zâtın yüzüne izzet perdesi çekilip ruhun zâttan uzaklaşarak halk âlemine dönmesi ve Allah^(cc)ile mahlûk arasındaki ayırımın yeniden belirmesi hali, kula nispet edilen ibadet ve benzeri haller, kulun yerine getirmesi gereken kulluk görevleri ve insanlığa yakışan hâlleri,” anlamında kullanılır.⁶⁵³ Cem'e eren sâlik, her şeyi Allah^(cc)'tan bilerek halkı yok Hâlık'ı var görür, “Allah” der, başka bir şey demez. Sâlik fark hâlinde ise “dünya, kâinat ve ahiret” der. Kur'ân-ı Kerîm'de “Allah^(cc) kendisinden başka İlah olmadığına şahitlik etmiştir” âyeti cem'e devamı “... melekler ve ilim sahipleri de”⁶⁵⁴ ifadesi farka işaret eder.⁶⁵⁵

Kelabâzî (ö. 380/ 990) Hakk'ın ezeldenki ilmi ile Hakk için var olduğunu bilen yani maddi âleme gelmeden önceki cem' halini gören kulların bu dünyada kendilerinden geçmeleri hâli şeklinde tanımladığı cem' halini, fenâ hali olarak kabul eder. Fark ise bekâ gibi kendine gelme hâlidir.⁶⁵⁶ Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) göre cem' ile fark hallerinin her ikisi de kul için gereklidir. Çünkü fark haline sahip olmayanın kulluk hali bulunmaz. Cem' hali bulunmayanın ise marifeti olmaz. Cem'den daha yüksek bir makam olarak kabul ettiği cem'ü'l- cem'i ayrı başlık altında incelemiştir. Ona göre cem'ü'l- cem', sâlikin Allah^(cc)'ın tecellisiyle kendi varlığı hakkındaki şuurunu ve Allah^(cc)'ın dışındaki her şeyle ilgili hislerini kaybetmesidir. Bu halden sonra fark-ı sâni denilen kulun farzları eda edeceği zaman sahv haline iade edilmesi hali gelir.⁶⁵⁷

Hücvirî (ö.465/1072) sûflerin bir kısmının hal, bir kısmının da makam kabul ettiği cem'i ikiye ayırır. Cem'i selâmette Allah^(cc), kulda meydana getirdiği halin galebesi, vecdin kuvveti, şevkin ızdırabı gibi hususları kul üzerinde muhafaza eder.

⁶⁵³ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s.376; H. Kamil Yılmaz, “Cem’”, *DİA*, c.7, s. 278-9; Uludağ, TTS, s. 86 – 132; Cebecioğlu, TTDS, s. 124

⁶⁵⁴ Âl-i İmrân Sûresi 3/18

⁶⁵⁵ Tûsî, *age*, s. 283

⁶⁵⁶ Kelabâzî, *age*, s. 180-1

⁶⁵⁷ Kuşeyrî, *age*, s. 155-6-7

Cezbe ile kendinden geçmiş bir vaziyette bulunan sûfîlerin namaz vakti gelince dönmeleri halidir. Cem’i teksir ise kulun hükümde şaşkın ve dehşet halinde olmasıdır. Bu halde o kulun hükmü mecnunların hükmü gibi olur, mazur görülür.⁶⁵⁸ Herevî (ö.481/857) cem’i sâlikin rûsum ve sivâ ile ilgili müşâhedesinin bütünüyle yok olup sadece Hakk’ın zâtı için ve zâtı ile kâim olduğunu müşâhede etmesi, O’ndan başkasını görmemesi şeklinde tanımladığı cem’ hâlini sâlikin elde etmesinin ancak telviden ayrılıp temkine ulaşmasıyla mümkün olduğunu söyler. Ona göre cem’in üç derecesi vardır: Cem’ü’l- ilim delillerle bağlı ilimlerin Hakk’ın ezelf ilminin tecellisi esnasında ledünnî ilimde tamamen erimesidir. Cem’ü’l-vücûd, sâlikin varlığın mahiyetine ilişkin son kalıntısından da kurtularak Hakk’ı hakikatiyle müşâhede etmesidir. Cem’ü’l- ayn ise hakikatin Hakk-halk, kıdem-hâdislik şeklindeki iki yönünün Hakk’ın birliğinde yok olmasıdır.⁶⁵⁹Konuyla ilgili olarak Dede Ömer Rûşenî şunları söyler:

Hûb diñle añlagil iy hoş sıfât
Hû’ya ehlullâh dimüşdür ism-i zât.

56a/7

‘Âlemi öñden soña ya’nî ki Hû
Bu iki harf ile cem’ itdi kamu.

56a/13

Hiçbir varlığın müşahede edemeyeceği Allah(cc)’ın sırrına işaret ettiği için Hû zikrine ehlullah, ism-i zât demişlerdir. Çünkü Allah(cc), cümle âlemi baştan sona bu iki harf ile cem’ etmiştir. Aşağıdaki dizelerde de cem’ü’l- cem’ makamından bahsetmektedir:

Çün ki bende kalmadı mâ’ vü menî
Bir görürem dôstı vü düşmeni
Rûşenîye iy gözimüñ rûşeni
Oldı yiksân tîregî vü rûşenî.

75b/44

Her ki görür Hâlıkı her lahzada mahlûkdan
‘İşkî hergiz ayru görmez ‘âşık u ma’şûkdan.

93a/1

⁶⁵⁸ Hücvirî, *age*, s. 320

⁶⁵⁹Tek, *age*, s. 359-360

Cem'ü'l- cem' makamındaki Hakk ehli için mâsivâ yoktur. Hakk'tan başka bir şey müşahede etmeyen Rûşenî'de vahdette kesreti müşahede ederekçekerdekte çiçekleri, dalları, meyveleriyle bütün ağacı görmüş; kesrette vahdeti müşahede ederek bütün mevcûdâtta Allah^(cc)'ın bereketlerini seyretmiştir. Böylelikle de kendisinde benlikten eser kalmamış, dostu düşmanı bir görür olmuştur. Hâlık'ı her lahza mahlûkta gören aşkı, âşık ve ma'şuktan ayrı görmez. Çünkü Allah^(cc)aşkın hem nedeni hem de sonucudur.

1.3.6.5. Tecrid

Tecrid soyma, soyulma anlamlarına gelir. Tasavvufta sâlikin dışını maldan ve mülkten, içini de karşılık bekleme anlayışından arındırmasıdır. Tasavvufta tecrid, tefrid ile birlikte kullanılmıştır. Tefridin bir alt basamağı olan tecrid, mâlik olmamak, tefrid ise memluk olmamaktır.⁶⁶⁰

Kelabâzî (ö. 380/990) tecridin kulun zahirini mal ve menfaatten, batınını da karşılık bekleme düşüncesinden arındırması, terfidin de kulun emsal ve akranları arasından sivrilerek ortaya çıkması, hallerde ve fiilde tek kişi durumuna gelmesi olduğunu söyler.⁶⁶¹ Sühreverdî (ö. 632/1234) *Avârif*'te tecridin masivâyı, terfidin ise kulun nefsinin dikkate almasını bertaraf ettiğini yazar.⁶⁶² Herevî (ö. 481/1089) tecrîdi taayyün etmiş şeylerden ve onların şuhûdundan soyutlanmak şeklinde tanımlar. Herevî'ye göre tecrîdin ilk basamağı sâlikin sadece Hakk'ın ilmiyle bilgi sahibi olmasını sağlamak için keşfin yakinen bile olsa ilim yoluyla elde edilmiş şeylerden soyutlanmasıdır. İkincisi cem'in hakikatinin ilmî idraklerden soyutlanmasıdır. Üçüncüsü de tecrîdin şuhûdundan tecrîddir yani sâlikin ne tecrîdi, ne tecrîd ettiği şeyi ve ne de fenâ hâlinde olduğunu görmemesidir.⁶⁶³ Kaşânî (ö. 730/1330) sâlikin ilahi emirler muhalefet etmekten ve nefsinin lezzetlerinden uzaklaşmasını tecridin ilk basamağı kabul eder. Sâlikin tecridi tercid etmesi yani tecrid makamını müşahedeyi terk etmesi ise son basamağıdır.⁶⁶⁴ Rûşenî'ye göre ise tecrid, tasavvufun hırkası gibidir:

Ki takvâ zâdudur zihî tezehhüd

Tecerrüd hırkası tâcı ta'abbüd.

12b/12

⁶⁶⁰ Semih Ceyhan, "Tecrid", *DİA*, s. 40, s. 248; Uludağ, TTS, s. 347; Cebecioğlu, TTDS, s. 641

⁶⁶¹ Kelabâzî, *age*, s. 169

⁶⁶² Sühreverdî, *age*, s. 684

⁶⁶³ Tek, *age*, s.354-355

⁶⁶⁴ Kaşânî, TS, s. 48-49

Rûşenî tasavvufu zatı takva, süsü zahid olma, tacı ibadet etme, hırkası tecrid olan bir insana benzeterek tecridin tasavvufî hayattaki önemine değinmiştir. İbadet ve taat ile sürekli olarak yükselme yolunda yürüyen sâlikin kalbini Hakk'tan başka her şeyden arındırması, dünya nimetlerini terk ettiği için dünyada ve ahirette bir karşılık beklememesi, nail olacağı halleri kavuşacağı makamları bile kalbinden geçirmemesi ona en nihayetinde Hakk'a yakın kılınan kullardan olacaktır.

1.4 Marifet ve Bilgi Kavramları

1.4.1. Gönül - Kalp

Farsça “dil, derûn”; Arapça “kalb, hâtır”; Türkçe “yürek” kelimeleriyle anlamdaş olan gönül, tasavvufî şiirlerin en çok işlenen konularından biridir. Dinî ve tasavvufî bağlamda kalb, bir et parçasından ziyade bilgi ve düşüncenin kaynağı veya aracıdır. Bu anlamdaki kalbe “rabbânî latife” ve “İlâhî cevher” de denir.⁶⁶⁵ Allah^(cc) sûret bakmaz, gönüldeki niyetlere bakar:

Gönül Hakk'ıñ evidür gâfil olma

Hakk'ıñ tanı evini câhil olma.

14b/14

Sanma beni nâzır olam sûrete

Ben gönle nâzıram niyyete.

99a/5

Allah^(cc) üç ev yaratmıştır. İlki gökyüzündeki Beytü'l- Mâmûr, diğeri yeryüzündeki Kâbe-i Muazzama ve sonuncusu ise Allah^(cc)'ın evi olan kalptir. Müminin kalbi bizzat Allah^(cc)'ın kudret eliyle yaratıldığı için Hakk'ın nazargâhıdır. Görünüşte küçücüktür ama mânâda zâtın sınırsız okyanusuna mazhardır. Yere göğe sığmayan Allah^(cc), mümin kulunun kalbine sığmıştır. Gönül Hakk'ın evidir, gâfil olmamak gerekir. Aşağıdaki dizelerde Rûşenî, tasavvufun tanımlarını kalp üzerinden yapar:

Tasavvuf bilmedür etvâr-ı kalbi

Eridüb komıya kalbinde kalbı.

7b/5

Dimişdür hem tasavvuf Bişr-i Hâfi

Arıdub itmedür gönlini sâfi.

8a/10

⁶⁶⁵ Cemal Kurnaz, “Gönül”, *DİA*, c.14, s. 150; Süleyman Uludağ, “Kalb”, *DİA*, c. 24, s. 229

Tasavvufdur dinilmiş safvet-i kalb
Hüdâ'dan gayrıdan kalbin idüb kalb.

8a/15

Müminlerin kalbleri ihlâs, amel, ibadet ve yeteneklerine göre değişik mertebelere dir. Bu mertebelere etvâr-ı dil veya etvâr-ı seb'a denilir. Etvâr-ı seb'a sadr, kalb, şegaf, fuâd, habbetü'l-kalb, süveydâ, muhçetü'l-kalbtir. Sadr İslâmın, kalb imanın mahallidir. Şegaf sevgi ve şefkatin, fuâd temaşanın, habbetü'l-kalb İlâhî aşkın, süveydâ gaybı mükâşefenin, ilm-i ledün ve İlâhî sırların mahallidir. Muhçetü'l-kalb ise İlâhî sıfatların nurlarının tecelli ettiği yerdir.⁶⁶⁶Bişr-i Hâfî (ö.227/841) de tasavvufun gönlü mâsivâyâya ait her türlü kirden arıtmak olduğunu söylemiştir. Çünkü dinî hakikatler ve İlâhî sırlar hakkında bilgi edinmenin en güvenilir yolu kalbdır. Ancak kalbin doğru ve güvenilir bilgi vermesi için her türlü ilgiden, günah kirinden kalb tasfiyesi veya nefis tezkiyesi yoluyla temizlenmesi gerekir.

Aşağıdaki beyitlerde de Rûşenî'nin gönül ile ilgili teşbihlerini görürüz. Bazen kumruya, bazen bülbüle bazen simurga diğer ismiyle Ankâ kuşuna benzettiği gönül, nazargâh-ı ilâhî olduğu için şairi kesretten vahdet sırrına ulaştırır:

Göñül bâz-ı sefididür İlâhuñ
Konar destine da'im Pâdşâhuñ.

35a/2

Göñül murg-âbî bâğ-ı cihândur
Göñül tâvus-ı bustân-ı cinândur.

35a/3

Gönül, her zaman Pâdişâhın eline konan beyaz doğandır. Gönül, iklim şartlarına dayanıklılığı, güçlü ve çevik oluşu, kolayca eğitilebilmesi gibi özellikleri sebebiyle doğana benzetilirken devamında cihânın aşk yoluna giren, sevgiliye kavuşmak için kanat çırpan açık mavi kuşudur. Gönül bazen de ilâhî güzelliği yansıttığı ve görenleri kendisine hayran bıraktığından dolayı "tâvûs-ı cennet, tâvûs-ı cinân, tâvûs-ı behişt," gibi ifadelerle anılan tavus kuşudur.

Göñüldür kumri-i mukrî-i Rahmân
Göñüldür hüdhüd-i Hâdî-i Sübhân.

35a/4

⁶⁶⁶ Süleyman Uludağ, "Kalb", *DİA*, c. 24, s. 231

Göñül simurgıdur kûh-ı hevânuñ
Sen anı murgı sanma her yuvanuñ.

35a/5

Göñüldür bülbül-i gülzâr-ı lâhut
Anı siz sanmañuz tîhû-yı nâsût.

35a/6

Gönül bazen Rahmân'ı zikreden kumrudur. Çünkü kumru aşkla bağlandığı servinin üzerinden ayrılmayan bir kuştur. Tasavvufî şiirde servi, görünüşüyle bir sayısını anımsattığından vahdetin, kumru da boynundaki kuşaktan ve hu çekmesinden dolayı kulu simgeler.⁶⁶⁷ Bazen de Sübhân ve Hâdî olan Allah^(cc)'ın hüdhüdüdür, görülmeyen şeylerden müjdeli haberler getirir.

Gönül, her yuvaya konan bir kuş değildir, o hevâ dağının simurgudur. Simurg gibi yükseklerden uçar ve kolay avlanamaz. Lâhut âlemi bülbülün gül bahçesidir. Güle sevdasıyla meşhur olan bülbül, bu aşkın ateşiyle yanıp kavrulurken hep Lâhut âleminin özlemine ve hasretini anlatır. Varlık âleminden yokluk âlemine yol almak ancak gönülde olur:

İlâhî Rûşenî'nün göñlini sen
Cemâlün nûrıyla eyle rûşen.

35a/7

Göre ta gördüğinden evliyânuñ
Duya hem duyağından enbiyânuñ.

35a/8

Ola ta göñli mürğ-ı hazret-i Hû
Olub 'ankâ-yı Kaf-ı Kurbet-i Hû.

35a/9

Gönül, Hak yolcusunun varacağı son menzildir. Nasıl Cenâb-ı Hakk^(cc), Hz. Mûsâ^(as)'ya Tûr dağında tecellî ettiyseâşıkların gönlünde de ilâhî tecellî her an zuhur edebilir. Bu sebeple Rûşenî, Allah^(cc)'ın tecellîgâhı olarak kabul ettiği gönlünün Cemâlin nûruyla rûşen olmasını ister. Tâ ki evliyânın gördüğünü görsün, enbiyânın duyduğunu duysun. Böylece gönlü hem Allah^(cc)'a kurbete mazhar hem de Kaf dağını Ankâsı olsun. İlâhî aşk ve tevhid sırrı burada tecelli etsin.

⁶⁶⁷Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, Gelişim Yay. İstanbul 1986, c.17, s.10384

1.4.2. Fetih

Feth, Arapça “açmak” anlamına gelen bir kelimedir. Tasavvufî ıstılahta ise sâlike Hak tarafından kapının açılması sonucu ortaya çıkan kemâl hallerini anlatan ve sâlikin çeşitli makamlara yükselmesini sağlayan bir kavramdır.⁶⁶⁸ Üç türlü fetih vardır:

-Feth-i Karîb (Yakın Fetih): Makam-ı kalpte nefsin his perdelerini aşan sâlikin melekût âlemine açılmasıdır. Bu makamda nefsin fiilleri ef’âl-i Hakk’ta fenâ bulur.

-Feth-i Mübîn (Açık Fetih): Makam-ı ruhta nefsin hayal perdelerinin kaybolmasıyla sâlikin ceberût âlemine açılmasıdır. Bu makamda nefsin sıfatları sıfat-ı Hakk’ta fenâ bulur.

-Feth-i Mutlak: Makam-ı sırda nefsin vehim perdelerinin kaybolmasıyla sâlikin lâhût âlemine açılmasıdır. Bu makamda nefsin zâtı zât-ı Hakk’ta fenâ bulur. Fiiller sıfata, sıfat da zâta perde olduğu gibi kalp ruha, ruh ise sırda hicâptir.⁶⁶⁹

Bu hususta Dede Ömer şunları söyler:

Arada sensin yine saña hicâb

Sen aradan çık ola tâ feth-i bâb.

59b/1

Çün hicâb olduñ saña sal özüñi

Irma Hakk’dan soñun sen var gözüñi.

59b/2

Allah^(cc)ile kulu arasındaki en büyük perde kulun nefsidir. Fetih kapılarının açılması için ölmeden önce ölmeli, nefsin aradan çıkarmalıdır. Kalp gözünün açılmasını isteyen, Allah^(cc)’ın ihsanlarına nâil olmak isteyen kişi özünü salmalı, Allah^(cc)’tan gözünü ayırmamalıdır. Bu amaç uğrunda yapılması gereken ilk şey, şer’i hükümlere uymaktır. İkincisi nefsin tezkiyeye tâbi tutulması; üçüncüsü ise, ruh ve kalbin tasfiyesidir. Ancak bu yolda hissî, hayalî ve vehmî pek çok hicâp vardır. İşte bu perdelerle takılmayan kalpler, mâsiva kirlerinden arınınca, bulunduğu yerden melekût âlemi ile, ruh ceberût âlemi ile, sır lâhût âlemi ile münasebete geçer.

1.4.3. Feyiz

Feyz “fazla suyun yatağından akması, bir haberin yayılması” anlamlarındadır. Tasavvufî ıstılahta ise bütün bilgilerin ve varlıkların Allah^(cc)’tan zuhur ve tecelli etmesi,

⁶⁶⁸ Uludağ, TTS, s. 209; Cebecioğlu, TTDS, s. 135

⁶⁶⁹ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s.858

kulun çaba ve iktisâbı olmadan kalbe taşan bilgi ve manevî hâl demektir. Feyz kavramını kullanan ilk mutasavvıf İbn Arabî'dir. (ö. 638/1240) İbn Arabî'ye göre bilgiler kesbî - mükteseb ve vehbî - mevhûb şeklinde iki kısma ayrılır. Vehbî bilgilere mükâşefe ve müşâhede erbabı ancak ihsan edilirse sahip olunabilir. Feyzin kaynağından gelen bilgiler sırta, oradan ruha, ruhtan da nefse ulaşır.⁶⁷⁰

Feyz iki çeşittir. Birincisi şeylerin ve isti'dâdlarının önce ilim, sonra da ayn mertebesinde var olmalarını gerektiren öz sevgi (hubb-i zati) tecellisinden ibaret olan feyz-i akdes (en kutsal feyz)dir. İkincisi ise ayınların istidatlarının dış âlemde zuhur etmesini gerektiren İlahi isimlerin tecellisinden ibaret olan feyz-i mukaddestir (Kutsal feyz). Feyz-i akdes isti'dâd bağışlar, feyz-i mukaddes isti'dâd besler. Hakk'ın kuluna feyzi iki şekilde olur. Feyz-i istinâdî ve feyz-i İlâhî. Feyz-i istinâdî, şeyh ve müridlere silsile yoluyla ulaşan bi'l-vasıta feyzdür. Feyz-i İlâhî ise doğrudan Allah^(cc)'tan gelen bilâ-vasıta feyzdür.⁶⁷¹ Dede Ömer Rûşenî aşağıdaki dizelerde sürekli bağış ve lütuf sahibi Hakk'ın feyzine nail olmak isteyen tâlibin dikkat etmesi gerekenleri terennüm eder:

Tâlib olan kişiye iy hoş- kelâm
Neydügi sözüñ bilindi ve's-selâm.

59b/3

Nesne dime kimseye var yok yire
Ger saña irsün diriseñ feyz-i Hû.

82b/3

Nefsinin hevâsını ve şehvetini öldüren, ibâdet ve taatına devam eden kulun kalbine Levh, Kalem, Arş, Kürsî ve Semâvât-ı seb'adan müteşekkil on bir mertebeden feyz-i İlâhî nüzûl eder.⁶⁷² Her çeşit iyilik ve nimet Allah Teâlâ^(cc)'dan taşıp gelir ve O^(cc)'nun feyz ve inayeti sonu yoktur. İnen bu feyzi kalbinde muhafaza etmek müminin vazifesidir. İşlenen günahlar kalbin ilahî feyzi almasına engel olduğu gibi, elde edilen rahmetin kaybedilmesine sebep olur. Rûşenî'ye göre buna sebep olan günahların başında çok konuşmak gelir. Bu sebeple tâlib az, öz konuşmalı ve ne söylediğini bilmelidir.

⁶⁷⁰ Selçuk Eraydın, "Feyz", *DİA*, c.12, s.513; Uludağ, TTS, s. 137; Cebecioğlu, TTDS, s. 215

⁶⁷¹ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.875

⁶⁷² Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.877

1.4.4. Keşf ve Mükâşefe

Keşf, örtülü olanı açma, meydana çıkarma anlamına gelir. Tasavvufta ise gayb âlemi ile şehadet âlemi arasındaki perdenin kalkmasıyla gizli olanın ortaya çıkması, aklın ve duyuların yetersiz kaldığı konularda doğrudan bilgi edinilmesidir. Keşfin vücûdî keşf ve şühûdî keşf şeklinde iki mertebesi vardır. Keşfin manevî keşif, sûrî keşif, keşf-i ruhanî, keşf-i nûrî, keşf-i İlâhî, keşf-i ayn, keşf-i irfânî, keşf-i melekî, keşf-i ilmî, keşf-i vehbî, keşf-i mücerred, keşf-i muhayyel, keşf-i havâtır, mükâşefe gibi pek çok çeşidi bulunur. Mükâşefe, beden ve his perdesinin kalkması, ruh âleminin seyredilmesidir. Maddî âlemdeki tesirler yüzünden kalp, gayb âlemini göremez. Riyâzât, mücâhede ve tasfiye ile aradaki perdeler kalkmasıyla gayb âlemi görülmeye başlanır. Buna keşf denir. İbn Arabî (ö.638/1240), keşfi olmayanın ilmi olmadığını söylemiştir:⁶⁷³

Kelabâzî'ye (ö. 380/990) göre mükâşefe zât tecellîsi, kalbin keşf makamına ulaşması ve kalp gözünün açılmasıdır. Sehl b. Abdullah'ın (ö. 283/896) “yakîn, mükâşefedir” sözünü nakleder. Kuşeyrî (ö.465/1072) mükâşefeyi “kalbin Hakk'ın huzurunda oluşu” şeklinde tanımlar. Mükâşefeden önce muhâdara, sonrasında ise müşâhede hâli ortaya çıkar.⁶⁷⁴ Herevî (ö. 481/1089) için mükâşefe, sâlikin ilâhî sırları ilmî değil bizzat yaşayarak keşf etmesidir. Üç kısımda incelediği mükâşefenin birincisi, ilâhî isimlerin tecellîlerini mütâlaa etmektir. Şühûdlarında fenâyâ ulaşan mükâşefe ehlinin hâlinin hiç kesilmeksizin devam etmesi mükâşefenin ikinci aşamasıdır. Üçüncü aşama ise sadece hakikat gözüyle gerçekleşir.⁶⁷⁵ Rûşenî'ye göre aşk şarabından içen âşıklarda keşf ve kerâmet davası kalmaz:

Yine sâkî bizi mest-i müdâm it
Müdâmı sunuben mest-i müdâm it.

9b/3

Müdâmı kim içenler vâsıl oldı
Dilekleri dükeli hâsıl oldı.

9b/4

Müdâmı kim hayâtıdur cihânuñ
Dilüñ dilegi hem cânı cânuñ.

⁶⁷³ Prof. Dr.Süleyman Uludağ, “*Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Kerâmet*”, Sufî Kitap, İstanbul 2008, s.35-36; Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, c. 25, s.315; H. Kamil Yılmaz, *age*, s. 250

⁶⁷⁴ Kuşeyrî, *age*, s. 168

⁶⁷⁵ Herevî, *age*, s. 305

9b/5

Müdâmı kim ne rengi var ne bûsı
Ne baş ağrıtması ne hûd yuhusı.

9b/6

Ne kûze görünür ortada ne mey
Ne çengi ü berbat ne def ü ne ney.

9b/7

Gider kalmaz dilünde şath u tâmât
Hadîs-i da'vâ-i keşf ü kerâmât.

10a/3

İlâhî aşk şarabı öyle bir şaraptır ki ne rengi ne kokusu, ne baş ağrıtması ne de uykusu vardır. Üstelik ortada sarhoşluğu arttıracak ne şarap vardır ne şarap testisi, ne de insanın kendinden geçiren müzikler vardır. Aşk şarabından içen sâliklerin tüm dilekleri gerçekleşmiştir ki bu dilekler aslında bütün cihânın hayatı, canların cânıdır. Artık vuslata kavuşan aşığın dilinde ne şatah, ne manâsız sözler kalır; ne de keşf ve keramet sözleri kalır. Çünkü tüm bunlar daha çok sülûk halinde ortaya çıkar, vuslat hâsıl olunca sona erer. Rûşenî'ye göre keşf sahibi olmak isteyeninin özünü temizlemesi gerektiğini söyler:

Ol musaffâdur kim oldur bî-hilâf
Sûfî-i safî gibi hoş pâk ü sâf
Keşf-i sûrî hâsıl olmuşdur aña
Hâlini dir her ki anı ider tavâf.

80a/83

Kalplerinde hakikatlerin tecellî etmesine engel olan perdeleri aşan, özünü bütün kötü vasıflardan temizleyen kimseye keşf-i sûrî hâsıl olur yani ilâhî sırların hakikatlerini işiterek ve anlayarak doğru bir şekilde görürler.

1.4.5. Kerâmet

Kerâmetin “değer, kıymet, itibar, cömertlik” gibi anlamları vardır. Mü'min bir kulda olağanüstü hâllerin meydana gelmesidir. Peygamberlerden zuhûr eden olağanüstü hallere mucize denir. Salih amel sahibi olmayan kişilerden zuhûr eden harikulade haller

ise istidraç adını alır.⁶⁷⁶ Keramet iki kısımda incelenir: Kerâmet-i kevnîyye ve kerâmet-i ilmiye. Kerâmet-i kevnîyye havada uçmak, suda yürümek, tayy-i zaman ve tayy-i mekân gibi mahlûkata yönelik kerâmetlerdir. Kerâmet-i ilmiye ise eşyanın hakikatlerine dair ve Hakk'ın zât, sıfat ve ef'aline müteallik olan kerâmetlerdir. Evliyâ-yı kiram kerâmet-i ilmiyeyi kabul etmişler, kerâmet-i kevnîyyeye itibar etmemişlerdir.⁶⁷⁷ Nitekim bu hususta Kuşeyrî (ö. 465/1072) Sehl b. Abdullah'ın (ö. 283/896) “kerâmetin en büyüğü kötü huylarından bir huyu değiştirmendir”, Ebû Ali Cüzcânî (ö.3/9. Yy.)'nin ise “Allah^(cc)'tan istikamet üzere olmayı isteyenlerden ol, keramet üzere olmayı talepedenlerden değil. Çünkü nefsin keramet arzusu peşinde koşarken, Rabbin senden istikamet üzere bulunmanı bekler” dediklerini nakleder.⁶⁷⁸

Mucizeler peygamberlere, kerâmetler ise velîlere ve hayırlı Müslümanlara hastır. Nebînin mucizeyi açık olarak göstermesi ve onunla meydan okuması, velînin de kerâmeti gizlemesi vâciptir. Mucizenin semeresi başkalarına aittir, kerâmet ise sahibine hastır. “Kendisine havada bağdaş kuracak şekilde kerâmet verilmiş bir adam görseniz, şer'i emir ve yasaklara, hududlara uyma ve şerîata uyma derecesinin nasıl olduğunu görmeden ona aldanmayınız”⁶⁷⁹ diyen Bayezid Bistâmî (ö. 261/874) ile Zünnûn Mısrî (ö.245/859), Yahyâ b. Muaz Razî (ö.258/871), Hallâc-ı Mansûr (ö.311/922) gibi sûfilere göre velînin kerâmetini göstermesi ancak sekr halinde olur. Sahv halinde olan ancak nebîlerin mucizeleridir.⁶⁸⁰ Hakîm Tirmizî (ö.258/869), Cüneyd-i Bağdadî (297/909), Ebû Bekir Vasıfî (ö.320/932) gibi sûfilere göre ise kerâmet, sahv ve temkîn halinde gerçekleşir. Çünkü Allah^(cc)velî kulunu âleme vali kılmıştır. Âlemin ahkâmı onların himmetlerine bağlıdır.⁶⁸¹

“Delmek, yırtmak, aşmak” anlamlarına gelen hârîka terimi ise tabiattaki düzene ve yasalara uymayan, bunları delen ve yırtan olaylar ve halleri anlatır. Hârîka ve kerâmetin çok sık görülmesi onu hârîka olmaktan çıkarır, sıradan tabiat olayı haline getirir. Mutasavvıflar için mucize, hârîka ve kerâmet büyük önem taşır. Bu sebeple Peygamberlerden mucize olarak zuhûr eden her şeyin velîlerden kerâmet şeklinde zuhûr etmesini mümkün görmüşlerdir. Hârîka haller, bilgi türü kerâmetler, güçle ilgili

⁶⁷⁶Uludağ, “Keramet”, *DİA*, c.25, s.265; Uludağ, TS, s. 211; Cebecioğlu, TTDS, s. 365

⁶⁷⁷ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.931-932

⁶⁷⁸ Kuşeyrî, *age*, s. 483-304

⁶⁷⁹ Erginli, *age*, s. 535

⁶⁸⁰ Hücvirî, *age*, s. 282-287

⁶⁸¹ Hücvirî, *age*, s. 282-287-289

kerâmetler ve dua ile ilgili kerâmetler itibariyle üçe ayrılır. Bir velinin duyular ve akıl yoluyla bilmesi mümkün olmayan şeyleri keşif ve ilham gibi yollarla bilmesi bilgi türü kerâmetlerdendir. Tayy-i mekan, havada uçmak, suda yürümek, vahşi ve yırtıcı hayvanları itaati altına alması gibi haller güçle ilgili kerâmetledendir. Bir hususun gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi için edilen duaların kabul edilmesi de dua ile alakalı kerâmetlerdir.⁶⁸² Rûşenî'ye göre kerâmet, gabya ait sırların kula gösterilmesidir:

Muhibb-i mahbûbun iy sâhib-i sa'âdet

Görüp söyleşmedür keşf ü kerâmet.

8b/4

Sülûkun ilk şartı güzel ahlâktır. Tasavvufun keşif ve kerâmetten ibaret olduğunu zannedenler büyük bir yanılğı içindedirler. Allah^(cc)kuluna her an tecellî etmekte ve İlâhî ikramları artarak devâm etmektedir. Sûfiler de kerâmeti Allah^(cc)'ın kendisine itaat eden ve O^(cc)'na yaklaşmaya çalışan velî kuluna bir ikramı ve lütfu olarak kabul etmişlerdir. Ancak Allah^(cc)'ın lütfuna nâil olduğu için O^(cc)'na şükretmek gerekirken öte yandan da hem bu halin bir mekr ve istidrâc olmasından korkmak hem de bunun sorumluluğundan ve getireceği sonuçlardan kaygılanmak gerekir. Asıl kerâmet, kerâmet satmamaktır:

Kerâmet saklamadurur tasavvuf

Hakkuñ işinde itmeyüb tasarruf.

7b/14

Kerâmet satmamaklıkdur kerâmet

Kerâmetdür dinilmiş terk-i âdet.

8b/3

Allah^(cc)'ın velî kullarından zuhur eden olağan üstü haller ile “bir yetkiye dayanarak iş yapmak” anlamındaki tasarruf kelimesi kerâmetle eş anlamda kullanılmıştır. Halkın kerâmete gösterdiği ilgi, kerâmet sahibi velîyi Allah^(cc)'a en yakın kişi olarak görmesi gibi sebeplerle sûfiler, kerâmetin Allah^(cc)'a yakınlık derecesinin göstergesi sayılmadığını, kerâmetin henüz işin başında bulunan bazı velîlerde görüldüğünü, kerâmetin saklanması ve satılmaması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu hususu terennüm ettiği aşağıdaki dizelerde Rûşenî kerâmet satmayı hoş görmemiş, riyâkarlık saymıştır:

Dime iy 'ömrin itürmiş riyâda

⁶⁸² S. Uludağ, *Keşif ve Kerâmet*, s. 59-60-69-70

Su üzre yürüdüm uçdum havada.

8b/5

Su üzre yüriseñ has olasin has

Havada uçsañ olasin meges pes.

8b/6

Olar kim mahv bağından yimişler

Kerâmet satmağa itlük dimişler.

8b/7

Tasavvufî hayata yönelmenin esas maksadı takvâ sahibi dürüst bir Müslüman olmaktır. Bu amaç için çaba harcayan sûfilerde de bazen kerâmetler görülebilir. Fakat havada uçmak, suda yürümek gibi kevnî kerâmetlere önem vermemek, hatta bundan dolayı endişelenmek ve bunu gizli tutmak gerekir. Süleyman Uludağ, *Keşif ve Kerâmet* eserinde Ebu'l- Hayr el- Aktâ el- Tinâfi'nin (ö.340/952) su üstünde yürüyen birine “beri gel, karada yürü, yaptığın şey bidattır, kerâmet-furûş olan (kerâmet satan) kişi aldanmıştır. Onda köpek sesi olmasa bile köpektir” dediğini nakleder.

1.4.6. Tasarruf

Sözlükte “bir işin içine girip idare etmek, hâlden hâle sokmak” anlamlarına gelen tasarruf, tasavvufta insanlara, eşyaya çeşitli şekillerde etki etmek, onları idare etmek, kerâmet göstermek, Allah^(cc)'ın eşyayı ve bütün varlıkları velisine boyun eğdirmesi demektir.⁶⁸³

Tasavvuf itmemeklikdür tasalluf

Hakk'uß emrine itmeyüb tasarruf.

7b/2

Kerâmet saklamadurur tasavvuf

Hakkuñ işinde itmeyüb tasarruf.

7b/14

Allah^(cc)'ın çok yakın kullarına bahşettiği bir lütuf olan tasarrufta hakiki fail Allah^(cc)'tır. Tasavvufî hayata yönelmekteki asıl maksat takva sahibi dürüst bir Müslüman olmaktır. Bu amaç için uğrunda çabalarken zuhura gelen kerametlere itibar etmemek gerekir. En büyük kerâmet, istikamet üzere olmak yani dinin emir ve

⁶⁸³ Uludağ, TTS, s. 344; Cebecioğlu, TTDS, s. 629

yasaklarına sıkı bir şekilde uymak, kötü huy ve alışkanlıkları terk edip iyi alışkanlıklar edinmek, ilim ve irfan sahibi kâmil bir insan olmaya çalışmaktır.

1.4.7. Mânâ

Arapça “anlam, içyüz, sûret, şekil” anlamlarına gelir.⁶⁸⁴ Bir şeyin mahiyeti, onu o şey yapan öze sûret denilir.⁶⁸⁵ Sûret, tasavvufta iki anlamda kullanılmıştır. İlkinde “şekil, görüntü, zâhir, mazhar” anlamlarına gelir. İkincisinde “bir şeyin hakikati, mahiyeti, ruhu, sebebi” anlamında kullanılmıştır. Tasavvufta bir şeyin ilâhî bilgideki hakîkatine ve marifete mânâ denir.⁶⁸⁶ Bir şeyin sahtesine ve taklidine davâ, hakikatine ve ruhuna mana denir.⁶⁸⁷ Dede Ömer Rûşenî, bu hususu terennüm ettiği dizelerinde şunları söyler:

Tasavvuf terk-i da'vâdür dimişler

Dahi kitmân-ı ma'nâdür dimişler.

7a/9

Tasavvuf ehline di sözi ya'ni

Dime sûret-perest olana ma'nâ.

12b/4

Gel yine iy lafz-ı ma'nâ tâlibi

Lafz-ı ma'nânun dün ü gün râgıbı.

56b/8

Bir şeyin hakikatini idrak etmek o şeyin ilm-i İlâhîdeki sûretini tasavvur etmektir. Bu sebeple tasavvuf ehli lafızdan mânaya intikal etmeyi, zâhirden bâtına geçmeyi, mecazdan hakikate ulaşmayı bir yorum yöntemi olarak benimsemişlerdir. Manâyâ talip olanlar Allah^(cc)'ın tecellîleriyle şereflemek, İlâhî sırlara vâkıf olmak istiyorsa bütün davalarını bırakıp, mâsivâdan geçip hakikatine yol almalıdır. Çünkü Dede Ömer Rûşenî'nin tabiriyle tasavvuf, sâlikin mârifet ve hakîkate dair sırları saklamasıdır. Bu mânâlar ancak ehline söylenir. Sûrette gezen zâhir ulemâsına söylenmez.

⁶⁸⁴ Devellioğlu, s. 691; DİA, c. 27, s.555

⁶⁸⁵ Mahmut Kaya, “Sûret”, DİA, c. 37, s.539

⁶⁸⁶ Ekrem Demirli, “Sûret”, DİA, c. 37, s. 541; Cebecioğlu, TTDS, s. 412

⁶⁸⁷ Uludağ, TTS, s. 236

1.4.8. Hicâb

Sözlükte “perde, engel, örtü” anlamındadır. Sâlik ile murâdı arasına giren, kalbe yerleşen ve orda Hakk’a, hakîkate ulaşmaya engel olan, âşığı mâşuğundan ayıran sûretlere, maddî izlere de hicâb denir. Kalbinde perde olduğu için hakîkati göremeyenlere mahcub denir. Tasavvufta sûfî ile Allah^(cc)arasında yetmiş bin perde olduğuna inanılır. Sâlikin bunların her birini geçmesi gerekir.⁶⁸⁸ Kişinin Mârifetullah yolundaki perdeleri kendi nefsendendir:

Arada sensin yine saña hicâb
Sen aradan çık ola tâ feth-i bâb.

59b/1

Çün hicâb olduñ saña sal özüñi
Irma Hakk’dan soñun sen var gözüñi.

59b/2

Erginli, konuyla ilgili olarak Abdülkadir Geylanî’nin (ö. 561/ 1166) *el-Fethu’r-Rabbânî*’de “ dünya ahirete, ahiret de dünya ve ahiretin Rabbi’ne hicâbtır. Her neyle bulunursan o sana hicâb olur. Halka iltifat etme. Böylece Hakk’ın kapısına gönül ayağıyla gelirsin. O^(cc)’ndan başka her şeye karşı olan zühdünün sağlamlığı, seni O^(cc)’na her şeyden tecrid edilmiş, O^(cc)’nun hakkında hayrete düşmüş, O^(cc)’na sığınır, O^(cc)’ndan yardım ister, O^(cc)’nun önceliği ve ilimine nazar eder bir halde O^(cc)’na götürür” dediğini nakleder.⁶⁸⁹ Aşağıdaki beyitte de Rûşenî, sâlikin yaptığı zikirlerin bile perde olabileceği konusunda Hak yolun yolcularını uyarmıştır:

Hû’yı ya’nî yâd it bî-ism-i Hû
Ara yirde perdedür çün ism-i Hû.

55b/5

Allah^(cc)ile kulu arasındaki yetmiş bin perdenin on bini nefis-i emmârede olur. Hicâb-ı zulmânîdir. Bu zulmânî perdeler şehvet, gazab, hased, kibir, riya, hırs, gaflet gibi ahlâk-ı zemîmelerdir. Namaz sevgisi, oruç sevgisi, tesbih ve ezkâr gibi ahlâk-ı hamîdeler de nûrânî hicâblardır.⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ Uludağ, TTS, s. 168; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.395

⁶⁸⁹ Erginli, MTTS, s. 373

⁶⁹⁰ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.395

1.4.9. Bûy – Koku

Farsça “koku” demektir.⁶⁹¹ Kur’ân-ı Kerîm’de koku isimleri cennet içeceklerinin anlatıldığı âyetlerde geçer.⁶⁹² Hz. Peygamber^(sav)’de dünyada kendisine sevdirenler arasında güzel kokuyu da saymıştır. Tasavvufî ıstılahta kalbin ilgi ve alâkadan haberdâr olmasıdır. Tasavvuf erbabı için kokunun ayrı bir önemi vardır. Her bir zikir mertebesinin kendine mahsus bir kokusu olduğundan salikin manevi mertebelerde ilerlemesiyle kokuya olan hassasiyeti ve ihtiyacının arttığı söylenir.⁶⁹³

Rûşenî’de her ne bulduysa ney demindeki kokulardan bulmuştur. Mecnûn’u Leylâ’ya, bülbülü güle âşık eden sevgilinin kokusundan başka bir şey değildir. Bu nedenle koku ile aşk birbirinden ayrı değildir:

Rûşenî feryâd u hây u hûyıla

Ney deminden anı tapdı bûyıla.

46a/3

Bûyıla tapdı tapan anı kamu

Bûsuz olmaz anı tapmak iy ‘amû.

46a/4

Bûyı ansuz anı bûsuz iy ahi

Bir dem ayru görmedi kimse dahi.

46a/5

Anı Leylî’de görüb Mecnûn-ı ‘ışk

‘Âşık oldı oluben meftûn-ı ‘ışk.

46a/6

Sen getür bir nesne kim yok anda bû

Olmaya tâ bûdan anda güft ü gû.

46a/8

Bû da muzmerdür hezârân güft ü gû

Büyümüş bu cümle güft ü gû-yı Hû.

46a/9

Bûy-ı güldür bülbülü gûyâ iden

Âh-ı bülbüldür güli bûya iden.

⁶⁹¹ Devellioğlu, s. 142

⁶⁹² Mutaffîfîn Sûresi, 83/26; İnsân Sûresi, 76/5,17

⁶⁹³ Uludağ, TTS, s. 219; Cebecioğlu, TTDS, s. 113

46a/10

Bû gülistân milkinüñ hâkânıdır

Ya'nî iklîm-i gülüñ sultânıdır.

46a/11

Sonsuz ferahlık taşıyıp insanın gönlünü mesrur eden ney deminden gelen hoş kokular aşkın kokusudur. Bu kokuyu herkes duyamaz, herkesin gönül gözü bu kokuyla aydınlanmaz. Mecnûn gibi manevî kokuları alabilmek Leylâ'nın aşkıyla yanmak gereklidir. Yani ehl-i zikirden olup, bu aşkla ömür sürmek gerekmektedir. Bilinmelidir ki kokusu olmayan bir nesne yoktur. Her bir zikrin kendine has kokusu vardır. Zikir meclislerinden dağılan güzel kokularda bütün sırlar gizlidir.⁶⁹⁴ Gülün kokusudur bülbülü inleten, bülbülün âhı da güle güzel kokular verir. Bûy, gül bahçelerinin sultanıdır.⁶⁹⁵ Güzel koku Hz. Peygamber^(sav)'in yoluna kılavuzluk eder. Bu nedenle Rûşenî'nin gözünün nûrudur, gönlünün gözüdür:

Bû kulavuzdur Habîb'üñ kûyına

Nice kûyı belki rûmi mûyına.

46b/2

Rûşenî batıb Habîb'üñ bûyına

Sunsa destin n'ola destân bûyına.

46b/3

Bûdur ol bû kim idüp bî-reng bû

Çekdürür hum-hânedede hoş hoş sebû.

46b/4

Nûr-ı çeşm-i Rûşenî'dür uş bu bû

Dîde-i dil-i Rûşenî'dür uş bu bû.

46b/5

Allah^(cc)'ın lütufları, ihsanları fetihleri, güzel kokuları dünya dönmeye devam ettiği müddetçe var olacaktır. Nefsinin fakirliğini anlayıp Hakk'a yönelenler ve kulluk vazifelerini yerine getiren gözü yaşlı gönlü yaralı aşk erleri, bî-reng olup Allah^(cc)'ın rengi, renksizliğe kavuşurlar. Bütün renklerin aslı nasıl renksizlikse bütün dinlerin aslı da birdir. Allah^(cc)'ın kuluna lütfettiği manevî kokularla yetmiş iki millete bir gözle

⁶⁹⁴46a/13-14, 47a/5

⁶⁹⁵46a/12

bakarlar. İlahi sırların kokularını duyarlar. Rûşenî şiirinin devamı da kötü kokuları duymamak için münâcâtıdır:

Çerağum nûruñla kıl münevver
Dimâğum 'ıtruñla kıl mu'attar.

1b/11

Sakıngıl beynümi bed kokulardan
Gözüm vechüñsüz uyhulardan.

1b/12

Cenab-ı Hakk'tan gelen manevî kokuları hissetmemizi engelleyen şey kulun manevî hastalıklarıdır. Kibrin, hırsın, rıyanın bütün ahlak-ı zemîmelerin de kendine has kokuları vardır. Bu kokulara, ruhunu masıvanın kirinden temizlemeyenlerin kokusudur. Bu sebeple Rûşenî “Allah^(cc)'ım çerağımı nurunla aydınlat, ruhumu güzel kokularla donat. Beynimi kötü kokulardan, gözümü vechini görmediğim uykulardan koru!” diyerek yalvarır.

1.4.10. Telkîn

Sözlükte “anlatmak- anlamak, öğretmek- öğrenmek” gibi anlamları olan telkîn tasavvufta tarîkate yeni giren kişiye şeyhinin zikir öğretmesi demektir. Müridin öğrenmesine ise telakkûn denir.⁶⁹⁶ Rûşenî için tasavvuf, tevbe ve telkîndir:

Olar kim şeyhlik temkîne dirler
Tasavvuf tevbe vü telkîne dirler.

8a/8

Şeyhlik aynı zamanda temkîn demektir. Çünkü temkîn, kalbin son derece istikrar bulduğuna bir işarettir. Tam istikrar haline kavuşunca, bulunduğu halden daha ilerisine yükseltilir. Böylece yükseltildiği yeni durum onun hali olur; önceki durumu ise sabit makamı olur. Böyle temkîn sahibi bir şeyhin zikir telkîni de tasavvufî hayat için önemlidir. Çünkü nefsinin isteklerine uyan kişinin kalbi ölü hükmündedir. Meyyit-i hakiki gibi tekine muhtaçtır. Kalbinde feyz-i marifetten eser yoktur. Şeyhinin huzurunda gönlünü Hakk Teâlâ^(cc)'ya verdiğini, büyük küçük bütün günahlardan tevbe ettiğini hulûs-u kalble beyan eden sâlikte cehaletten eser kalmaz. Kalem-i a'lâ olan kişi, zahir ulemasının kalemine muhtaç olmaz. Ancak İlâhî aşkın şarabıyla sarhoş olan kişi için ne şeyhlik ne tevbe ne de telkîn vardır:

⁶⁹⁶ Cebecioğlu, TTDS, s. 648

Yine sâkî bizi mest-i müdâm it
Müdâmı sunuben mest-i müdâm it.

9b/3

Müdâmı kim içenler vâsıl oldu
Dilekleri dükeli hâsıl oldu.

9b/4

Müdâmı kim içen bulub ferâğı
Çeker öz özine eli ayağı.

9b/8

Ne şeyhûhet gamı ne tevbe telkîn
Ne hâb u vâkı'a ne erkân-ı âyîn.

9b/10

Gönül aynası zikrullah ile safâ bulunca, Hakk'ın nuru oraya tecellî eder. Sâlike, gönül gözünün basiret nuru ile müşahede hâsıl olur. Sâkî-i Bâkî'nin sunduğu aşktan içen, sonsuz aşk denizine gark olan, Hakk'a ârif olan sâlik için tevbe, telkîn, erkân, âyîn önem arz etmez.

1.5. Yaratılış ve Varlıkla İlgili Kavramlar

Varlıklar ve bütün evren Allah^(cc) tarafından yaratılmıştır ve yaratılış her yerde, her zaman devam etmektedir. İnsanlık tarihi boyunca en çok merak edilen husus ilk yaratılış olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de evrenin yaratılışı pek çok âyette anlatılmaktadır.⁶⁹⁷ Mutasavvıflar da bu konuyu "lâ taayyün" mertebesinde insanın yaratıldığı mertebeye gelinceye kadar değişik evreler halinde incelemişlerdir.

1.5.1. Vahdet-i Vücûd ve Tevhîd

Vahdet-i Vücûd, vücûdun birliği anlamına gelir. Bu âlemde gerçek varlık olarak Allah^(cc)'ı kabul edip, diğer varlıkların vücûdunu O^(cc)'na nisbetle birtakım hayal ve gölgelerden ibâret görmektir. İbni Arabî (ö.638/1240)'nin "Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır" Sözü vahdet-i vücûdun en önemli dayanağını teşkil eder. Vahdet-i vücûd okunarak değil yaşanılarak öğrenilen bir hal ilmidir. Sâlik vahdet-i vücûd mertebesine ancak dünyaya karşı meylini ve sevgisini azaltarak, nefsi ile mücâhede ederek, zikre

⁶⁹⁷ Bakara Sûresi 2/29, Kaf Sûresi 50/38, Fatır Sûresi 35/1, Naziat Sûresi 79/27-33

devâm ederek, kalbini mâsivânın kirlerinden temizleyerek ulaşır.⁶⁹⁸ Kâşânî, (ö. 730/1330) vahdet-i vücûdun varlığın zorunlu ve mümkün diye bölünmeden ele alınması olduğunu söyler.⁶⁹⁹ İsmail Fennî Ertuğrul (ö.1946) Hakk Teâlâ'nın vücûdunun vâcib, kadîm ve ezelf olduğunu; çoğalma, parçalanma, değişme, yenilenme, bölünme kabul etmediğini söyler.⁷⁰⁰ Vahdet-i vücûd görüşünü benimseyen Rûşenî, bezm-i ezelden Allah'ı (c.c.) birler:

Olan iy birliği bî-çend ü bî-çûn

Seni birler ezelden Rûşenî çün.

25a/8

Dede Ömer Rûşenî için Allah^(cc)'in birliği, çokluk karşısında birlik değildir. Çokluk ve birlik yaratılmış ve sınırlanmış olana ait kavramlardır. Allah^(cc)'in birliğinin nedeni niçini yoktur. Bütün kâinattaki her şeyin varlığı Allah^(cc)'tandır. Hepsi Allah^(cc)'in varlığının ve birliğinin delillerindedir. Rûşenî de bu beytinde Elest Bezminden yani Allah^(cc)'in “Ben Rabbiniz değil miyim?” sorusuna insanların “evet” cevabını verdikleri günden⁷⁰¹ beri birliğin şahidi olmuştur.

Tevhîd, Allah^(cc)'in zâtını bütün tasavvurlardan, hayal ve evhamlardan soyutlamaktır.⁷⁰² Cüneyd-i Bağdadî'ye (ö. 297/909) göre “Allah^(cc)'in doğurmayan ve doğrulmayan vahid olduğunu kabul ederken benzetmeye, nitelemeye, tasvire ve temsile kaymadan eşi, dengi ve zıddı bulunduğunu reddetmektir”⁷⁰³ Hücvirî (ö.465/1072) tevhidin üç türünden bahseder. İlki Hakk'ın Hakk için tevhîdidir. Allah^(cc)'in kendi vahdaniyetini ve bir olduğunu bilmesidir. Hakk'ın halk için tevhîdi kulun Hakk'ı tevhîd etmesidir. Üçüncüsü kulun Hakk'ı tevhîdi ise kulların Allah^(cc)'in vahdaniyeti hakkındaki bilgilerinden ibarettir.⁷⁰⁴ Herevî'ye göre tevhîd ise “ Allah^(cc)'ı sonradan olan şeylerden tenzih etmektir.” En yüce mertebe kabul ettiği tevhîdin avâm, havâs ve hâssu'l-havâsa ait olan üç yönü vardır. Tevhîdi seyr ü sülûk ile ilişkilendirmeyenlerin tevhîdi avâmın tevhîdidir. Havâsın tevhîdi mükâşefe, müşâhede, kabz, bast, sekr, sahv

⁶⁹⁸ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *DİA*, c.42, s. 431; Ahmet Ögke, “Vahdet-i Vücûd”, *Tasavvuf El Kitabı*, s. 473; Uludağ, TTS, s. 371-372; Cebecioğlu, TTDS, s. 683; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.131; TDTS, c.3,s.563

⁶⁹⁹ Kâşânî, TS, s.577

⁷⁰⁰ İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara, İsmail Kara, İnsan Yay. İst. 2008, s.11

⁷⁰¹ Bakarâ Sûresi 2/27-28; İsrâ Sûresi, 17/34; Taha Sûresi 20/115

⁷⁰² Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.131;Cebecioğlu, TTDS, s. 659; TSTS, c.3, s.482; Uludağ, “Tevhîd”, *DİA*, c. 41, s.21;

⁷⁰³ Kuşeyrî, *age*, s.413

⁷⁰⁴ Hücvirî, *age*,s. 342

gibi mertebelerin sâlikte sabit olmasıyla meydana gelir. Hâssu'l-havâsa ait tevhîd ise Allah'ın ezelde ve ebedde kendisini birlemesini idrak edenlerin tevhîdir.⁷⁰⁵

Tevhîdin üç mertebesi vardır. Tevhîd-i ef'âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât. Tevhîd-i ef'âl bütün fiilleri ve hareketleri Hakk'tan sâdır bilip, kendi fiillerinden ve diğer bütün fiillerden fâni olmaktır. Tevhîd-i sıfât, bütün sıfatları Allah^(cc)'in tecellileri şeklinde görmektir. Tevhîd-i zât, Hakk'ın zâtından başka hiçbir zâtın vücûdunun bulunmadığını müşahede etmektir.⁷⁰⁶ Tevhîd bir denizdir, bu denize giren yaratılmışların hepsinde Allah^(cc)'in birliğini bulmuştur:

Cünüb gezme gel iy zâhid boyun sun

Girüb tevhîd bahrine özüñ yun.

5a/12

Ola kim yuna yuna pâk olasın

İki 'âlemde hoş bî-bâk olasın.

5a/13

Tapan birliğin kevnüñ kesretinden

İkilik olan anuñ hasretünden.

24/5

Varlığının başlangıcı ve sonu olmayan Allah^(cc)tek ve mutlak olan varlıktır. Bilinmeyi seven Allah^(cc) sıfatlarını göstermek istemiştir. Rûşenî de bütün âlemlerin aslının “bir” olduğunu, “bir”den başka bir şey bulunmadığını dile getirir. Rûşenî'ye göre Bezm-i ezelden Allah^(cc)'in birliğini tasdik eden insan, imtihan için geldiği dünyada bütün varlıkların Allah^(cc)'tan geldiğini idrâk ederse nereye bakarsa baksın Allah^(cc)'nın cemâlini görecektir. Nuru âlemi kaplayan Allah^(cc)'in tevhîd deryasına girip özünü temizleyenler iki cihanda korkusuz olacaklardır. Çünkü bu mertebe, sâlikin kemâl noktasına vardığı ve nefsinden kurtulduğu mertebedir.

1.5.2. Vahdet- Kesret

Vahdet, Arapça “birlik” demektir. Kesret ise vahdetin zıddıdır, “çokluk” anlamındır. Tasavvufta gerekli olan vahdet kesret içinde olandır. Buna kesrette vahdet derler. Sâlikin halk ile birlikte işinde gücünde iken dahi tek olan, bir olan Allah^(cc)'ı

⁷⁰⁵ Tek, *age*, s. 363-365

⁷⁰⁶ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s.347

unutmaması, O^(cc)'nu zikretmesidir.⁷⁰⁷ Muvahhid Allah^(cc)'tan başka bir şey olmadığını bildiği için Rûşenî, “Bir”i görebilmeyi salık verir:

Muvahhid ol muvahhid ol muvahhid
Ki olmaz ki sakın mülhid muvahhid.

25b/9

Vahdet, kâinatta sadece tek bir vücûdun bulunduğu inanmaktır. Varlıkların cümlesi İlâhî isim ve sıfatların değişik tecellilerinden ibarettir ki buna kesret denir. Bu âlemde her şey, Allah^(cc)'ın vahdet tecellilerine bağlı olarak yaratılmıştır. Bu sebeple Hak yolcuları, her şeyde “Bir”i görür, “Bir”i duyar. “Sadece Allah^(cc) vardır, Allah^(cc)'ın dışında varlık yoktur” şuuruna ulaşan muvahhit, müşahede ettiği şeylerin varlıklarının bulunmadığını bilir. Bire iki diyene şaşı denilir, kendini beğenmişlerin kardeşi denilir, körlerin başı denilir.⁷⁰⁸

Biri iki görene şaşı dirler
Dahi hod-bînlerüñ kardaşı dirler.

24b/9

Biri iki görene şaşı dinür
Nite kim nâ-mahreme nâşî dinür
Görmek olmaz dime biri göregör
Yohsa saña kûrlar başı dinür.

79a/77

Allah^(cc)zâtında ve sıfatlarında bir ve yegânedir. Fenâfillah mertebesinde âşıklar, tevhidi yaşamaktır. Tevhîd artık dilde değildir, gönle yerleşmiştir. Vahdet denizi bütünüyle nûrdur. Âlemin bütün zerreleri o nûr ile mevcûddur. Her biri miktarınca ondan hissedardır. Her bir zerrenin aslı deryadandır. Kesret de vahdettendir. Çoklukta birlik gizlidir. Gözündeki perdeleri kaldıran kişi kesretin kendisinde Allah^(cc)'ın birliğini görecektir. Birliği olmayan kesrette kalacaktır. Mü'min olan Allah^(cc)'ın birliğine delil istemez:

Vâhidî kim yok-durur sâni aña
Cümle mahlûkâtdur sâni aña
Mü'min olana ne hâcet istemek

⁷⁰⁷ Ali Durusoy, “Vahdet”, *DİA*, c. 42, s.430; Ali Durusoy, “Kesret”, *DİA*, c. 25, s.310; Uludağ, TTS, s. 371; Cebecioğlu, TTDS, s.681

⁷⁰⁸24b/13

Vâhid olmasına burhânî aña.

78b/74

Gerçi ahvelsin eyâ münkir katı
Renc-i beddür iki görmek ‘illeti
Bir ehaddür ol ki ahvâlden dahi
Hîc istenmez hivel hâsiyyeti.

79a/75

Allah^(cc)’tan başka var olan bir şey yoktur, varlıkta ikilik mevcut değildir. O^(cc)’ndan başkası O^(cc)’nun tecellilerinden ibarettir. Bu sebeple iki dememeli, iki bilmemelidir. Şaşı göz, tek göremez. İkilik ancak şaşı gözün görüşüdür, görene eziyettir. İkilikten geçmedikçe vahdet deryasına gark olunmaz. Bu dünyaya ait bütün renkleri ve kokuları Hakk’a değişerek muvahhid olan Rûşenî, muvahhidler bölüğünden ayrılmak istemez:

Hakk’a değişüb muvahhid olduk
Bî-renklik ile bu renk ü bûyı.

91b/6

Anı toğrı tarîkıñdan sen ırma

Muvahhidler bölüğinden ayırma.

25a/9

Bî-reng, “bütün renklerin aslı renksizlik olduğu gibi, bütün dinlerin aslı da bir ve aynıdır” anlamlarına gelen bir tasavvuf terimidir. Bütün dinler ve mezheplerde esas olan söz konusu dinin renkleridir. Renklerin görünen boyutunun ötesi ise renksizliktir. Renk diye bildiğimiz bütün görüntülerin aslı renksizlikten yani siyahtan ortaya çıkmaktadır.⁷⁰⁹ Bekâbillah makâmına ulaşan, varlık olarak yalnız Allah’ı (cc) bilen, O^(cc)’ndan başka varlık bulunmadığı, her şeyin İlâhî tecellilerden ibaret olduğu idrak eden Rûşenî, yek renk (tek renk) olmaktan kurtulmuş Hakk’ın boyasına boyanıp renksiz olmuştur.

1.5.3. Merâtib-i Vücûd

Varlığın beş küllî mertebesini ifade etmek için kullanılan bir tasavvuf terimidir. Sûfilere göre varlıklar Allah^(cc)’tan zuhur etmek suretiyle derece derece ondan uzaklaşarak ve aşağıya inerek meydana gelir. Bu duruma “tenezzül” denilir. Allah^(cc)’a

⁷⁰⁹⁷⁰⁹ Uludağ, TTS, s. 78,294; Cebecioğlu, TTDS, s.105

ulaşmak isteyen bir sâlik, aynı yolu teker teker aşarak yukarıya doğru çıkmak zorundadır. Bu çıkışa ise “hazarât” ya da “uruc” denir. Bir sâlik bu hazretlerden ne kadarını kat ederse manevî derecesi o kadar yükselir. Vahdet-i vücûd düşüncesine göre mükevvenatın yaratılışı birçok mertebelerden geçerek gerçekleşmiştir. Bu yaratılış mertebeleri “hazarât-ı hams” (beş ilahi hazret) ve “tenezzülât-ı seb’a” (yedi rûhsal iniş) gibi isimler altında incelenmiştir. İbn Arabî (ö. 638/ 1240) varlığın meydana gelişinde beşli tasnif yapmaktadır: Lâhut âlemi, Ceberût âlemi, Melekût âlemi, Nâsut âlemi ve İnsan-ı kâmil mertebesi.⁷¹⁰ Aşağıdaki beyitlerde Rûşenî, “şeş cihetten kurtulmak gerek”der:

Her ne kim var ciddü itmekdedür
Cidd ü cehd idüb Hakk’a gitmekdedür.

55b/3

Gence kim mâr- ı tabî’atdur tılsım
Ol tılsım açmaz illâ ki isim.

55b/9

Sanma ‘âlem içre uçar bâz-ı Hû
Şeş cihetde taşradur pervâzger -ı Hû.

55b/10

Şeş cihetden her ki kurtulmaz tamam
Virmez Hû’dan haber iy hoş kelâm.

55b/11

Allah^(cc)’ın isim, fiil, sıfat ve tecellîleri sonsuz olduğu gibi bunların mazharları olan kâinat da sonsuzdur. Allah^(cc)her an zuhûr ve tecellî halinde olduğundan bu zuhûr ve tecellîler tekerrür etmemektedir. Kâinat her an yeni bir tecellî ve yeni bir yaratılış durumundadır. Hakk’a ulaşmak isteyen sâlike tabiattaki her şey perdedir. Yılanın hazineyi beklediği gibi beklerler. Bu hazineye tılsım ile değil Esmâ ile ulaşılır. Hû zikrini kuşa benzeten Rûşenî, Hû zikrinin beş ciheti de aşarak uçtuğunu söyler. Sâlik, hazârat-ı hamseye iltifat edip bunların ilmiyle meşgul olmamalıdır. Çünkü “mülk, âlimlerin; melekût, âriflerin; ceberût ise vâkıfların şeytanıdır” demişlerdir. Bunlara iltifat etmek sâliki aslî gayesinden uzaklaştırır, marifette kemale ulaştırmaz.⁷¹¹

⁷¹⁰ Uludağ, “Hazarât-ı Hamse”, *DİA*, c. 17, s. 115-116; Yılmaz, *age*, s. 323-324,

⁷¹¹ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, *TS*, s.410

Varlık mertebelerinin ilki mutlak gayb mertebesidir. Bu hazrette isim, sıfat, tecellî ve taayyün söz konusu değildir. Bu mertebede bütün varlıklar tohumdaki ağaç gibi basit ve toplu haldedir. Bu mertebeye mahlûkatın bilgisi dâhiline girmediğinden gayb-ı mutlak, gaybu'l-gayb; herhangi bir şekilde kendisinden bilgi alınamayan karanlıkta kalan zâta işaret ettiğinden amâ-yı mutlak; ulûhiyetin hakikatini teşkil etmesinden dolayı âlem-i lâhut; hiçbir şekilde kendisinde zuhûr ve taayyün eseri bulunmadığından âlem-i lâ taayyün, vücûd-ı mahz, vücûd-ı mutlak; maddî manevî bütün âlemlerin hepsinin hakikati olduğundan hakîkâtü'l-hakâyık ve bütün âlemlerin varlık kaynağı olduğundan nokta-i basîta denilir.⁷¹² Rûşenî için gönül, mutlak gayb âleminin bülbüldür:

Göñüldür bülbül-i gülzâr-ı lâhut

Anı siz sanmañuz tîhû-yı nâsût.

35a/6

Lâhut âlemi, (gayb-ı mutlak, âlem-i a'yân, âlem-i zât, hazret-i lâhut, taayyün-i evvel) ne ismin ne sıfatın ne de sıfatlananın olduğu âlemdir. Tüm hakikatler bu mertebeye dayanır ve burada gizlidir. Bütün taayyünlerin başlangıcıdır. Nâsût âlemi ise şehâdet âlemdir. Hislere dair bir âlemdir. Soyuttur, bu sebeple içe dönüktür. Eşyâya tecelligâh olduğu için dışa dönüktür. Gönül, “ yere göğe sığmadım, mümin kulumun kalbine sığdım” hadis-i kudsîsine istinaden Hakk'a tecelligâh kabul edilir. Bu sebeple de lâhut âleminin bülbüldür, nâsût âleminin çil kuşu değildir.

Ceberût âlemi, varlık mertebelerinin ikinci aşamasıdır. Lâhut âleminde toplu halde bulunan varlıklar, bu mertebede açılırlar. Bütün mevcûdât, âlemler varlıkları yok olduğu halde Allah'ın ilminde mevcuttur. Gayb âleminin bilgisini elde etmek için ona yönelen nefislerin o âleme erişmesine engelleyen, onu zorlayan bir âlemdir. Bu sebeple ceberût âlemi diye adlandırılır. Mutlak varlıktan sudûr eden ilk zuhûr mertebesi olduğundan tecellî-i evvel, taayyün-i evvel; Hakk'ı akleden ruhların ilki olduğundan akl-ı evvel; mahlûka nisbetle gayb mertebesinde bulunduğu için gayb-ı muzâf da denilir.⁷¹³

Melekût âlemi ise şehâdet âlemine yakın bir âlemdir. Bu mertebede hem yaratılış ve varlıklar hem de âsâr- ı esmâ bulunur. Ceberût âlemindeki hakikatler bu

⁷¹² İsmail Hakkı Bursevî, *Allah'a Yakın Olmak Varlık Mertebeleri ve İnsan-ı Kâmil*, Hayy Kitap, İst. 2012, s.25; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.409-410

⁷¹³ İsmail Hakkı Bursevî, “age”, s.40; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.410-411

mertebede insanın hayal gücü ile idrak edilebileceği misâlî ve hayalî suretler kazandığından âlem-i misal, âlem-i hayal denilir. Hakk'ın bütün isim ve sıfatları Allah^(cc)isminin şemsiyesi altında toplandığından vahidiyyet mertebesi; mahlûkatın bilgisinin sınırını temsil ettiğinden Sidretü'l- Müntehâ; Mutlak varlığın ilk taayyün âleminden geçerek zuhûr ettiği ikinci varlık mertebesi olduğundan tecellî-i sâni, taayyün-i sâni adlarını alır.⁷¹⁴

Rûşenî, melekût âleminin seyrinin ancak mürşid-i kâmile intisab etmekle gerçekleşeceğini söyler:

Seyr-i melekût için cihânda

Biz anadan iki kez toganuz.

85a/6

Rûşenî, bu beytinde Hz. İsa^(as)'nın “iki kere doğmayan, semânın melekûtuna eremez” sözüne dizelerinde yer vermiştir. Tasavvufî ıstılahta talibin mürşide intisâb etmesine “velâdet-i saniye, velâdet-i maneviye, velâdet-i rûhiye” adı verilir. Çünkü müridin babası onun bedeninin, mürşidi ise ruhunun varoluş sebebidir. İlk doğuşta madde âlemiyle irtibata geçilirken, ikinci doğumda melekût âlemiyle temas kurulur.⁷¹⁵

Varlık mertebelerinin dördüncüsü âlem-i mülktür. Hissedilebilen âlemdir. Âlem-i nâsut âlem-i his, âlem-i anâsır, âlem-i eflâk, âlem-i kevn ü fesâd da denilir.⁷¹⁶ *Çobannâme Mesnevisi* 'nde yer alan aşağıdaki beyitlerde âlem-i nâsutunu âlem-i lâhuta döndüren mürşidine seslenen çobanın duygularını terennüm edilir:

Sen sebep olduñ velî iy muhteşem

Eyledi Hak baña girü bunca kerem.

105a/11

Mürşidüm olduñ benüm iy şehriyâr

Hızır saña yoldaş u İlyâs yâr.

105a/12

Egriligüm doğruluğa döndüren

Bendesini Tañrısına göndüren.

105b/3

Matbah-ı Hak'dan baña iy kut viren

⁷¹⁴ İsmail Hakkı Bursevî, “age”, s.46; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.411

⁷¹⁵ Uludağ, TTS, s. 377-378

⁷¹⁶ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.411-412

‘Âlem-i nâsûtumı lâhût iden.

105b/4

Menzilümi geh melekût eyleyen

Gâh makâmumı ceberût eyleyen.

105b/5

Mürşid-i kâmilin elinde eğriliği doğruluğa dönenlerin âlem-i nâsutları da âlem-i lâhuta döner, menzilleri kâh melekût kâh ceberût olur. Mülkten melekûta, melekûtta ceberûta sâlik, ilm-i şeriat ve ilm-i hakikat kanatlarıyla uçar. Fenâfillah makamına ulaşır. İnsan ruhu bu mertebede tamamen soyut âlemde olduğundan müşâhede-i dîdâra dalar.

Varlık mertebelerinin sonuncusu insan-ı kâmidir. Bu mertebe ilk dört hazreti cem’ eder. Çünkü inen her mertebe, bir öncekinin sırrı ile zâhir olur. Bu nedenle insan dış görünüş itibariyle küçük âlem, iç anlamı bakımından büyük âlemdir.⁷¹⁷

Ya’nî toğrult i’tikâduñ şeyhe tâ

Mîve-dâr ola dırahtuñ tâlibâ.

37b/8

Ki tâ feth idesün mülk-i vücûdı

Bulasun kimedür eşyâ sücûdı.

38a/1

Mürşid-i kâmil, hem ilim, hem de marifet sahibidir. Yani hem zahirî ilimlerde, hem de tasavvufî ilimlerde ihtisas sahibidir. Kâmil ve mükemmildir. Hem yetişmiştir hem de başkalarını yetiştirebilme kabiliyetine sahiptir. Sâlikin ikinci doğumu kâmil ve mükemmil bir mürşide intisâb ederek gerçekleşir. Böylelikle vücûd mülkünü bulacak, eşyâların kime secde ettiğini öğrenecektir. Çünkü varlığın önü ve sonu, evveli ve sonrası Allah^(cc)’tır ve O^(cc)’nun nuru âlemi kaplamıştır. Allah^(cc)bu hazretlerin her birinde çeşitli şekillerde tecellî eder. Son hazret olan insan, yüксеle yüксеle bütün hazretlerin kendisine görüneceği bir hale geldiği zaman insân-ı kâmil mertebesine ulaşmış olur. Bu en son mertebede sâlik, kemâl noktasına varmış ve nefsinden kurtulmuştur. Onun varlığı mutlak zatta yok olmuştur.

⁷¹⁷ İsmail Hakkı Bursevî, “age”, s.50-51; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.412

1.5.4. Bî-Nişân, Lâ- Mekân

Bî-nişân “ nişansız, adsız” demektir. Fenâ makamı, lâ taayyün mertebesidir. Lâ-mekân âlemi ise, yersizlik âlemidir. Allah^(cc), zamanın ve mekânın üzerindedir ve bunlardan münezzehtir. İnsanın hakikati olan ruh Allah^(cc)’ın bir emridir. Bu yüzden insanın gerçek yurdu lâ-mekân âlemi kabul edilir.⁷¹⁸

Nişânın kim virür kim bî-nişândur

Mekânın kim bilür kim lâ-mekândur.

2b/12

Mekân sadece maddî şeyler için söz konusudur. Allah^(cc), nişansız ve mekânsızdır. Sadece Allah^(cc)’ın isim ve sıfatlarının tecellîsi nişân olarak kabul edilir. Allah^(cc)’ın nişânını kimse veremez çünkü Burası, Lâ- taayyün makamıdır, menzil-i nurdur hiç nişan verilemez. Mekânını da kimse bilemez çünkü lâ-mekândır.

1.5.5. İlm-i Ledün

Zaman ve mekân zarfı olan “ledün” tasavvufta Allah^(cc) katı demektir. Ledün ilmi, gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı mânevî kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilimdir. Mutasavvıflar dinî ilimleri zâhir ve bâtın olmak üzere ikiye ayırır: Hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilimlere ilm-i şerâyî veya ilm-i zâhir, tasavvufa da ilm-i bâtın veya ilm-i ilahî adını verirler.⁷¹⁹ Kelabazî, (ö. 380/990) Hz. Peygamber^(sav)’den naklettiği şu hadise“gizli bir ilim vardır. Allah^(cc) hakkında marifet sahibi olanlardan başkası bunu bilemez. Bu ilimden bahseden ârifleri, Allah^(cc) hakkında aldaniş içinde olanlardan başkası inkâr etmez” istinaden bu ilimlere işaret ilimleri der. Kalbin müşahedesi ve ruhun keşfinin gerçek anlamıyla ifade etmenin imkânsız olduğu, vuslat ve vecd halleriyle bilinen bu halleri yaşayanlardan başkası bilemez.⁷²⁰ Gazâlî (ö. 505/1111) ilm-i bâtına mükâşefe ilmi adını verir. Sıddıkların ve mukarreblerin ilmi olan mükâşefe ilmi, kötü huylardan temizlenip arınıldığında kalbe tecellî eden bir nurdur.⁷²¹

Aşağıdaki dizelerde Hz. Musâ^(as)’ın Hz. Hızır^(as)’dan ilm-i ledün öğrenmek için yaptığı yolculuğa telmih vardır.⁷²²

Hızır-ı Rûm nâşir-i ‘ilm-i ledün

⁷¹⁸ Uludağ, TS, s. 77- 227; Cebecioğlu, TTDS, s. 104-391

⁷¹⁹ Uludağ, “Bâtın İlimi”, *DİA*, c. 5, s. 188; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.804; Uludağ, TTS, s. 185; Cebecioğlu, TTDS, s.307

⁷²⁰ Kelabazî, *age*, s.133

⁷²¹ Gazâlî, “*İhyâ*”, c. 1, s. 57

⁷²² Kehf Sûresi, 18/65

Kâşif-i her müşkil ü şîrin-sehun.

95a/6

Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Hızır^(as)'ın ismi açıkça zikredilmez. Ancak Kehf Sûresi'nde yer alan "katımızdan kendisine bir rahmet verdiğimiz ve kendisine ilim öğrettiğimiz kullarımızdan bir kul..."⁷²³ âyetinde bahsedilen kulun Hz. Hızır^(as) olduğu Hz. Peygamber^(sav)'in "Musa Peygamber^(as) İsrâîloğulları'nın içinde hutbe vermek için bulunduğu sırada kendisine: "Senden daha âlim bir kimse biliyor musun?" diye soruldu. O^(as) da "Ben.", dedi. Bunun üzerine Allah^(cc) Musa^(as)'a "İki denizin birleştiği yerde kulumuz Hızır^(as) vardır." diye vahyetti"⁷²⁴ hadisinden anlaşılmaktadır. Söz konusu kıssa, Hz. Musa^(as) ile Hz. Hızır^(as)'ın bir yolculuğunu anlatır. Bu yolculukta Hz. Hızır^(as), bindikleri gemiyi sağlam gemileri gasp eden kraldan kurtarmak için deler; büyüdüğünde anne babasını da yoldan çıkaracak diye bir çocuğu öldürür; yıkılmakta olan bir duvarı doğrultur ve karşılığında ücret almaz. Olayları bütün yönleriyle anlamak ancak zahir ile birlikte batına bakmakla mümkün olduğundan Allah^(cc) bu yolculukla Hz. Musa^(as)'a seyr u sülûkünü tamamlatır. Hz. Peygamber^(sav), Hızır^(as)'ın ilmiyle ilgili olarak ayrıca şunları nakleder: "Bir serçe, geminin kenarına konup denizden gagasıyla su aldı. Hızır^(as) bunu Hz. Musa^(as)'a göstererek şöyle dedi: "Benim bilgim ve senin bilgin, Allah^(cc)'ın ilminden ancak şu serçenin denizden aldığı su kadar eksiltebilir."⁷²⁵ Kime ledün ilmi öğretilmişse dilini konuşmaktan men' etmişlerdir:

Kime öğretdiler 'ilm-i ledünden

Dilin bağladılar anuñ sühandan.

9a/12

İbadetlerin mânevî boyutunu, görülen âlemin arkasındaki sırları açıklığa kavuşturan bâtın ilmi gizlidir ve onu halka açıklamak câiz değildir. Çünkü halk bu bilgileri ya anlayamaz veya yanlış anlar. Bu yüzden bâtın ilmi ancak erbabına öğretilir. Kalbini bütün kirlere temizleyenlerin gönlü ilm-i ledünün ma'deni ve mahzeni olacaktır:

Anı dileriseñ olup pâk u sâf

Kalbüñ ola 'ilm-i ledün ma'deni.

84b/4

⁷²³ Kehf Sûresi, 18/65

⁷²⁴ Buharî, c.1, s. 57

⁷²⁵ Buharî, İlim 102

Kînesi kibri sürülüb sîneñüñ
Sırr-ı ilahîñüñ ola mahzeni.

84b/5

Rûşen idüb zulmetini gönñlüñüñ
Merdümeğ-i dîde gibi Rûşenî.

84b/6

Kalbin gayb âlemine bakan bir penceresi vardır. Üzeri günah kiri ve bilgisizlik pası ile örtülü olan kalp mücâhede ve riyâzet ile temizlendiği takdirde bu ilmin nurları kalpte parlamaya başlar. Bu sayede birçok şeyleri görür. Kendisine geniş ufuklar açılır. Allah^(cc)'ın dünya ve ahireti yaratmasındaki hikmeti anlar. Ayrıca Allah^(cc)'ın cemâlini müşahede etmenin, Allah^(cc)'a yakınlığa ermenin, melekler ve peygamberlerle arkadaşlığın ve daha pek çok şeyin ne olduğunu anlar.⁷²⁶

1.5.6. Anâsır-ı Erbaa

Anâsır kelimesi sözlükte “asıl, kök, soy; şeref ve asâlet” gibi anlamlara gelen unsur kelimesinin çoğuludur. “Toprak- hava- su - ateş” ‘ten müteşekkil kabul edilen anâsır-ı erbaa İlkçağ Yunan, Ortaçağ İslâm ve Hıristiyan felsefesinde tabii varlıkların ilkesi sayılmaktadır. Varlık âlemi bu dört unsurdan ibârettir. Nefsin dört mertebesi anâsır-ı erbaa ile temsil edilmiştir: Nefs-i Emmâre- ateş, Nefs-i Levvâme- hava, Nefs-i Mülhime- su, Nefs-i Mutmainne- toprak.⁷²⁷

Kulluğa gönül hoşluğuyla bel bağlayan, bu âlemde neyi varsa ateşe verir, suya verir, yele verir:

Oda suya virür toprağını yil
Ki doğru bağlayub hoş kulluğa bil.

7a/3

Anâsır-ı erbaa'nın her birinin tabiatı farklıdır. Ateşin tabiatı gazapken havanınki gaflettir. Suyun tabiatı meyletmek, toprağın tabiatı ise sıklet vermektir. Bunların süflî tabiatından kurtulan sâfi ruh olur. Yani Hakk'ı anlayıp, bilip mahviyet sahibi olduktan sonra iyi huy ile huylanmış ruhun ülfeti Hakk iledir.⁷²⁸

Bezm-i Elest'en âşık olan Rûşenî “Ben senin aşkınla yanarken ne felek ne güneş ne ay ne hava ne su ne ateş ne de toprak vardı” demektedir:

⁷²⁶ Gazâlî, “*İhyâ*”, c. 1, s. 57-58

⁷²⁷ H. Bekir Karlığa, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, c.3, s. 149; Uludağ, TTS, s. 40; Cebecioğlu, TTDS, s. 59

⁷²⁸ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s.816

Ben senüñ ışkuñla yidüm süz-nâk
Ne cihân varidi ne bîm ü ne bâk
Ne felek peydâ idi ne mihr ü mâh
Ne hevâ ne âb u ne âteş ne hâk.

78b/71

Eşya ve bütün yaratıklar yerleri, gökleri, kâinatı ve içindeki bütün varlıkları yaratmadan önce olmuş, olacak ve olmakta olan her şeyi bilen Hakk'ın varlığının tecellî mahalleridir. Hakk'ın kendi kendisinde, kendisindeki yetkinlikleri görmek üzere tecellî etmesiyle eşyanın hakikatleri ve gaybî manaları ilim mertebesine yansımıştır. Buna “Âyân-ı sâbite” adı verilir.⁷²⁹ Âyân-ı sâbite'den sonra ruhlar yaratılmış ve Allah^(cc) ruhları bir araya toplayıp “Elestü bi rabbikum (Ben sizin Rabbiniz değil miyim)?” hitabına mazhar etmiştir. Onlar da “Kalû: Belâ! (Evet, şüphesiz sen bizim Rabbimizsin, dediler.)” Rûşenî'nin aşkının başlangıcı da bu demdir.

1.5.7. Rû'yet

Cemâl “yüz, çehre, görüş kuvvet, güzel, güzellik” demektir. Tasavvufta Allah^(cc)'ın ilâhî rahmet cinsinden lütuf ve merhamet vasıfları ile O'nun mutlak güzelliği demektir. Âlemdeki bütün güzellikler ve güzeller Allah^(cc)'ın güzelliğindedir.⁷³⁰ Sözlükte “görmek” demek olan rû'yet ise tasavvufta “Allah^(cc)'ı dünyada ve âhirette gözle müşahede etmek” mânasında kullanılır. Lika, müşâhede, muâyene, basîret, temâşâ ve dîdâr kelimeleri de aynı anlama gelir. Tasavvufun üzerinde önemle durduğu husus, Allah^(cc)'ı dünya gözüyle veya âhirette görmek değil “aynü'l-kalb, dîde-i cân, ayn-ı cem', aynü'r-rü'ye, ayne'l-yakın” denilen kalp gözüyle dünyada görmektir. Ancak kalp gözüyle Allah^(cc)'ın zâtını görmek mümkün değildir. Ancak O^(cc)'nun zât, sıfat, fiil ve isimlerinin tecellîlerini çeşitli seviyelerde görmek mümkündür.⁷³¹

Kelâbâzî, “İlâhî didârı ve cemâli temâşa etmek” şeklinde tanımla rû'yeti, nimetlerin en üstünü kabul eder. Allah^(cc) dünyada ne gözle ne de kalple görülmez. Bunun istisnası yakîn ve ikân cihetiyle görmektir. Ancak dünya söz konusu olduğunda rû'yet sınırlılık ifade ettiğinden Hakk'ı dünyada görmek mümkün değildir.⁷³² Seyyid

⁷²⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *age*, s. 26-27

⁷³⁰ Uludağ, “Cemâl”, *DİA*, c.7, s.296; Cebecioğlu, TTDS, s. 123

⁷³¹ Uludağ, “Rû'yet”, *DİA*, c.35, s.310

⁷³² Kelabazî, *age*, s. 74

Mustafa Rasim Efendi, Allah^(cc)'ın mutlak güzelliğini (cemâl-i bâ-kemâl) iki kısımda inceler: İlki cemâl-i mutlaktır. Arif cemâl-i mutlakı fenâfillah ve bekâbillah halinde müşâhede eder. Diğeri ise cemâl-i mukayyedir. Maddî âlemde görülen güzeller mutlak güzelliğin nurları olduğundan bunları temaşa edilmesiyle İlâhî güzelliğe ve Hakk'a ermek mümkündür. Muvahhid bazen cemâl-i mutlakı müşâhade ederken bazen de cemâl-i mukayyed ile müşâhade ederler. Seyyid Mustafa Rasim Efendi, bu hususta Ebû Yezid Bistâmî (ö. 261/874)'nin "Ben otuz seneden beri Allah^(cc)ile konuşur, O^(cc)'nu iştirim. İnsanlar ise benim kendileriyle konuştuğumu zannederler" dediğini nakleder.⁷³³

"Rü'yet" sözcüğü yerine "likâ, dîdar" sözcüklerini de kullanan Rûşenî, aşağıdaki beyitlerde Allah^(cc)'ın likâsının nasıl görüleceğini anlatır:

Baňa ol hoş ki gördüm dost yüzün

İşidem bî-vesîle tatlu sözin.

16b/8

Gel imdi yimegi terk eyle mahdûm

Yimek için likâdan olma mahrûm.

16b/10

İşidürseñ budur mürşîd sözünü

Açuk görmek dilerseñ Hakk yüzünü.

17a/2

O Dost'un yüzünü görmek, arada araçlar olmadan sesini duymak isteyen sadece mücâhede ve riyâzet yoluna yönelmelidir. Yiyip içip eğlenmek gibi dünya nimetlerinin peşinde gezen likâdan mahrum kalırlar. Evliyâullah Hakk'ın dîdârını görenlerdir. Rûşenî de onlar gibi cemâlin nûruyla münevver olmak ister. Bunun için Allah^(cc)'ın binbir adını tevessül vesilesi yapar:

Cemâlu'llâhdan içerler müdâmı

Yimek içmekdür işleri müdâmı.

16a/12

Müdâmî nûş idüb câm ile sahbâ

Cemâlu'llâhı iderler temâşâ.

16b/3

İlâhî Rûşenî'nün göñlini sen

⁷³³ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s.372

Cemâlûñ nûrıyla eyle rûşen.

35a/7

Göre ta gördüğinden evliyânuñ

Duya hem duyağından enbiyânuñ.

35a/8

Biñ bir aduñ hakkı içün iy Zü'l- Celâl

Rûşenî'ye lutf ile göster cemâl.

64b/9

Vechüñi her vech ile görmek diler

İşigüñe yüzini sürmek diler.

64b/10

“Her an yeni bir şe'nde”⁷³⁴ olan Yüce Allah^(cc)'ın tecellîsinde tekrar yoktur. Sürekli akıp giden ama daima yeni olan su gibi.. Hakk'ı görebilmek kendini görmekten vazgeçen evliyaullahın harcıdır. Cemâlullah ile kul arasındaki perde insanın kendisidir. Kendi varlığını yok eden; mal mülk, evlat sevgisinden geçen; tevazu, merhamet, kanaat, hilm kanatlarını takan, varını yoğunu yağmalayıp nefsini yenen, benliğini terk eden kişiler Allah^(cc)'ın yüzünü görebilir. Aşağıdaki dizelerde de Rûşenî, Cemâlullah'ı Hakk âşıklarının şarabı olarak terennüm eder. Bu şaraptan içenler eşyaların zikrinden haberdâr olurlar:

‘Âşık ol içüb şerâb-ı Hû'yı hoş

Olasın tâ sende ol divâne –veş.

59a/10

Her nefesde mest-i dîdâr olasın

Zikr-i eşyâdan haber-dâr olasın.

59a/11

Ol meyüñ adı Cemâlullâh'dur

Andan ancak bir içen âgâhdur.

61b/6

İçseler ol meyden esriler kamu

Hakk bilür hâlin olaruñ iy ‘amu.

61b/7

⁷³⁴ Rahman Sûresi, 55/29

Andan içüb yitişenler hazrete
Ulaşurlar bir dükenmez ni'mete.

61b/8

Hâsıl olur anlara andan fenâ.
Ol fenâdan hâsıl olur hoş bekâ.

61b/9

'İşk yâri kılub iy cân anlara
Hoş likâ gösterdi cândan anlara.

61b/12

Göz aña dirler ki likâ-bîn ola
Olmaya hod-bîn Hudâ-bîn ola.

113b/8

En tükenmez nimet, ilâhî güzelliğın temaşa edilmesinden hâsıl olduğu için Allah^(cc)'ın cemâl-i bâ-kemâlini seyretmek sâlikin tek gayesidir. Bu da ancak aşk şarabını yudum yudum içmekle olur. Gerçek aşkın şarabını zikrullah ile içen sâlik, cezbe ile dünyayı da ukbayı da unuttur. Kendisini aşkın ve cezbenin dalgalarına bırakır. Maşukta tamamen gark olur. Kendinden geriye hiçbir şey kalmaz. Bu hâlin adı fenâ ve bekâdır. Varlığa yoklukla ulaşan sâlik, halktan fâni Hakk ile bâki olur. Zaten göz diye kendini değil likâyı görene derler. Aşağıdaki beyitlerde Rûşenî, Ebu Hureyre (ö. 57/676) (r.a.)'den nakledilen bir hadisi anlatır:

Sevgülü bir has kulum sayrudur
Sanma ki benden sen anı ayrudur.

114b/4

Bir gün hiç varub görmedüñ
Hoş mı safâ mı diyüben sormaduñ.

114b/5

Her ki görür anı beni görür ol
Her ki sorar anı beni sorar ol.

114b/6

Key sakın anuñ gibi dögmeden
Kakımadan yañıluban sögmeden.

114b/7

Allah^(cc)kıyamet gününde birine, “ben hastalandım, beni ziyarete gelmedin” buyurur. O kimse, “Ya Rabbi, seni nasıl ziyaret edeceğimi bilmiyorum” deyince de, “falanca Müslüman hastalandığında, ziyaret etseydin, beni bulurdun” buyurur.⁷³⁵ Allah^(cc)kullarına yapılan en küçük bir iyiliği bile kendine yapılmış kabul eder. Yeter ki başa kakmadan, dövmeden, sövmeden yapılsın. Şu beyitlerde de Allah^(cc)’ın likâsını görmeye engel olan huyları terennüm eder:

Talaşgan göremez Allâh likâsın

Talaşub yırtma illerüñ yakasın.

14b/12

Hakk’uñ dîdârını göremez yalancı

Likâ bâzârına giremez yalancı.

32b/1

Kin, kavga, düşmanlık, yalan ve nifakla meşgul olanlar, Hakk’ın didârını göremez, likâ pazarına giremez. Dost iline sefer ahlâk-ı zemîme ile değil ahlâk-ı hamîde ile gerçekleşir. Bu seferde sabitkadem olmak gerekir, çünkü yollarda gördüklerine takılıp eğlenenler Cemâl meyinden içemez.

1.5.8. Cân

Cân “Rûh, hayat, gönül, rüzgâr, bedenin hayatiyetini sağlayan ana unsur” anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Tasavvufta insanın rûhu, ilâhî nefes, Hakk’ın tecellîleri gibi anlamlar kazanmaktadır.⁷³⁶ Rûşenî, âşıkların cihânın cânı, canlar cânı olduğunu söyler:

Biz cân-ı cihân u cân-ı cânuz

Her yañe revân gibi revânuz.

84b/1

Tenhâ teni sanma cân u dilden

Cânân kademine cân-feşânuz.

85a/2

Cân-ı cân, rûh-ı a’zam ve Allah^(cc) anlamındadır. Tasavvuf ıstılahında hakikatler hakikati, hakiki vahdet demektir. Rûşenî, cân-ı cân tamlamasını kâmil insanın gönlündeki ebedî ruh şeklinde düşünür. İnsan, Allah^(cc)’ın halifesi olduğundan

⁷³⁵Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, Birr 2569

⁷³⁶Mustafa Uzun, “Can”, *DİA*, c.7, s.138-139; Uludağ, TTS, s. 83; Cebecioğlu, TTDS, s. 117

Allah^(cc)'ın sıfatlarının âlemde tecellîsine yardımcıdır. İnsan olmadan Allah^(cc)'ın celâl ve cemâl sıfatlarının görünmesinin imkânı yoktur. Bu nedenle insan cihânın cânıdır, cânlar cânıdır. Hak aşığı elindeki tek hazinesi olan cânını Cânân'ının yoluna revan etmekten sakınmaz.

Çünkü Hû cân cübbesini çâk ider
Kasd-ı dergâh-ı Hüdâ'yı pak ider.

55b/12

Neydügin sen bileydüñ nakş-ı Hû
Esriyüb dağa düşeydüñ Hû diyü.

55b/13

Her nefes Hû cân bağışlar âdeme
Âdem andan cân bigidür 'âleme.

56a/2

Rûşenî, Hû zikrini nefes-i rahmânî ve tecelliyât-ı ilâhî kabul eder. Zikr-i daimi ile âşığın gönlü tertemiz olacaktır. Hû zikrinin ne olduğunun farkında olsaydı eğer insan Hû Hû diyerek dağlara düşerdi. Çünkü Hû zikri her nefeste insana cân bağışlar ki bu sebepten insan-ı kâmil, âlemin cânıdır.

1.5.9. Bezm-i Ezel (Bezm-i Elest)

Arapça'da “ben değil miyim?” manasındaki “elestü” ile Farsçada “sohbet meclisi” anlamına gelen “bezm”den oluşan birleşik kelimedir. Allah^(cc), ruhlar âlemini yarattığı zaman bütün ruhlara “Elestü bi- Rabbiküm (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?)” sorusunu yöneltince ruhlar “Kâlu: Belâ (evet)” dediler.⁷³⁷ Allah^(cc) ile insanlar arasındaki bu sözleşmeye “ruz-i elest, kâlu bela, misak, ahid, bela ahdi, bezm-i ezel” gibi çeşitli adlar verilmiştir.⁷³⁸

Klasik İslam edebiyatlarındaki yaygın anlayışa göre âşıklar sevgililerine Elest bezminde âşık olmuşlardır.⁷³⁹ Rûşenî de birliğin nedeni ve niçini olmayan Allah^(cc)'ı Bezm-i Ezel'den beri birlemede ve aşkı o demden beri sürmektedir:

Olan iy birliği bî-çend ü bî-çün
Seni birler ezelden Rûşenî çün.

⁷³⁷ A'raf Sûresi 7/171-172

⁷³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Bezm-i Elest”, *DİA*, c. 6, s. 106; Uludağ, TTS, s.75; Cebecioğlu, TTDS, s.101

⁷³⁹ İskender Pala, “Bezm-i Elest”, *DİA*, c. 6, s. 108

25a/8

Biz mest ü harâb u mey-perestüz
Mahmûr-ı sabûhî-i elestüz.

87b/9

Ben senüñ işkuñla yidüm sûz-nâk
Ne cihân varidî ne bîm ü ne bâk
Ne felek peydâ idi ne mihr ü mâh
Ne hevâ ne âb u ne âteş ne hâk.

78b/71

Sevmişidüm ben seni iy yüzi pâk
Cân u dilden diyüben rûhı fidâñ
İçüben ‘ışkuñ şarâbın mest idüm
Ne üzüm varidî ne bâg u ne tâk.

78b/72

Rûşenî, “elestü bi- Rabbiküm” hitabını işittiğinden beri âşık olduğunu söyler. Bu aşkın o günden beri sürüp geldiğini, aşk şarabının kendisine o gün içirildiğini ve Sevgili’nin güzelliği karşısında sarhoştur. Öyle ki Rûşenî, Ezel Saki’sinin sunduğu içki ile sarhoş olduğunda ne üzüm ne bağ ne de çardak yaratılmıştı. Bu sevdanın ateşiyle yanmaya başladığında ne cihân ne felekler ne güneş ne ay; ne hava ne su ne ateş ne toprak peydâ idi. Aşağıdaki beyitlerde de Rûşenî, neyin aslî vatanı neyistânın rûz-ı ezel olduğunu söyler:

Nây idüm nâyî neyistândan beni
Ol cihân bağ-ı bostândan beni.

48b/8

Kesdi uş bu ‘âleme saldı beni
Benimçün inledüp merd ü zeni.

48b/9

Ol cihândan bu cihâna gönderüb
Şeklimi bir özge şekle dönderüb.

48b/10

Bilsedüñ rûz-ı ezelde neydidüm
Dostuñ destinde ne nesneydidüm.

48b/11

Esriyüb dağa düşürdüñ Hû diyü
Ha dönerdüñ cân-ı dilden Hû diyü.

48b/12

Neyistândan yani bezm-i ezelden kesilip şu dünyaya getirilen, ayrılık ateşi ile bağı şerha şerha olmuş ney ile birlikte kadın erkek herkes ağlayıp inlemektedir. “ Sen benim O Hakiki Dostun elinde ne olduğumu bilseydin sarhoş olup dağlara düşerdin. Çünkü hakiki vatanda kurulan Elest meclisinden ayrılıp bu dünya gurbetine geldiğimde vuslat derdine düştüm. Sevgili’den ayrılmanın acısı, ızdırabı, elemi ile cân-ı gönülden Hû der, dönerim.”

1.5.10. Yaradılış

Bütün kâinat en küçük zerresinden en büyük kütlesine kadar Allah(cc) tarafından yaratılmıştır ve yaratılış her yerde, her zaman devam etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok âyetinde Allah(cc)’ın bir şeyin olmasını istediğinde “kûn (ol)” dediği, istenilen şeylerin de gerçekleştiği bilgisi yer alır.⁷⁴⁰ Yine Kur’ân-ı Kerîm’de Allah(cc)’ın insanı, kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan⁷⁴¹ en güzel şekilde yarattığı⁷⁴² da yazar. Mutasavvıflar yaratılışı “Lâ taayyün” evresinden başlayarak insan-ı kâmil mertebesine gelinceye kadar beş mertebede incelerler. İnsan-ı kâmil mertebesinin ilk dört hazreti (mutlak gayb âlemi, ceberût âlemi, melekût âlemi, nâsut âlemi) cem’ ettiğini kabul ederler. Çünkü inen her mertebe bir öncekinin sırrı ile zâhir olur.⁷⁴³ Rûşenî bu durumu şu dizelerle hikâye eder:

Hüdâ hayvanları gûyâ cihânda
Ne kim var cem’ idüb fâş ü nihânda.

22b/7

Dögüb bir hoş u dibekde anı muhkem
Ki gûyâ düzdi andan nefsi-âdem.

22b/8

⁷⁴⁰ Bakara Sûresi 2/11, Âl-i İmrân Sûresi 3/47, En’âm Sûresi 6/73, Nahl Sûresi 16/ 49, Meryem Sûresi 19/35, Yâsin Sûresi 36/82

⁷⁴¹ Hicr Sûresi, 15/26

⁷⁴² Tin Sûresi, 95/4

⁷⁴³ Bursevî, *age*, s. 50-51

Denilir ki Allah^(cc)cihanda gizli de açıktta ne varsa toplamış, onları bir dibekte dövmüş, ondan da insanın nefsinı yaratmıştıır. İnsan, bütün âlemlerin özetidir. Bu nedenle dış görünüş itibariyle “âlem-i suğra / küçük âlem”, iç anlamı bakımından “âlem-i Kübra/ büyük âlem”dir. Rûşenî Allah^(cc)’ın âdemi yarattığı zaman onun sağına bir melek, soluna bir cin koydu, cinin adını da nefis koydu der:

Hüdâ ol dem ki âdem halk itdi

Gel anuñ hilkatinde gör ki nitdi.

22b/4

Koyub sağında anuñ bir melek hoş

Kodı bir cin solında tünd ü ser-keş.

22b/5

Konuldu cinnüñ adı nefis bed-kîş

Ki şeytan ile oldur yoldaş u h’îş.

22b/6

İnsanın topraktan yaratılmasından sonra“ben, balçıktan, işlenebilen kara topraktan bir insan yaratacağım. Onu yapıp ruhumdan üflediğimde ona secdeye kapanın”⁷⁴⁴ âyetinin de işaret ettiği ona ruh üflenmesi aşaması vardır. Bu sebeple eşyanın hakikatlerini kavrayacak potansiyele sahip olan insan, maddi yapısından kaynaklanan nefsi ile mâsivâya meyletmektedir.

1.5.11. Âlem

Arapça “ dünya, cihan, kâinat, evren” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Allah^(cc) tarafından yaratılan, duyu veya akıl tarafından algılanabilen her şey için de âlem sözcüğü kullanılır.⁷⁴⁵ Gazâlî (ö.505/1111) üç âlemden bahseder. Birincisi mülk ve şehâdet âlemidir. Bu âlem, görülen madde âlemidir. İkincisi görülmeyen ruh ve mânâ âlemi olan melekût âlemi, sonuncusu ise mülk ve melekût âlemi arasında kalan ceberût âlemidir.⁷⁴⁶ İnsan kâinatın özüdür, bu yüzden âlemde ne varsa insanda da o vardır:

Ne kim ‘âlemde vardur sende vardur

Ara iste taparsan sende vardur.

26b/8

⁷⁴⁴ Hicr Sûresi, 15/29

⁷⁴⁵ Süleyman Hayri Bolay, “Âlem”, *DİA*, c.2, s.357; Uludağ, TTS, s. 34; Cebecioğlu, TTDS, s.47;

⁷⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c.4, s. 459

İnsan, maddi varlık ile zuhûrundan önce çeşitli âlemlerden süzülerek gelmiştir. Geçtiği her âlemde o âlemin özelliklerini almış, bu dünyada maddî bedenle doğmuştur. İnsan hem kendi hakikatini bilmek hem de âlem hakkında bilgiye ulaşmak için kendisini tanımalıdır. İnan miracını ancak bu şekilde gerçekleştirir. Âlem-i sagir de denilen insanda toplu ve özet halde bulunan şeyler kâinatta ayrıntılı bir şekilde yer alır. Bu sebeple âlem-i kebir kabul edilen kâinat, insan kitabının şerhi mesabesindedir.⁷⁴⁷ Tasavvuf dünyâ-yı denîyi sevmemektir. Çünkü dünya dert ve sıkıntı yurdudur. Türlü oyunlarla sâliki yolundan çıkarmaya uğraşır. O yüzden dünyâ-yı denî (alçak dünya) tamlamasıyla kullanılmıştır:

Tasavvuf buğz-ı dünyâ-yı denîdür
Bu sözi söyleyen bil Rûşenîdür.

8a/13

Hoş vuzû dutanız geçende müdâm
Fikrimüzden bizüm gam-ı dünyâ.

91a/4

Hâr u hasdur dilde dünyâ-yı denînüñ sevgüsü
‘İşkuñuñ odına yandur dildeki hâr u hası.

92b/6

Rûşenî için dünya bütün kötülüklerin kaynağıdır. İnsanı alçaltan ve Hakk’a giden yolda önlerine çıkan en büyük engel saydığı dünyayı düşünmenin bile abdest tazeleme sebebi olduğunu söyler. Dünya sevgisi, hakiki sevginin yanında çer çöp gibidir. İlâhî aşk ateşinde bu çöpleri yakıp yok etmek gerekir.

1.5.12. Masivâ

Sözlükte “başka, gayrı” anlamlarına gelen mâsivâ, tasavvufta Allah^(cc)’ın dışındaki her şey demektir.⁷⁴⁸ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, mâsivâyı “kendi nefsinden hariç olan eşya” şeklinde tanımlar ve mâsivâyı dokuz sınıfta inceler: Melek, felek, yıldızlar, tabiat, unsurlar, maden, nebat, hayvan ve insan.⁷⁴⁹ Rûşenî bu konuyla ilgili olarak şunları söyler:

Meger gel imdi şeyhe teslîm it özüñi.

⁷⁴⁷ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s. 419

⁷⁴⁸ Uludağ, “Mâsivâ”, *DİA*, c. 28, s.76; Uludağ, TTS, s. 237; Cebecioğlu, TTDS, s.414; TDTS, c.2; s. 413

⁷⁴⁹ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s. 975

Yumup hoş mâsivâllâhdan gözüni.

27b/5

Bu dünyadaki her şey, insanların duyguları, düşünceleri, hayalleri; mal mülk sevdası, haset, kibir gibi kötü huyları mâsivâdır. Hatta keşf, kerâmet, ilham, ibadetler ve güzel davranışlar dahi mâsivâ kabul edilmiştir. Bütün bunlar Allah^(cc)ile kul arasındaki perdelerdir. Seyr ü sülûk yapmaya azmeden sâlikin Hakk’a erebilmesi için bu perdeleri ortadan kaldırması gerekir. Tüm bu perdelerin ortadan kaldırılması, insanın Allah^(cc)’tan gayri her şeye gözünü yumması ve Allah^(cc)’tan başka her şeyi kalbinden silip atmasıyla mümkündür. Aşağıdaki dizelerde de Rûşenî, dünya dertlerini düşünmenin abdest bozduğunu dile getirir:

Hoş vuzû dutanız geçende müdâm

Fikrimüzden bizüm gam-ı dünyâ.

91a/4

Sûfilerin nûr üstüne nûr olarak kabul ettikleri abdest, ibâdetlere hazırlık aşamasıdır. Abdestli olmak, “her an Hakk’ın huzurunda bulunduğumun bilincindeyim ve ibâdete hazırım” demektir. Bu da mâsivâyı kalpten çıkarmak anlamına gelir. Mâsivâdan ayrılmamak, İlâhî huzûra varıp ibâdet etmek için hazır olmamaktır. Bu sebeple abdestin tam ve kusursuz olmasına özel önem gösterilmiş, mâsivâyâ takılıp kalmanın abdest tazeleme sebebi kabul edilmiştir. Aşağıdaki beyitlerde de Rûşenî, dünya hazlarından fânî olup Hakk ile bâkî olanların durumunu terennüm eder:

Gusl idenüz gelende gönlümüze

Bâg-ı firdevs ü ravza-i ‘ukbâ.

90b/3

Bekâbillah makamında kul, mâsivâ hakından fânî olup kurtulmuş, Hakk’ın sıfatlarıyla sıfatlanmıştır. Bu makamdakiler için Firdevs bağlarını, bahçelerini düşünmek bile mâsivâ hükmündedir.

1.6. Velî ve Velâyet

Velâyet “Hakk’ın kulunu, kulun Mevlâsını dost edinmesi, Allah^(cc) ile kulu arasındaki karşılıklı sevgi ve dostluk...” anlamlarına gelmektedir. Bu bölümde Rûşenî’nin velâyet yolunda ilerleme konusundaki düşüncelerini inceleyeceğiz.

1.6.1. Evliyâ, Er, Eren

Velî, “dost, seven, yardım eden, koruyup gözeten” demektir. Hayatlarını riyâzet ve mücâhede ile geçirerek Allah^(cc)’ın dostu ve sevgilisi olan kişilerdir. Velînin en belirgin özelliği Allah^(cc)’ın yardım ettiği kişi olmasıdır. Çoğulu evliyâdır. Türkçe’de “eren, er, Hak erenler” sözcükleri ile ifâde edilir. Tasavvufta velîler için gureba, fukara, seyyâhîn, cûiyye, ehlullah, ârif, ehl-i ma‘rifet, ehl-i hakikat, muhib, âşık, abdal, büdelâ, vâsıl, ahyâr, nûkabâ, ebrâr, şüttâr, kutub, şeyh, mürşid, gavs, üstat, mürebbî, mürid, sâlik, derviş, ehl-i abâ, sâfiye, mutasavvife, mütekâşşife kelimeleri de kullanılır.⁷⁵⁰

Kelabazî (ö. 380/990)’ye göre velîlik iki türdür: Velâyet-i âmme ve velâyet-i hâssa. Velâyet-i âmme, imanı olan herkesin velî kabul edilmesidir. İhtisas, istifâ ve istinâ‘ velâyeti de denilen velâyet-i hâssa makamı ise velîliğin bilinmesini ve hakikatının anlaşılmasını gerektirir.⁷⁵¹ Kuşeyrî (ö. 465/1072) iki vasfa sahip bulunan kişinin velî olabileceğini söyler. Allah^(cc)’a ibadet ev taat işini kişinin kendi uhdesine alan aynı zamanda da işlerini görmeyi Allah^(cc)’ın uhdesine alan kişidir.⁷⁵² Hakîm Tirmizî (ö.300/820) Allah^(cc)’ın Hz. Muhammed^(sav)’de nübüvvetin bütün cüzlerini toplayıp kalbini nübüvvet için bir kap yapıp mühürlediğinden dolayı hatemü’n-nübüvvet (son nübüvvet) ve hâtemü’l-enbiyâ (son nebî) olması gibi velîliğin de sonu (hâtemü’l-evliyâ) bulunduğunu söyler. Velînin Allah^(cc)’a doğru yolculuğu Hz. Muhammed^(sav)’in yolu üzere gerçekleşir. Böylelikle saflaştırılan ve arındırılan kişiye velâyet verilir. Nefs ve şeytan ona lütfedilen şeye ulaşmasını diye velâyeti mühürlenir. Velâyet mührü (hatmü’l-velâye) sahibi olur. “Muhammed içinizden herhangi bir adamın babası değil, Allah’ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur”⁷⁵³ âyetinin de beyan ettiği üzere Hz. Muhammed^(sav)’den sonra başka bir peygamber gelmeyecek ancak kıyamete kadar velîler gelebilir. Hz. Muhammed^(sav) vefat ettiğinde ümmeti içinden çıkan kırk siddîk ile yeryüzü ayakta durur. Bir velî öldüğünde yerini başka bir velî alır. Kıyamet yaklaştığında Allah^(cc) bir velî gönderir. Allah^(cc) bu velîyi seçmiş, kendisine yakınlaştırmış ve ona “hâtemü’l-velâye”yi ihsan etmiştir.⁷⁵⁴ Dede Ömer Rûşenî’ye göre velîlerin başı Allah^(cc)’ın aslanı Hz. Ali^(ra)’dır:

’Alî kim ibn-i ‘amm-ı Mustafâ’dur

⁷⁵⁰ Uludağ, “Velî”, *DİA*, c. 43, s. 25

⁷⁵¹ Kelabazî, *age*, s.113-114

⁷⁵² Kuşeyrî, *age* s. 368-369

⁷⁵³ Ahzâb Süresi, 33/40

⁷⁵⁴ Hakîm Tirmizî, “*Hatmu ’l- Evliyâ- Velîliğin Sonu*”, Haz. Salih Çift, İnsan Yay. İst. 2006, s. 96-98-174

Velîler mîridür şîr-i Hüdâ'dur.

19b/15

Halvetilik, silsilesi Hasan Basrî^(ra) vasıtasıyla Hz. Ali^(ra)'a dayanan bir tarikattır. Kur'an ve Sünneti en iyi bilenlerden biri olan Hz. Ali^(ra) çocukluğunda puta tapmadığı için daha sonraları "Kerremallahu vecheh" dua cümlesiyle anılmış, takvâ, ihlâs, samimiyet, fedakârlık, şefkat, kahramanlık ve ilim gibi vasıfları ile bakımından müstesna bir mevkiye sahiptir.⁷⁵⁵ Diğer bütün tarikatlarda olduğu gibi Halvetiyye tarikatında da her an ve her yerde Allah^(cc)'ı zikretmek, gönlü mâsivâdan temizlemek, ahlâk-ı hamîde sahibi olmak önemlidir:

Nebîler bigi itgil mezhebüm pâk

Velîler bigi it bî-bîm ü bî-bâk.

4a/15

Peyember bigidir gûyâ tasavvuf.

Olub başdan ayağa heb ta'arruf.

12b/9

Safâ dellâlıdur Hakk müşterisi

Özi bekdür velîlerdür çerisi.

12b/13

Hak dostları, seyr ü sülûku Cemâlullaha kadar süren yolculardır. Yâre kavuşma arzusundan başka emelleri bulunmayan velî kullar, hiçbir şeyden de korkmaz ki Allah Teâlâ^(cc), Kur'an-ı Kerîm'de O^(cc)'na inanmış ve O^(cc)'na karşı gelmekten sakınan Allah^(cc) dostlarına korku olmadığını⁷⁵⁶ müjdelemiştir. Hak yolunun bu korkusuz âşıkları tellâlının safâ, müşterisinin Hakk olduğu çarşının askerleridir. Aşağıdaki beyitte de Rûşenî, velînin dikkat etmesi gereken hususlardan birine işaret eder:

Cihânuñ şâhı 'Abdullâh Ensâr

Dimiş yâr ol velî bâr olma zinhâr.

7b/7

Asıl adı Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el- Herevî olan Abdullah Ensari (ö.481/1089), Zünnûn Mısırî (ö.245/859), Bâyezîd-i Bistâmî (ö.261/874), Hakîm Tirmizî (ö.300/820) , Ebü'l-Hasan el-Harakânî (ö.425/1033) gibi fenâyâ çok önem veren cezbeli sûfilere görüşünü benimseyen mutasavvıf şair ve

⁷⁵⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *DİA*, c. 2, s.374

⁷⁵⁶ Yunus Sûresi, 10/62-63

âlimdir.⁷⁵⁷ Abdullah Ensari (ö.481/1089), velînin insanlara dost olması, sevgili olması, asla yük olmaması gerektiğini söylemiştir.

1.6.2. Sûfî

Sözlükte “yün ve aba giyen” anlamına gelen sûfî, tasavvuf yolunda nefis tamamlayıp kemale ermiş olanlara denilmektedir. Şöhret kapısını terk edip yün elbise giydikleri için “yün” anlamındaki “sûf” kelimelerinden gelmiş olabileceği kabul edilmiştir. Ayrıca ahlâk-ı zemîmeden kalplerini temizleyip ahlâk-ı hamîde ile kalplerini saflaştırdıkları için “safâ” ve “safvet”, terk ve tecridde Suffe ashabını örnek aldıkları için “suffe”, usûl-i esmâ ile yetmiş bin hicabı kaldırıp makâm- safâyâ ulaştıklarından dolayı “sûfî” ismiyle anıldıkları üzerinde durulmuştur.⁷⁵⁸ Hücvirî (ö. 465/1072) sûfînin tanımını “Sûfî, evliyanın muhakkık olanlarına ve velâyette kemal derecede bulunanlara verilen isimdir” şeklinde yapar. Bu muazzam manasından dolayı sûfî kelimesini başka bir kelimedenden türetmeyi doğru bulmaz. Tasavvuf ehli üç kısımdan ibarettir: İlki sûfîdir. İkincisi kemal ehli sûfîlerle alakası olan ve onların talibi bulunan zevât olan mutasavvıftır. Üçüncüsü ise mal ve makam sahibi olmak için kendini onlara benzeten mustasviflerdir. Sûfînin Hakk’a erdiği için vusûl ehli, mutasavvıflar Hakk’a ermek için çabaladığından usûl ehli, mustasviflerin de fuzûl ehli olduğunu belirtir.⁷⁵⁹ Aşağıdaki dizelerde Rûşenî, sûfîlerin vasıflarından bahseder:

Giyendir safvet ile sâf sofî

Safâ ehli katında sâfî sûfî.

12a/6

Ol musaffâdur kim oldur bî-hilâf

Sûfî-i safî gibi hoş pâk ü sâf

Keşf-i sûrî hâsıl olmuşdur aña

Hâlini dir her ki anı ider tavâf.⁷⁶⁰

Aña dimiş tasavvuf ehli sûfî

Ola mecmu’-ı esrâra vukûfî.

⁷⁵⁷ Tahsin Yazıcı- Süleyman Uludağ, “Herevî”, *DİA*, c. 17, s.222

⁷⁵⁸ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, TS, s.225; Reşat Öngören, “Sûfî”*DİA*, c.37, s.471; Uludağ, TTS, s.322; Cebecioğlu, TTDS, s. 581

⁷⁵⁹ Hücvirî, *age*,s. 99

⁷⁶⁰ 80a/83

11a/13

Nefsinden fânî, Hakk ile bâkî, nefsinde ölen, Hakk ile diri kalan sûfinin ruhu sâfa halindedir. Her türlü bulanıklıktan azat olmuş, nefsanî afetlerden kurtulmuştur. Böylelikle Hakk'ın huzurunda ilk safta yar alır. “Senin perdeni kaldırdık, bugün artık gözün keskindir”⁷⁶¹ âyetinde de buyrulduğu gibi bu makamda karar kılan sûfilerin gözlerindeki perdeler kalkar, Allah^(cc)'in tecellilerini temaşa ederler. Sûfî olan hiçbir canlıya eziyet etmez, kimsenin kalbini kırmaz, kimsenin sözüne alınıp kırılmaz:

Bulandırma bulanma sûfî iseñ

Cefâ vü cevr kılma sûfî iseñ.

6a/14

Bulandıran bulan sûfî olmaz

Cefâ vü cevr kılan sûfî olmaz.

6b/1

Ebû Tûrâb Nahşebî (ö.245/849)'nin “hiçbir şeyin kendisini bulandırmadığı, her şeyin kendisiyle duru ve saf hale geldiği kişidir”⁷⁶² diye ifade ettiği gibi sûfî, masivadan ve ikilik bulanıklığından uzaklaşmalı, kalbi ve ruhu safâ bulmalıdır. “Allah'ın Resulü size ne verdiyse onu alın, sizi neden men ettiyse ona son verin..”⁷⁶³ âyetinin gereğince O^(sav)'nun güzel ahlakıyla ahlaklanan sûfiden cevr ü cefâ sudûr etmez. Dede aşağıdaki dizelerde Cüneyd-i Bağdadî (ö. 287/909)'nin sözlerine yer verir:

Döker her kim ki yir üzre kabîhi

Yir andan bitürür dürlü melîhi.

6b/3

Gül üstine dökerseñ gül bitürür

Şakâyık türedür sünbül bitürür.

6b/4

Gerek kim beñziye ey merd-i sûfî

Ne bir kimse gözine irişür gerd.

10b/3

Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909) “sûfî toprak gibidir, her türlü pislik onun üzerine atılır, fakat ondan sadece güzel şeyler çıkar”; “Sûfî toprak gibidir, iyi de kötü de üzerine

⁷⁶¹ Kâf Sûresi, 50/22

⁷⁶² Kuşeyrî, *age*, s. 394

⁷⁶³ Haşr Sûresi, 59/7

basar. Bulut gibidir, her şeyi gölgelendirir. Yağmur damlası gibidir, her yeri sular”⁷⁶⁴
sözlerini dizelerine alan Rûşenî de sûfînin toprak gibi olması gerektiğini söyler. Çünkü
toprağa kötülük edilse bir o güzelliklerle güllerle, sümbüllerle, gelinciklerle cevap verir.
Rûşenî’nin sözlerinde alıntılar yaptığı sûfîlerden biri de Sehl ibn-i Su’lûk’dur:

Dimiş sûfî için Sehl ibn-i Su’lûk
Odur kim ola ne mâlik ne memlûk.

11a/10

Kuşeyrî (ö. 465/1072)’nin tasavvufta Allah^(cc) sevgisini esas alan ilk sûfîlerden
Ebu’l-Kasım Semnûn b. Hamza (ö. 298/911 ?)’ya, Hücvirî (ö.465/1072)’nin ise Bağdat
tasavvuf ekolunun en büyük temsilcilerinden Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-
Bağdadi en-Nuri (o. 295/908)’ye atfen yer verdiği “Sûfî malik ve memluk olmaz.”
sözünü⁷⁶⁵ Rûşenî Horasanlı sûfî, müfessir ve muhaddis Ebû Abdurrahmân Muhammed
b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021)’nin şeyhi olan Ebû Sehl Su’lûkî
(ö.?)’den⁷⁶⁶ nakleder. Sûfîde bulunması gereken niteliklerden biri de hiçbir şeye malik
olmaması hiçbir şeyin de ona malik olmamasıdır. Sûfî mal mülk ve iddia sahibi değildir.
Nefsinin dahi hükmü altında bulunmayan kişidir. Aşağıdaki dizelerde de Rûşenî
dervişlerinin sûfî tanımları yer alır:

Aña dir Rûşenî dervîşi sûfî
Bile mecmu’-ı esmâdan Raûfî.

11b/9

Gerek sûfî ola maksûma râzı
Olub hâli ne müstakbel ne mâzi.

11b/13

A’raf Sûresi 180. âyetinde Allah^(cc)’en güzel isimlerin Kendisine ait olduğu
belirtildikten sonra, bu isimlerle dua edilmesi buyurur. Bu ism-i şerîfleri öğrenip bilmek
ve bu esmâların gereğince amel etmek bütün müslümanların görevidir. Rûşenî sûfîlerin
esmâların içinde öncelikle ve özellikle Raûf (çok şefkatli) ismini bilmeleri gerektiğini
söyler. Çünkü insanların kendilerine ve başkalarına merhametli ve şefkatli olmak için
bu isme ihtiyaçları vardır. Sûfî vaktin çocuğudur yani ibnü’l- vakittir. Yaşadığı an

⁷⁶⁴ Kuşeyrî, *age*, s. 393

⁷⁶⁵ Kuşeyrî, *age*, s. 392; Hücvirî, *age*, s. 101; Abdullah Kartal, “ Semnun b. Hamza”*DİA*, c. 36, s.498;
Mustafa Kara, “Ebü’l- Hüseyin en- Nûri”*DİA*, c. 10, s.328

⁷⁶⁶ Uludağ, “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin” *DİA*, c.38, s. 53

içersinde kendisi için faydalı olanı bilen ve bununla meşgul olandır. Geçmişin tasasını, geleceğin endişesini kendine yük etmez. İçinde bulunduğu anın hakkını verir. İlahi tasarruftan kendisine taksim olunana razıdır. Sûfilerin sahip olmaması gereken özellik ise çok konuşmamaktır:

Ne sûfînüñ ki vardur lâf u lûfi
Anı bil kim degildür merd-i sûfi.

11b/5

Sen sen ol sâlûsa sûfi söyleme
Her bed-i ma’kûsa sûfi söyleme
Vird ü kirdi pîri bigi olmayan
Her sözi ma’kûsa sûfi söyleme.

81a/96

Hak yola talip olanın tek sermayesi edebidir. Edebi olmayanın bu yolda elde edeceği hiç bir şeyi yoktur. Bu yüzden ilk önce sohbet adabına özen göstermeli, kiminle ne konuşacağına azami dikkat etmelidir. Her sözünü yerinde, zamanında söylemeli, sözünde yalan ve yapmacık olmamalıdır. İşe yaramaz faydasız sözleri ve işleri terk etmelidir.

1.6.3. Ricâlu’l- Gayb

Bilinmeyen, görülmeyen kişiler olarak Türkçeye çevrilen bu kelime Arapça “adam” anlamına gelen “racul” kelimesinin çoğulu “ricâl” ile “gayb” kelimelerinden oluşmuş bir terkiptir. Herkes tarafından kolayca tanınmadıkları, gizli olan hakîkatlere vakıf oldukları için bu isimle anılan Ricâlu’l- gayb terkihi Türkçe’de gayb erenleri, üçler yediler kırklar; Farsça’da merdân-ı Hudâ, merdân-ı gayb şeklinde ifade edilmiştir. Abdâlan, kutub, gavs, evtâd gibi değişik isimlerle de anılır. Bu seçkin kişiler arasında mânevî bir disiplin ve hiyerarşi vardır. Abdâl, Allah^(cc)’ın yeryüzünü kendisine musahhar kıldığı kişidir. Kutb-i âlem, kutb-i cihân, kutb-i ekber, kutb-i zamân, vâhid-i zamân, sâhib-i vakt, hicâb-ı a’lâ, mir’ât-ı Hak, kutb-i medâr ve gavs isimleri ile de anılan Kutub ise Allah^(cc)’ın izniyle kâinatın idaresi kendisine ait olan kişidir. Velîler zümresinin başkanı, dünyanın ve âlemin mânevî yöneticisi olduğuna inanılan kutbun işgal ettiği makama da kutbiyyet denilmiştir. Ricâlullahın velîden farkı onların âlemin yönetilmesinde Cebrâil^(as), Mîkâil^(as), İsrâfil^(as) ve müdebbirât melekleri de denilen

kâinatı idare eden, düzenini temin eden meleklerin görevlerine benzeyen görevleri olduğuna inanılmasıdır.⁷⁶⁷

Hücvirî (ö.465/1072) hiç kimsenin onları tanımadığı hallerindeki güzelliği bilemediği dört bin kişiden müteşekkil veliler topluluğundan bahseder. Bir şeyin yapılmasına veya yapılmamasına karar veren ahyâr adı verilen ehl-i hal ve akd velilerin sayısı üç yüzdür. Kırk tanesine abdâl “büdelâ”, sayıları yedi olan velilere ebrâr, dört tanesine evtâd, üçüne nükebâ denilmiştir.⁷⁶⁸ Yakub-ı Çerhî (ö. 851/1447) de evliyânın sayısının kırk bin olduğunu söyler. Ancak o, evtâdın sayısını beş kabul eder. Âlemin düzeninin kendisine havale edildiği ahyâr, ebdâl, ebrâr, evtâd ve nükebân Allah^(cc)’ın has kullarıdır. En üst seviyede gavs, kutub veya kutbu’l- ebdâl bulunur.⁷⁶⁹

Seyyid Mustafa Efendi (ö.1824 ?) kutbiyetin kutb-ı irşâd ve kutb-ı vücûd şeklinde iki yönü bulunduğunu söyler. Kutb-ı irşâdtan her asırda birden fazla olurken ve kutb-ı vücûddan her asırda sadece bir adet olur. Bütün kutublar Hz. İdris^(as)’ın naibleri ve Hz. İdris^(as) ise Hz. Muhammed^(sav)’in naibidir. Seyyid Mustafa Efendi (ö.1824 ?) Muhyiddin ibn Arabî (ö. 638/1240)’nin *Tefsir-i Kur’ân-ı Mübîn* isimli eserinde “Hz. Habîbullah^(sav)’ın ümmetinden on iki kutub zahir olur, on iki peygamber mukabilinde ve on iki peygamber kalbindedir. Kıyamete değin bu on iki kutbiyyet zail olmaz” dediğini nakleder. Bu on iki kutubun her biri sırasıyla Hz. Nûh^(as), Hz. İbrâhim^(as), Hz. Mûsâ^(as), Hz. İsâ^(as), Hz. Dâvûd^(as), Hz. Süleyman^(as), Hz. Eyyûb^(as), Hz. İlyâs^(as), Hz. Lût^(as), Hz. Hûd^(as), Hz. Sâlih^(as), Hz. Şuayb^(as) bir peygamberin meşrebi üzere bulunur. Kutb-ı evvel Hz. Nûh^(as)’dan başlayarak her birinin kendine has bir zikri vardır. Bunlar peygamberlerin sıralarına göre Yâsîn, İhlâs, Nasr, Feth, Zilzâl, Vakıa, Bakara, Kehf, Neml, En’âm, Tâhâ, Mülk sûreleridir. Bunlardan başka kuzey, güney, doğu ve batıda bulunan ve anâsır-ı erbaadan mamur dört evtâd vardır. Taife-i nükebânın sayısı on iki, ebdâlın sayısı ise üç yüzdür.⁷⁷⁰ Rûşenî’ye göre cihan halkını Hakk’a irşâd eden Şeyh Şiblî (ö. 334/945) evtâddandır:

Ki ya’nî Şeyh-ü Şiblî fahr-i evtâd

Cihân halkını iden Hakk’a irşâd.

⁷⁶⁷ Uludağ, “Ricâlu’l-Gayb” *DİA*, c. 35, s. 81-83; Uludağ, “Ricâlullah” *DİA*, c. 35, s. 80-81; Ateş, “Kutub” *DİA*, c. 26, s. 498-499

⁷⁶⁸ Hücvirî, s. 276

⁷⁶⁹ Ahmet Cahit Haksever, “*Yakub-ı Çerhî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*”, İnsan Yay. İstanbul 2009, s. 256

⁷⁷⁰ Seyyid Mustafâ Rasim Efendi, TS, s. 896-7-8-9

Rey'e bağı Dünbâvend'de valilik yaptığı sırada esnasında devrin sūfîlerinden Hayrū'n-Nessâc (ö. 322/933)'ın sohbetinden etkilenerik valilik görevini bırakıp tasavvufa yönelen Ebû Bekir Dülef b. Cahder Şiblî (ö. 334/945) sūfîlerin büyüklerinden ve tasavvuf yolunun önde gelen isimlerindedir. Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909)'nin Şiblî hakkında söylediğı şu sözü onun tasavvufta ulaşmış olduğı makamı ifade eder: "her topluluğun bir tacı vardır, sūfîlerin tacı da Şiblî'dir" *el- Lüma, er-Risale ve Keşfu'l-Mahcub* olmak üzere bütün tasavvuf klasiklerinde görüşlerine sıkça yer verilen özellikle mârifetullah ve tevhîd gibi konularda dünya halkını Hakk' a irşâd etmiştir.⁷⁷¹

Rûşenî, aşağıdaki dizelerde de Mevlânâ'nın Allah^(cc)'ın izniyle kâinatı idare eden kutublardan olduğunu söyler:

Kutb-ı aktâb-ı cihândur Mevlevî

Cân-ı cândur cân-ı cândur Mevlevî.

40a/2

Kutb-ı aktâb, kutbun yönetimi altında bulunduğuna inanılan çeşitli velî gruplarının her birinin başkanına da kutub adı verildiğinden Allah^(cc)'ın izniyle kâinatın idaresi kendisine ait olan kutbu diğerlerinden ayırmak için kullanılan isimdir. Kutb-ı aktâb, varlığın yaratılış nedeni olan Hakikat-ı Muhammediye'nin kendisinde tecelli ettiği kişidir. Veliliğın son ve en yüksek makamı olan bu makama hiç kimse kendi çaba ve gayretleri ile gelemmez. Bu makam Allah^(cc)'ın kuluna bağıdır.⁷⁷² Rûşenî'ye göre Hak'tan başka yerlerini kimsenin bilmediğı, huşû içinde yaşayan velîler zümresininin başı yani kutublar kutbu Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 672/1273)'dir. Rûşenî, *Dîvân*'ının bir yerinde günahlarının hacâletinden dolayı kabrinin yanında ebrâr olmasını istemezken başka bir şiirinde ebrâr ile haşr olmak istediğini söyler:

Beni bir yirde defn etgil ki zinhâr

Yöresinde anuñ olmaya ebrâr.

33b/8

Ki benden olalar rencîde nâ-gâh

Benüm bed işlerümden olub âgâh.

33b/9

Anı haşr eyleyüp ebrârûnla

⁷⁷¹ Dilaver Güner, "Şiblî", *DİA*, c. 39, s. 125-126

⁷⁷² Ateş, "Kutub" *DİA*, c. 26, s. 498-499; Kaşânî, *TS*, s. 145

Musâhib eylegil ahrârûña.

36a/11

Allah^(cc)'ın ebrâr kulları bu makama takvâ, vera', samimi niyet, sabır, rıza, tevekkül, tevazu gibi hasletlerle, herkesin iyiliğini düşünmelerinden, Allah^(cc)'i için nasihat etmelerinden dolayı ermişlerdir. Rûşenî, Allah^(cc)'tan başka her şeyden yüz çeviren, O^(cc)'nun kelâmından başka bir kelâm söylemeyen bu seçkin kulların kendisinden rencide olmasını istemez.

1.7. Tarikat Cihazları

1.7.1. Saç- Sakal

Dede Ömer Rûşenî şiirlerinde sadece dış görünüşüne özen gösterip saç ile sakalı ile kendini dindar göstermeye çalışan insanları sert bir dil ile eleştirmiştir çünkü saç sakal insanların ruhunda karışıklıklara yol açar:

Meger ol kişi ki gördüñ rîşe batmış
Burût u rîşde teşvîşe batmış.

26b/5

Didi ol kişiyi iste özüñde
Ki fikr it gör ki ne var vardur sözüñde.

26b/6

Ne rîşi kim degüldür rîş takvâ
Dinür ol rîş için teşvîş ü da'vâ.

26b/12

Saña teşvîş virdi çünkü rîşüñ
Senüñ pes rîşün ile düşdi işüñ.

26b/13

Rûşenî'nin saç sakal sembolü ile anlattığı mâsivâdır. Kul ile Allah^(cc) arasına giren her şey kulun ruhunda kargaşaya sebep olur. Ayrıca takvâ sahibi kişi zâhir ile ilgilenmez. Bu sebeple de saç sakal uzatmak gibi zâhire ait şeylere dikkat etmek gerekir. Rûşenî bu dizelerin devamında ise şunları söyler:

Sakaluñı yolub düş yola dervîş
Saña tâ tolaşub virmeye teşvîş.

27a/1

Çalu çırıbı koma yoluñda hep kes

Pes andan yola düş yıl gibi hem es.

27a/2

Diyâr-ı yâre varub yâri gör hoş

Tekellüf yokdur andan varı gör hoş.

27a/3

Yüri Mûsâ eline vir sakaluñ

Yid-i beyzâya döndersin cemâlûñ.

27a/10

Dilerseñ yüzüñi çün döne nûra

Varub hammâma sür rîşü ki nûra.

27a/12

Dervîş mâsivâyı simgeleyen saçını sakalını yolup yârin diyârına yol almaya başlamalıdır. Gönünde Allah^(cc) aşkından başka bir şey kalmayana kadar riyâzet ve mücâhede ile nefsinı temizlemelidir. Böylelikle sâlikin cemâli Hz. Musâ^(as)'ın eli gibi nurlu olacaktır.

1.7.2. Hırka- Cübbe- Destâr

Hırka, dervişlerin genellikle zikir esnasında giydikleri önü açık, yakası geniş, uzun kollu giysidir. Arapça, Farsça ve Türkçede “aba, hulle, kabâ, Bürde, cübbe, kisve, ridâ, kepenek, kaftan” gibi isimler alan hırkanın en üstünü beyaz olanıdır. Şeyhler, müridleri hakkında gördükleri zuhûrata uygun nûrun renginde hırka giydirirlerdi. Hırka giymek, tarikata girmek anlamına da geldiği için tören düzenlenirdi.⁷⁷³ Ayrıca olgunluk makamlarını elde eden kişilere de hırka giydirme töreni düzenlenirdi.⁷⁷⁴ Cübbe, din adamlarının ve bazı yaşlı kişilerin giydiği uzun üstlüktür.⁷⁷⁵ Destâr ise dervişlerin başlarına sardıkları sarığa denmektedir.⁷⁷⁶ Hırka cübbe destâr üçlüsü Dede Ömer'in dizelerinde şu dizelerde yer alır:

Müdâmı kim içen bulub ferâğı

Çeker öz özine eli ayağı.

9b/8

Ne tâc u hırka ne cübbe u ne destâr

⁷⁷³ Yahya Ağâh b. Sâlih el- İstanbûlî, “*Tarikat Kıyafetlerinde Sembolizm*”, Ocak Yay. İst. 2005 s. 124

⁷⁷⁴ Cebecioğlu, TTDS, s.274

⁷⁷⁵ Develioğlu, s.178

⁷⁷⁶ Cebecioğlu, TTDS, s.162; Uludağ, TTS, s. 104; el- İstanbûlî, *age*, s. 32

Ne zühd ü fisk ne inkâr u ikrâr.

9b/9

Aşkın şarabından içen dervişler fenâyâ ulaşmışlardır. Onlar için artık ne hırkanın ne tâcın ne cübbenin ne de destârın bir önemi vardır.

1.7.3.‘Asa- Keşkül (Rekve)

Sözlükte değnek, sopa anlamlarına gelen ‘asâyı taşımak Hz. Peygamber^(sav)’ın sünneti olduğundan tarîkat şeyhleri tarafından özel bir öneme sahip olmuştur.⁷⁷⁷ Keşkül ise dervişlerin yolculuklarında yanlarında taşıdıkları yiyecek çanağıdır.⁷⁷⁸

Dur yukaru ko bu tanb u tâkı

Bu tantanayı bu tumtarâkı.

87a/1

Seccâde vü rekve vü ‘asâyı

Bu hânkahı rivâk u tâkı.

87a/2

Var bunları vir elüñe sal hoş

Bir dil-ber-i sîm-sâk sâkî.

87b/5

Dün gün içüben müdâm mest ol

Vâsıl olıben unud firâkı.

87b/6

Rûşenî için bütün dünya telaşının, tantanasının önemli yoktur. Asıl mühim olan şeyin aşk olduğunu söylerken mâsivâ hükmündeki seccâde, keşkül ve ‘asânın bırakılmasını ister.

1.7.4.Sûf (sof)

Sûf, Arapça yün demektir. Hz. Peygamber^(sav) yünlü giysiler giydiğinden dolayı evliyâ ve asfiyâ arasında sûf giyme âdeti gelişmiştir.⁷⁷⁹ Bu nedenle sûfî sözcüğü sülûkunu tamamlayan dervişin adı olmuştur.⁷⁸⁰ Rûşenî de dizelerinde bu konuya değinir, sûfnin tam bir temizlikle sûf giyen olduğunu söyler:

⁷⁷⁷ Cebecioğlu, TTDS, s.62; el- İstanbulî, *age*, s. 219

⁷⁷⁸ Cebecioğlu, TTDS, s.368; el- İstanbulî, *age*, s. 171

⁷⁷⁹ H. Kamil Yılmaz, *age*, s. 32

⁷⁸⁰ Cebecioğlu, TTDS, s.581

Giyendir safvet ile sâf sofi
Safâ ehli katında sâfi sûfi.

11b/6

Safâyıla giyer her kim ki sofi
Safâ ehli aña dir sâfi sûfi.

11b/11

İç huzuru ve gönül rahatlığı ile sûf giyen sûfi bu hâli ile Hakk yolcusu olduğunu anlatır. Sûfi aynı zamanda nefsinden fâni olarak gönlünü arıtan saflaştırıcı kişidir.

1.7.5. Tâc

Tâc, bazı tarikat ehli şeyhlerin ve dervişlerin başlarına giydikleri başlıktır. Tasavvuf yolunda ilerleyen dervişe şeyhi tarafından törenle tâc giydirilir ve icâzetnâme verilirdi. Her tarîkatın farklı tâcı olduğundan dervişin tâcına bakarak hangi tarîkate bağlı olduğu anlaşılırdı.⁷⁸¹ Rûşenî aşkın şarabından içen dervişler için tâcın bir önemi olmadığını söyler. (bkz: Hırka, Cübbe, Destâr) Tâc-ı târik isteyen toprak olmalıdır:

Diler-iseñ tâ olasin tâc-ı târik
Zemîn bigi vakûr ol olma mudhik.

11a/9

Çün ki kondı nâm-ı ‘izzet tâcuña
Kim ola itmeye hürmet tâcuña
Rişte-i haşmet bahye-i devlet tâcuña
Terk-i terk ü tügme şevket tâcuña.

70b/3

Hak yolunda tâc olmak isteyen kişi toprak gibi ağırbaşlı olmalı, nefsinden fenâyâ ulaşmalıdır. Gururlu kibirli olan kişiler bekaya ulaşamazlar. Tâca hürmet etmemeli, başına tâc konulan bundan dolayı hürmet beklememelidir. Alçak gönüllülük ipliği ile dikilen ululuk tâcının azameti terki terk ile düğmedir. Düğme tâcın ortasına konulan siyah noktadır. Muhâmedî nûrun noktasına dair zahirî işaretleridir.⁷⁸²

1.7.6. Seccâde- Tesbîh

Seccâde, üzerinde namaz kılınan küçük halıdır. Aşkın şarabından içen dervişler için seccâdenin tesbihin önemi yoktur:

⁷⁸¹ Cebecioğlu s. 620, S. Uludağ s. 506, el- İstanbuli, *age*, s. 40

⁷⁸² el- İstanbuli, *age*, s. 113

Ne seccâde ne tesbîh ü ne tâ'at
Ne zikr ü fikr ne evrâd ne evkât.

9b/10

Dur yukaru ko bu tanb u tâkî
Bu tantanayı bu tumtarâkî.

87a/1

Seccâde vü rekve vü 'asâyı
Bu hânkahı rivâk u tâkî.

87a/2

Rûşenî, bu dizeleriyle şekle önem verme devrinin bittiğini, secdeye durulan Allah'a önem verilmesini ister.

1.7.7. İbrik- Misvâk

İlâhî aşk yolunda derviş ilerleyen kişi için hiçbir şeyin önemi yoktur, asıl önemli olan bu aşkın sarhoşu olup, aşk denizine gark olmaktır:

Müdâmı kim içen bulub ferâğı
Çeker öz özine eli ayağı.

9b/8

Ne ibrik u ne misvâk ü ne na'lîn
Ne bister ne nihâlîn ü ne bâlîn.

10a/1

Âşık, kendini Hakk'ta yok edendir, vuslata ulaşandır. Vuslat gerçekleştiğinde derviş için artık hiçbir şeyin önemi kalmaz. Çünkü onda mâsivâ adına bir şey kalmamış, hepsini aşkıyla yakıp kül etmiştir.

1.8. Tasavvufî İlgili Diğer Kavramlar

1.8.1. İkrâr

İkrâr, Allah^(cc)'ın varlığına ve birliğine imân eden bir kimsenin inanmış olduğu değerleri sözlü ve fiilî olarak belirmesidir.⁷⁸³ Tasavvufî ıstılahta ise tasavvufî hayata giriş sırasında şeyhe bütün kurallar uyacağına dair verilen söz anlamında

⁷⁸³ Dînî Terimler Sözlüğü s. 164

kullanılmıştır.⁷⁸⁴ Rûşenî bu terimi ilâhî aşk şarabını içen dervişlerin ahvalini anlatırken kullanmıştır:

Müdâmı kim içen bulub ferâğı
Çeker öz özine eli ayağı.

9b/8

Ne tâc u hırka ne cübbe u ne destâr
Ne zühd ü fisk ne inkâr u ikrâr.

9b/9

Allah^(cc) aşkıyla sarhoş olan derviş her şeyini terk eder. Ne hırka ne cübbe ne tâc ne destâr hiçbir şey önemli değildir. Vuslata ulaşan âşıklar için zühd, fisk, inkâr ve ikrârın da bir önemi kalmaz.

1.8.2. Dua

Sözlükte “çağırarak, yardım istemek, seslenmek, talep etmek” anlamına gelen dua, Allah^(cc)’ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tazim duygulan içinde lütuf ve yardımını dilemesini ifade eder, darda kalan kulların sığındığı yer, dert sahiplerinin nefes aldığı alandır.⁷⁸⁵ Allah^(cc) Kur’ân’da kullarından dua etmelerini istemiş,⁷⁸⁶ dua edene duasına cevap verdiğini,⁷⁸⁷ buyurmuş ve Allah^(cc)’tan başkasına dua edenleri ağzına su gelsin diye suya doğru ellerini açan fakat elleri boş kalan kişilere benzetmiş,⁷⁸⁸ Allah^(cc)’tan başkasına dua etmek de apaçık bir sapıklık olarak nitelenmiştir.⁷⁸⁹ Ayrıca Furkan Sûresinde yer alan “De ki; duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin”⁷⁹⁰ âyetine istinaden dua kulluk makamlarının en önemlisi kabul edilmiştir. Hz. Peygamber^(sav) de duanın ibadetin kendisi olduğunu söylemiştir.⁷⁹¹

Kuşeyrî (ö.465/1072), duânın kalp huzuru ile ve gafletten uzak yapılması gerektiğini söyler. Halkın duası sözle, zâhidlerin duası fiiller, âriflerin duası ise hâl iledir. Kabul edilmeye en yakın dua hâl ile yapılan duadır ve hâl ile yapılan dua, dua edinmenin mutlak muhtaç olması ve kulun başka çaresinin kalmamasıdır. Kettânî (ö.322/933)’nin “Allah^(cc) mümin kulunun dilini özür dilemek için açtığı zaman peşinden

⁷⁸⁴ Cebecioğlu, TTDS, s. 302

⁷⁸⁵ Erginli s.187, Uludağ, “Dua” *DİA*, c.9, s. 335-336

⁷⁸⁶ A`râf Sûresi, 7/55-205

⁷⁸⁷ Bakara Sûresi, 2/186; Mümin Sûresi, 40/60

⁷⁸⁸ Ra`d Sûresi, 13/14

⁷⁸⁹ Hâc Sûresi, 22/12, 13

⁷⁹⁰ Furkân Sûresi 25/77

⁷⁹¹ *Kütüb-i Sitte*, Dua, 1750

af kapısını açar” ediğini nakleder.⁷⁹²Rûşenî’nin *Dîvân*’ı pek çok münâcâta ev sahipliği yapmış, şair kadrini arttıran Allah^(cc)’a gece gündüz cân-ı gönülden dua etmiştir:

Câh ü kadrüñ çün ki arturdı Hudâ
Cân u dilden rûz u şeb idüb du’â
İt ziyâde itme kem miskînlügüñ
Her kimi görseñ diyüb hoş merhabâ.

75b/47

Aña dahi cezbeñi göndüresin
Göñlini küllî saña döndüresin.

109b/6

İdesin itdüğü du’âsın kabûl
Eyleyüben medh u senâsın kabûl.

109b/7

Başdan ayağa idesin cümle nûr
İşi ola zevk u safâ ü huzûr.

109b/8

Dua, her hâliyle âcz içinde bulunduğunun bilincinde olan kulun sonsuz kudret sahibi Allah^(cc)’tan bir şey dilemesi, Allah^(cc)’ı istemesi, Allah^(cc)’ı yardıma çağırmasıdır. Dua bazen de kâinattaki muhteşem estetiği ve Allah^(cc)’ın mutlak kemâlini, kudretini, güzelliğini tüm varlığıyla gören, hisseden kişinin hayranlık duygularının ifadesidir. Bu gibi sebeplerle insanoğlu her zaman dua ile iç içe bir hayat yaşamış, içinde bulunduğu şartların tesiriyle muhtaç olduğu şeyler için veya Allah^(cc)’ın için Allah^(cc)’a yönelmiştir. Rûşenî de bu hâlet-i rûhiye içinde Rabbinden miskinliğini arttırmasını, gönlünü O^(cc)’na döndürmesini, baştan ayağa onu nûr etmesini dilemiştir.

1.8.3. Münâcât

Arapça’da “fısıldaşmak, gizlice konuşmak, yalvarmak, yakarmak” anlamlarına gelen münâcât, Klasik Şark edebiyatlarında konusu Allah^(cc)’a yakarış olan manzumelerle bunların bestelenmiş şekillerine verilen isimdir. Tasavvufta ise kulun Allah^(cc)’a yalvarması, yakarması, dileklerini O^(cc)’na arz etmesi, O^(cc)’nu övmesi demektir. Günahkâr bir kulun Allah^(cc)’ın inâyetinden başka sığınabilecek bir yeri

⁷⁹² Kuşeyrî, *age*, s.373- 380

olmadığının bilincine ulaşan kulun günahkârlık ve pişmanlık duygularının dile getirildiği şiirlerdir.⁷⁹³ Rûşenî *Dîvân*'ının pek çok yerinde münâcât hâlinindedir:

İlâhî ben kimem k'iydem münâcât
Tapuna yâ eyleyem arz-ı hâcât.

1b/1

Şehin-şâhum cihân-tâbum İlâhum
Hüdâvendüm vü Şâhum Pâdşâhum.

2b/14

Sekiz uçmağı iden bustân u serâ
Eyleyen bülbüllerin destân- serâ.

42b/6

Her kesî bir kimseyi idindi âlemde kesî
Kimsenem sensin benüm iy Kimsesüzler Kimsesi.

92b/1

Sen yetiş ben bî-kese iy yitişen her bî-kese
Ol zamân kim gözedem sağ u sol u pîş u pesi.

92b/2

Hamd senüñ şükr senüñ hem senâ
Mecd senüñ 'izz senüñ hem senâ.

110b/8

Emn ü emân minnet ü ihsân senüñ
'İlm ü beyân hüccet ü burhân senüñ.

110b/11

Yâ Rab anı mest-i müdâm it müdâm
Sundurıben destine câm-ı müdâm.

111a/12

Acziyetinin her dem farkında olan Rûşenî, daima Allah^(cc)'a olan ihtiyacını hisseder. Sekiz cenneti çiçek kokularıyla dolu bahçeye çeviren, bülbülleri en içli sesleriyle sevgilinin güzelliklerini terennüm eden âşık eyleyen Şahlar Şahından başka kimsesi yoktur. Allah^(cc)'ın yarattıklarındaki incelikleri düşünür. Baktığı her şeye Rabbinin cemâl ve celâl tecellilerini temaşa eder. Bundan daha lezzetli bir şey bulamaz.

⁷⁹³ Muhsin Macit, "Münâcât", *DİA*, c. 31, s. 563; Uludağ, TTS, s. 261; Cebecioğlu, TTDS, s. 452

1.8.4. Tevessül

Tevessül, salih amelleri veya bir kimseyi Allah^(cc) için aracı ve vasıta kılmak, şefaathçi ve vesile edinmek demektir. İbâdet veya amellerle ya da Hz. Peygamber^(sav), diğer peygamberler, sâlih kişiler ve velîler vesile kılınır.⁷⁹⁴ Dede Ömer Rûşenî, *Dîvan*'ının çeşitli yerlerinde tevessüle başvurmuştur.

Vechüni her vech ile görmek diler
İşigüñe yüzini sürmek diler.

64b/10

Pâdişâhâ Âdem Havva hakkı
Âdem'e öğretdüğüñ esmâ hakkı.

64b/11

Hz. Âdem^(as) ve neslinin diğer bütün varlıklardan üstün sayılmasının sebebi O^(as)'na Allah^(cc) tarafından öğretilen bilgi gücüdür.⁷⁹⁵ Cemâlullah ile şereflenmek isteyen Rûşenî de Hz. Âdem^(as) öğretilen isimlerin hakkı için dualarının kabulünü, Allah^(cc)'a yaklaşmayı ve rızasına nâil olmayı ister. Rûşenî, Hz. Âdem^(as)'dan başka Hz. Şit^(as), Hz. Nûh^(as) ve Hz. Hûd^(as)'ı da tevessül maksadıyla zikretmiştir:

Vechüni her vech ile görmek diler
İşigüñe yüzini sürmek diler.

64b/10

Şit nebînüñ yüzi suyu hakkı
Nuh necînüñ eyü hûyı hakkı.

64b/13

Hûd nebî ümmetinüñ hâsılı
İttügi ta'vîz için ihlâs ile.

65a/7

Dede Ömer, kardeşi tarafından şehit edilen Hâbil'e bedel olarak Hz. Âdem^(as)'a Allah^(cc) tarafından ihsan buyurulan ve her iyi kişinin soyundan geldiğine inanılan Hz. Şit^(as)'ın yüzü suyu hakkı için Allah^(cc)'ı görmek diler. Kavminin bütün eziyetlerine tahammül eden, onları sürekli olarak Allah^(cc)'a ibadet etmeye çağırın buna mukabil

⁷⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Tevessül", *DİA*, c.41, s.6-8; Hasan Kamil Yılmaz, "Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar", Ensar Yay., İstanbul, 2009, s. 362

⁷⁹⁵ "Gerçekten Biz Âdem evlatlarını şerefli kıldık, karada ve denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar nasib ettik, onlara helâl ve hoş rızıklar verdik ve onları yarattığımız varlıkların çoğuna üstün kıldık." İsrâ Sûresi 17/70

olarak Allah^(cc)'ın da dualarını kabul ettiği Hz. Nûh^(as)'ı iyi huyunun hakkı için Cemâlullah'a kavuşmayı ister. Hz. Hûd^(as) ise Allah^(cc) yoluna samimiyetle sarılmış, kötülüğe kötülükle karşı koymayan aksine yumuşak davranan bir peygamberdir. Kavmi kendisini akılsızlıkla itham ederken, kendisinin akılsız olmadığını, onları uyarmak üzere Allah^(cc) tarafından gönderilmiş bir elçi olduğunu söylemiştir. Allah^(cc)'ın emirlerine riayet etmeleri için gösterdiği mucizelere rağmen yalanlanmışır. Dede de Hz. Hûd^(as)'ın ihlas ile ettiği duaların hakkı için Allah^(cc)'a yaklaşmak diler.

1.8.5. Ayîn

Ayin, Farsça “tören, merasim” demektir.⁷⁹⁶ Tasavvufta ise çeşitli tekke ve tarikatların kendi aralarında belli bir usul ve düzene göre topluca icra ettikleri zikir merasimine denir. Bütün tarikatların Allah^(cc)'a yaklaşmak maksadıyla düzenledikleri törenleri vardır. Bu âyinlere Mevlevîyyede “Semâ” veya “Mukalebe”, Kadirîyyede “Devran”, Rıfâîyyede “Zikr-i Kıyam”, Celvetiyyede “Nısf-ı Kıyam”, Halvetiyyede “Darb-ı Esmâ”, Şazeliyyede “Hadra” ve Nakşibendiyyede “Hatm-ı Hâcegân” adı verilir.⁷⁹⁷ Mevlevîler semâ yararken okumak üzere besteledikleri manzumeye de ayin denmektedir.⁷⁹⁸ Dede Ömer Rûşenî âyinden bahsettiği dizelerinde

Müdâmı kim içen bulub ferâğı

Çeker öz özine eli ayağı.

9b/8

Ne şeyhûhet gamı ne tevbe telkîn

Ne hâb u vâkı'a ne erkân-ı âyîn.

9b/10

ifadelerini kullanmıştır. Çünkü aslolanın aşktır. Cemâlullah isteyen kişi için maişet derdi, uyku, yemek, içmek, mevki makam sahibi olmak gibi masivâ adına ne varsa önemli değildir. Hedefte sadece nefis ile mücadele edip kendi varlığından geçip gönül gözünü açmak yer alır.

1.8.6. Melâmet

Melâmet, kınamak, kötölemek demektir. Tasavvufta hem makam hem de bir tasavvuf ekolünün adıdır. Kınayanın kınamasından korkmadan doğru yolda yürümektir.

⁷⁹⁶ Cebecioğlu, TTDS, s. 70

⁷⁹⁷ Uludağ, TTS, s.55

⁷⁹⁸ Dînî Terimler Sözlüğü, s.28

Hicrî üçüncü yüzyılda Horasan’da ortaya çıkıp özellikle Nîşâbur’da yaygınlık kazanan ve etkileri günümüze kadar süren bu tasavvuf anlayışını benimseyenlere ehl-i melâmet, melâmî, melâmetî; bu akıma da Melâmetiyye, Melâmiyye (Melâmetîlik) denilmiştir.⁷⁹⁹

Sülemî (ö.412/ 1021) ilim ve hal sahiplerini üçe ayırır. İlki dinî hükümlerin zâhîrleriyle meşgul olan şeriat ulemâsıdır. İkincisi Allah^(cc)’a yönelen, mârifetullahâ tâlip olanlardır. Üçüncüsü ise Allah^(cc)’ın vuslat ve kurbiyetiyle bâtınlarını süslediği Melâmetîlerdir. Allah^(cc)’ın onların mânevî hallerini insanların bilmesini istemediğini, bu sebeple de kendisiyle onlar arasındaki halin selâmette olması için onları zâhîrî özellikleriyle insanlara gösterdiğini belirtir.⁸⁰⁰

Hücvirî (ö. 465/1072) Melâmetiliğin üç şekli bulunduğunu söyler. Birincisi dinî hükümlere riayet edip dürüstlükten ayrılmayıp halkın kınamasına maruz kalarak istikamet üzere olmaktır. İkincisi kasd şeklinde melâmettir ki makam sahibi kişilerin bu mevkilere meyletmeyerek girdikleri melâmetiliktir. Bu yolu tutanlar Hz. Osman^(ra) gibi olurlar. Sonuncusu ise şer’î hükümleri terk etmek suretiyle gerçekleşir. Bu apaçık afettir. Hücvirî eserinde melâmetiliği Hamdun Kassâr’ın (ö. 271/884) yaydığını yazar ve onun “melâmet, selâmeti terk etmektir” dediğini nakleder.⁸⁰¹ Rûşenî’ye göre Şeyh Şiblî (ö. 334/945) de melâmet şehrinin cesur yiğididir:

Meger kim şeyh Şiblî şeyh-i Bağdâd

Erenler sa’teri reyhân-ı ‘ubbâd.

36a/1

Hevâ meydânınuñ hengâme-gîri

Melâmet şehrinüñ merd-i dilîri.

36a/3

Şeyh Şiblî nefsinin her türlü arzu ve isteği ile mücadele ederek abidlerin ve erenlerin en hoş kokulusu olmuştur. Başkalarının kusurlarıyla ilgilenmeyi bırakmış, sadece kendi kusurlarıyla meşguldür. Çarşıda, pazarda, sokakta halk ile iç içe yaşar, ancak Hakk’tan bir an bile gafil kalmayarak gönlündeki mânevî halleri onlardan saklamaya özen gösterir. İbadet ve taatlerini ifâ ettikten sonra hemen unuttur ki unutmuyarak onlara değer vermiş bulunmasın.

⁷⁹⁹ Nihat Azamat, “Melâmet”, *DİA*, c.29, s.24; Uludağ, TTS, s. 241, Cebecioğlu, TTDS, s.424

⁸⁰⁰ “Melamiyye”, *DİA*, c.29, s.29

⁸⁰¹ Hücvirî, *age*, s. 125-126-127

1.8.7. Harâbât

Arapça, harâbe, virâne yer anlamında bir sözcüktür. Tasavvufta ise beşerî vücûdu ve nefsanî arzuları tahrib etme, maddî mevcûdiyetten fâni olma, kötü huyları yıkmaya demişlerdir. Dîvân şiirinde meyhâne anlamında kullanılmıştır.⁸⁰² Dede Ömer Rûşenî, harâbâtı tekke olarak düşünmüştür:

Harâbât içre içüb hoş müdâmı
Ayılmasun olub serhoş müdâmı.

12b/1

Ki sen de serhoş olub söyle söziñ
Harâbâtîler içre salub öziñ.

12b/2

Harâbâtıñ içinde mest ü hayrân
Gezer hoş serhoş olub pây- gûyân.

12b/7

Sûfilerin yaşadığı birtakım halleri sembolize eden harâbat aynı zamanda ne kadar onarılırsa onarılsın asla mamur hale gelmeyen, sonunda yok olup giden dünyadır. Harâbâtî harabelerde oturan, viranelerde ömür tüketen münzevî demektir. Sûfiler bu sözcüğü irâdesi dışında kendisinden marifet ve irfan zuhûr eden kâmil kişi anlamında kullanmışlardır.⁸⁰³ Sûfî, diğer harâbât ehli kişilerle beraber ilâhî aşk şarabını içip sarhoş olan kişidir.

1.9. Mutasavvıflar

1.9.1. İbrahim Edhem (96/714 – 162 /779)

Tâbiînin meşhur âlimlerinden ve evliyânın büyüklerinden olan İbrâhim bin Edhem bin Mansûr (ö.162/779), Horasan'da doğmuştur. Zengin ve itibarlı bir ailenin çocuğu İbrâhim b. Edhem'in hayatı sahip bulunduğu bütün dünya nimetlerinden vazgeçip zühd yolunu seçmesi sebebiyle destanlaştırılmıştır. İbrahim b. Edhem'in hayatı ve kişiliği etrafında oluşan menkıbeler de manzum-mensur pek çok edebi esere konu olmuştur.⁸⁰⁴ Rûşenî, aşağıdaki dizelerde İbrahim b. Edhem'in "tasavvuf Hakk yolunda sağlam durmaktır" sözünü nakleder:

⁸⁰² Uludağ, TTS, s. 158

⁸⁰³ Uludağ, TTS, s. 158

⁸⁰⁴ Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem", *DİA*, c. 21, s. 293; Nurettin Albayrak, "İbrâhim b. Edhem", *DİA*, c. 21, s. 295

Tasavvuf dir İbrâhim Edhem

Tarıkında Hakk'ıñ durmağı muhkem.

8a/11

Hakk'ın yolunda muhkem durmak, istikamet üzere olmak maddi manevi pek çok sıkıntıyı göze almak demektir. İstikamet üzere olanlar, Hakk'ın rızasını kazanmayı O'na kavuşmayı arzuladıkları ilahî tecellilere mazhar olurlar. İstikamet sahibi olmayan sâlikin ise bütün gayreti boşunadır.

1.9.2.Bâyezîd-i Bistâmî (190/804- 261/874)

Asıl adı Tayfur olan Ebû Yezid Bistâmî (ö.261/874), ilk büyük mutasavvıflardandır. Bâyezîd Bistâmî, tasavvuf tarihinde tevhid, mârifet, muhabbet, sekr, fenâ, melâmet, îsâr ve mi'rac gibi konulardaki sözleri ve şathiyeleriyle tanınır. Ayrıca Bâyezîd Bistâmî'nin, çağdaşı mutasavvıfların birçoğu ile ilgili menkıbeleri vardır.⁸⁰⁵ Rûşenî'nin dizelerinde ise sabrını ve tahammülünü gösteren bir kıssanın içinde yer alır:

Meger kim bir yezîdi Bâyezîd'e

Tarîkatde merâtibde mezîde.

23a/7

Buşub kab kakıyub salıban ser

Didi iy kelb ü iy hınzîr ü iy har-veş.

23a/8

İşidüb cümle yoldaşları çoşub

Biribirine başlarını koşub.

23a/9

Dilediler dögeler ol yezîdi

Ne söyledigörün ol Bâyezîd'i.

23a/10

Didi ol bizi medh itdi begâyet

Bigâyet eyleyüb bizi ri'âyet.

23a/11

Degüldür sögmek anuñ didügi seg

Gazab-nâk olub iken germeñüz deg.

⁸⁰⁵ Uludağ, "Bâyezîd Bistâmî", *DİA*, c.5, s.238

23b/1

Dimekdür her ne deñlü sürse dögse
Becid incidse muhkem tutsa sögse.

23b/2

Koyub mevlâsı kapusına gitmez
Ölünce ol işigi terk itmez.

23b/3

Yine hıznîr dimekdür hem ögmek
Siz anı sanmañuz ol ola sövmek.

23b/4

Dimekdür medh idüb ya'nî bize ol
Tarîk-i Hakk'a doğrı gösterüb yol.

23b/5

Kılıclar tutsalar sağ u solunda
Egilmez doğrıdur Hakk'ıñ yolunda.

23b/6

Dimekdür har didügi bâr-hoşdur
Ne cevri eyler-ise bârı hoşdur.

23b/7

Ne deñlü ağır olsa şer' bârın
Götürür âh dimez şevk-ıla vârın.

23b/8

İlâhî Rûşenî'yi eyle miskîn
Demîn idüb latîf u hûb u miskîn.

23b/9

Anuñ gibi virüb sabr u tahammül
Vir aña dahi tahkîk u tevekkül.

23b/10

Vir aña hâletünden Bâyezîd'üñ
Meşâyıñ içre ol kadri mezîdüñ.

23b/11

Bir gün adamın biri Bâyezîd'e köpek, domuz ve eşek der. Bâyezîd'in yoldaşları bu sözlere çok üzülürler ve o adamı dövmek isterler. Bunun üzerine Bâyezîd adamın aslında onlara iltifat ettiğini söyler. İncitmemek ve incinmemek temeline dayanan tasavvuf yolununa giren sâlik her türlü cevr ü cefaya katlanmalı, her hâlükârda itaatkâr olmalıdır. Yoluna çıkan hiçbir engele takılmadan Hakk'ın tarikinde dosdoğru yürümeli, ne kadar yük yükleseler bile şikâyet etmeden taşınmalıdır. Rûşenî de meşâyih içinde kadri yüce olan Bâyezîd gibi sabırlı, tahammüllü ve tevekkül sahibi olmak ister.

1.9.3. Ebû Bekir Şiblî (247/861- 334/946)

İlk dönem sûfîlerindedir. Sadece tasavvufî eğitim almamış, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlerle de ilgilenmiştir. Şiblî'nin ele aldığı konuların başında mârifetullah ve tevhid gelmektedir. Ona göre tasavvuf mârifetullah ile başlayan nihayetinde tevhid yer alan bir yolculuktur.⁸⁰⁶ Dede Ömer Rûşenî onun bu görüşlerinden bahsettiği aşağıdaki beyitleri kaleme almıştır:

Yine bir gün ser-i tüccâr-ı a'mâl
Emîr ü hâce-i ef'âl ü ahvâl.

23b/12

Hisâb olmazdan öñ viren hisâbı
Hakk'ın emriyle okuyan kitâbı.

24a/1

Yiten küllî cihânda aña vâhid
Muvahhidler şehi merd-i muvahhid.

24a/2

İden 'akd ü güşâdun müşkîli hal
Diyen bir ikiye depretmiyen el.

24a/4

Tapan birliğin kevnüñ kesretinden
İkilik olan anuñ hasretünden.

24a/5

Tasavvuf hilminüñ cevher-şinâsı
Giyen atlas yirine hoş palâsı.

24a/6

⁸⁰⁶ Dilaver Gürer, "Ebû Bekir Şiblî", *DİA*, c.39, s.125

Bigâne Şeyhi Şiblî tâcir-i dîn
Giden hod-bînligi olan Hüdâ-bîn.

24a/7

Hâli ile dikkati çeken Şiblî'ye Rûşenî hâllerin ve fiillerin emîri demiştir. Ebû Bekir Şiblî, “Dünya için dünyada kalacağın kadar, ahiret için ahirette kalacağın kadar çalış. Allah^(cc)'a muhtaç olduğun kadar ibadet et, cehenneme dayanabileceğin kadar günah işle” diyerek Horasan, Bağdat civârında ikaz ve irşadlarda bulunmuş, yaşayışıyla ve fiilleriyle örnek olmuştur. Şiblî'ye göre tasavvufun bidayetinde marifet vardır. Mârifet, sâlikî Hakk'a ulaştırır. Sâlikin Hakk'a doğru bu seferinde tek gıdası ise muhabbetullahtır. Gerçek mârifet kişiyi Allah^(cc)'tan başka her şeyden alıkoyar ve nihayeteki hedefine, gerçek tevhide ulaştırır. Çünkü tevhid Allah^(cc)'a karşı duyulan dâimî bir aşktır, O'na mutlak bir bağlılık ve sonsuz bir tevekküldür. Rûşenî ayrıca onun “ölmeden önce ölme” sırrına erenlerden olduğunu, Hakk'ın nûrunun üzerine hesapsız yağdığını söylemiştir. Muvahhidlerin emîri sıfatı ile Şiblî kesrette vahdete ulaşmış, böylelikle de Cemâlullah ile şereflenmiştir.

1.9.4. İbn Arabî (560/1165- 638/1240)

Vahdet-i Vücutöğretisinin baş sözcüsü olan İbn Arâbî Endülüs'ün güneydoğusundaki Mürsiye'de doğmuştur. İbn Arabî'nin görüşlerini takdir edip onun tasavvufta otorite kabul ettiklerinden kendisine “Şeyhü'l-Ekber”, dinî ilimlerde müceddid olmasından dolayı “Muhyiddin” lakaplarını vermişlerdir.⁸⁰⁷ Rûşenî de *Dîvân*'ında İbn Arâbî'ye ve eserlerine geniş yer vermiştir:

Dimiş ol kim Füsûs'üñ eyesidür
Ki telvîn tonı aña giyesidür.

62b/11

Diyen bir vâkıa'mdur hem Füsûs'a
Mutâbık olan akvâl-i nusûs'a.

62b/12

İbn Arabî, yirmi yedi peygamberin her birinin hikmetlerine izafeten yirmi yedi bölüme ayırdığı *Fususü'l-Hikem* 'de baştan sona zatiyyet, rububiyyet, vücud, mevcud, insan-ı kâmil, hakikat-i Muhammediyye, hakikat, tecelliyat, zuhur, akıl, ruh, nefis, isimler, sıfatlar, vahdet, kesret, nübüvvet, velayet, imamet, ilim, ma'lum, irade, ibadet,

⁸⁰⁷ Mahmut Erol Kılıç, “Muhyiddin İbn Arabî”, *DİA*, c. 20, s. 493

kıyamet gibi konulara açıklamalar getirmektedir.⁸⁰⁸ En büyük medreselerde okutulup şerhedilmeye çalışılan, kendisinden iktibaslar yapılan, hakkında methiyeler yazılan bu eser bazen de çok şiddetli tenkitlere maruz kalmış; “*Fusûsî*” tabiri bir dönem bazı muhitlerde bir suçlama ifadesi olarak kullanılmıştır. Muhyî-i Gülşenî (ö. 1014/1605), *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî* isimli eserinde Dede Ömer Rûşenî’nin Karabağ’daki Karapapak Terekemeleri’ne irşad için gönderdiği halifelerine halkın ilgisini gören bazı mollaların “Bunların sözüne inanmayın, bunlar Fusûsîlerdir” diyerek onları tekfir ettiğini ve daha sonra topluca Rûşenî’nin yanına gidip ona da hakaret ederek buldukları *Fusûsü’l- Hikem nüshalarını* herkesin gözü önünde yaktıklarını rivayet eder.⁸⁰⁹

Rûşenî’nin övgüyle bahsettiği diğer eser ise İbn Arabî’nin tasavvufi görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseri *el-Fütûhâtü’l- Mekkîyye*’dir. Yalnız beş yüz altmış babdan oluşan Fütûhât’ın beş yüz on sekiz babdan oluştuğunu iddia etmiştir:

Fütûhât’ı ki dinür aña Mekkî

Anuñ bir var idi tur tutma şekkî.

63a/1

Bulubdur çoklar anuñla hak yol

Ki biş yüz iki dokuz bâbdur ol.

63a/2

Anuñ bir cildi iderler altı bâbın

Ne denlü cild olur gör bir kitâbın.

63a/3

İden üç vechile Kur’ân’ı tefsîr

Olan tefsîr ile her kalbi tefsîr.

63a/4

Temâm olanda ol tefsîr Tenzîl

Adın koyan kitâb cem’i tafsîl.

63a/5

Ki her bir âyeti üç vechile ol

İdüb te’vîl halka gösterüb yol.

63a/6

⁸⁰⁸ Mahmut Erol Kılıç, “Fusûsü’l-Hikem”, *DİA*, c. 13, s. 230-237

⁸⁰⁹ Muhyî-i Gülşenî, “*Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî*”, Haz. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014, s. 100

Didi evvelki te'vîle celâl ol
Diyüb ikinci te'vîle cemâl ol.

63a/7

Temâm eyleyüb cemâl ile celâli
Didi üçüncü te'vîle kemâli.

63a/8

Otuz yedi yaşında Mekke'ye hacc ibadeti için gelen İbn Arabî'ye ilk fetihleri burada almaya başladığı ve eseri burada yazmaya başladığı için bu kitaba *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adını verir. İbn Arabî'nin "sifr" adını verdiği otuz yedi kitaptan meydana gelen *Fütûhât* cüzlere, fasıllara, bablara ve meselelere bölünmüştür. Ancak eser ana şema olarak altı fasla, fasıllar da 560 baba ayrılmıştır. İbn Arabî otuz bir yılda bitirdiği kitabındaki konuları avamın, havassın ve havassu'l-havassın anlayışlarına göre üç ayrı seviyede ele almıştır.⁸¹⁰ Rûşenî de dizelerinde bu husus üzerinde durmuş, altı babdan oluşan bir cildinde nice ciltler ile anlatılacak konular olduğunu söylemiştir. Kur'ân'ı üç açıdan tefsir etmiş, her biri âyeti de üç yönden te'vil etmiştir. Birincisinde âyetleri celâl yönünden, ikincide cemâl yönünden üçüncüde ise kemâl yönünden te'vil etmiştir. Dede Ömer Rûşenî dizelerinde İbn Arabî'nin sözlerine de yer vermiştir:

Diyen Kur'ân'da bir tekrâr elif yok
Olan sadrında 'ilm-i Tanrının çok.

63a/9

Vilâyet bende hatm oldı diyendür
Nebât ü kand ile şeker yiyendür.

63a/10

Kemâlâtın ona göre kıyâs it
Ki telvînden özge bir libâs it.

63a/11

Füsûs'unda getürmişdür bu sözi
Giyüb telvîn libâsını öz özi.

63a/12

Budur şeyhüñ sözi iy yâr-i sâdık
Ki olmagıl münâfik ol muvâfik.

⁸¹⁰ Mahmut Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *DİA*, c. 13, s. 251-258

İbn Arabî, noktasına varıncaya kadar bütün bilgilerin ilka-i rabbani ve imla-i ilahi ürünü olan eserinde “Kur’ân’da bir elif harfinin dahi tekrarı yoktur” demiştir. Ayrıca *Fusûsü’l- Hikem*’develâyetin onunla son bulunduğunu söylemiştir. Sâliklere telvinden başka bir libas edinmelerini tavsiye etmiştir. Çünkü Hak yolcusu, bidâyette halden makama, pek çok mesafeleri aşarken, farklı şeyler duyar, sürekli farklı şeyler görür, farklı şeyler hisseder. O bir hâlde kalmayıp bir hâlden ötekine yükselir ve bir sıfattan ötekine geçer. Bu durum, hakikat yolcusunun hedefe ulaşacağı âna kadar devam eder.

1.9.5. Mevlâna Celâledîn-i Rûmî (616/1207- 672/1273)

Mevlevî yolunun öncüsü olan Mevlânâ Celâleddîn Muhammed Rûmî şâir ve düşünce adamıdır. İlk tasavvufî eğitimini Sultânü’l- ulemâ lakabıyla tanınan babası Bahâeddin Veled (ö.628/1231)’den almıştır. *Mesnevî*’si tasavvufî düşüncenin bütün konularını içermekte ve İslâm kültürünün en önemli eserleri arasında sayılmaktadır. Diğer mesnevilerden ayırt edilmesi için *Mesnevî-ı Mevlevî*, *Mesnevî-i Ma’nevî* ve *Mesnevî-ı Şerîf* gibi isimlerle de anılmaktadır.⁸¹¹Rûşenî, Mevlânâ ile ilgili terennüm ettiği dizelerde şunları söyler:

Uyaran uykudan hargûşı ‘aklı
Kelîle-i Dimne’den idici nakli.

34b/7

Seg-i nefis öldürüb olan Hüdâ- bîn
Celâleddîn Rûmî hâris-i dîn.

34b/8

Kutb-ı aktâb-ı cihândur Mevlevî
Cân-ı cândur cân-ı cândur Mevlevî.

40a/2

Ol ki dinilmiş aña meczûb-ı Hak
Ol özi gibi sözi mahbûb-ı Hak.

95a/2

Hızır-ı Rûm nâşir-i ‘ilm-i ledün
Kâşif-i her müşkil ü şîrin-sehun.

⁸¹¹ Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn Rûmî”, *DİA*, c.29, s. 441-448

95a/6

Hakk' uñ iren aña ferr u 'avni hoş
Mü'min iden nefsiñ fir'avnı hoş.

95a/7

Ebrin ref' eyleyiben şemsinüñ
N'eydüğini hoş tanıyan nefsinüñ.

95a/8

Sûz u güdâz ile niyâz eyleyen
Gâhi niyâz u gehi nâz eyleyen.

95a/10

'Ârif-i esrâr-ı sırr-ı evliyâ
Server-i ebrâr-ı Habîb-i Hudâ.

95a/11

Şinşinesin 'âdet idinen melek
Şu'lelenen şa'sa'asından felek.

95a/12

Tavşan uykusu, uyku ile uyanıklık arasındaki yarı uyku haline denmektedir. Rûşenî Mevlânâ'nın *Kelile ve Dimne*'den yaptığı nakillerle akı, tavşan uykusundan uyandırdığını, nefsini öldürdükten Hüdâ- bîn olduğunu söyler. Kutb-ı aktâb-ı cihân Mevlânâ'ya Hakk'ın meczubu dense de aslında Hakk'ın sevgilisidir. Mevlânâ için ayrıca Hızır-ı Rum, nâşir-i ilm-i ledün, her müşkülü halleden, şirin sözlü, evliyanın sırlarını bilen, Hz. Peygamber^(sav)'in ebrarının serveri gibi sıfatlar kullanır. Dede Ömer Rûşenî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin altı cilt ve yaklaşık 25.700 beyitten meydana gelen Farsça eseri *Mesnevî* hakkında da şunları söyler:

Lutf ile yazub düzeden Mesnevî
Özinüñ adın koyuben mevlevî.

95b/2

Mesnevî'ye kim dinür kût-ı ruh
'Âşık olanlara şarâb-ı sabûh.

95b/3

Pâk olmak isteseñ manend-i bat
Yirü deñiz tap Mesnevî bahrine bat.

95b/4

Mesnevî bahrine tal gavvâs-vâr
İsteseñ her dürlü ma'ni anda var.

38b/5

Lafzı gûyâ cismidür, ma'nîsi rûh
İrer andan tâlibe feth-i fütûh.

38b/6

Özi bir sözde dimüşdür Mevlevî
Birleyen ol Hakk'ı sâhib-i Mesnevî.

39a/4

Mesnevî kim ma'nevî tefsîrdür
Söz ile her sîne-i tefsîrdür.

39a/7

Mesnevî kim saykal-ı ervâhdur
Râh-ı rûh u râhat-ı eşbâhdur.

39a/8

Nağme-sâzı meclis-i uşşâkdur
Sûz-bahşî her dil-i müştâkdur.

39a/9

Zevk ehline hazerde hem-nişîn
Şevk ehline seferde hoş-karîn.

39a/11

Mevlânâ Allah^(cc)'ın lütfu ile *Mesnevî*'yi yazmış, kendi ismini de Mevlevî koymuştur. Onun bu eserinin ruhlara mutluluk veren bir eser olduğunu söylerken temiz olmak isteyenlere *Mesnevî* denizine dalmalarını tavsiye eder. Çünkü bu denizde en değerli incilerden daha değerli mânâlar vardır. Lafzı sıradan gibi gözükür ama içindeki gizli cevherle tâlibe fetih kapılarını açar. *Mesnevî* manevî tefsirdir, ruhların cilasdır, âşıklar meclisinin şarkı söyleyeni, tutkun gönüllere ateş düşürendir. Rûşenî aşağıdaki beyitlerde de *Mesnevî*'nin üslûbundan bahseder:

Mesnevîdür iy gözümüñ rûşenî
Nûr-bahşî nûr-ı çeşm-i Rûşenî.

39b/2

Mesnevî bir hoş güzel üslûbdur
Hûbdur mahbûbdur mergûbdur.

39b/3

Ol fesâhat ol belâgat ki anda var
Kanda taparsın gör ânı iste var.

39b/5

Kamu elfâzı latîf ü dil-rübâ
Gam-zide hâtır-güşâ mu'ciz-nümâ.

39b/6

Matla'ıdur matla'-ı şems-i suhun
Makta'ıdur menba'-i ilm-i ledün.

39b/7

Beytünüñ her biri bir mahbûbdur
Hattı dilber hattı gibi hûbdur.

39b/8

Harfinüñ her biridür bir câm-ı mey
'Ârif olan içer andan hamr-ı Hayy.

39b/10

Okıyanı esridüb bî-hoş ider
Vâlih ü hayrân idüb med-hûş ider.

39b/11

Gözünün nûru *Mesnevî*'nin üslûbunun da çok hoş olduğunu, çok sevildiğini, ona çok rağbet edildiğini söyleyen Rûşenî, bu özellikleri ile ondaki fesâhatın, belâgatın hiçbir eserde bulunmadığını dile getirir. Arayanın her istediğini bulacağı bütün lafızları hem latiftir hem de gönül alır. Gamlı gönüllere mucizeler bağışlar. Beytinin hepsi ayrı ayrı sevilir, yazısı sevgilinin ayva tüyleri gibi güzeldir. *Mesnevî*'nin ilk beyti sözcüklerin güneşi, son beyti ise ilm-i ledünün kaynağıdır. Tasavvufun asıl konusu merâtib-i vücûd, insân-ı kâmil ve Hakk'a vuslat yollarından bahseden bir eserdir. Her bir harfi şarap kadehi gibidir, okuyanı sarhoş eder. Rûşenî ayrıca şunları da söyler:

Kanda tapsañ bir kitâb-ı Mesnevî
Var uğurla ger ola Tañrı evi.

39b/12

Mesnevîsüz olma ya'ni iy veled
Her sözidür çünkü ânuñ bir hoş sened.

39b/13

Nerd-bân -ı âsmândur Mesnevî
Bûstân-ı lâ- mekândur Mesnevî.

39b/14

Mesnevî fakr u fenâ dükkânıdır
Hâlet-i vecd ü safânuñ kânıdır.

40a/3

Asıl vatanından uzaklaşan insanın vatanına dönüş yolculuğu olan seyr ü sülûktan, bu yolculukta karşılaçağı hallerden, duraklardan, sâliki yolculuğundan alıkoyacak nefsin hilelerinden ve her hâlükârda takınılacak tavır olarak edepten bahseden *Mesnevî* gökyüzüne uzanan bir merdiven, mekânsız bir bostandır. Aynı zamanda *Mesnevî* fakr u fenânın dükkânı, vecd ü safânın madenidir. Bu sebeple *Mesnevî*siz olunmamalıdır. Konya'dan bahsettiğı şu beyitte de

Menba'-ı zevk-i safâdur Konya
Mecma'ı ehl-i vefâdur Konya.

40a/5

Mevlânâ'nın uzun yıllar yaşadığı, *Mesnevî*'sini yazdığı Konya'nın zevk ve safânın kaynağı, vefâlı insanların toplandığı yer olduğunu ifade eder. Aşağıdaki beyitlerde de Mevlânâ ve *Mesnevî*'ye olan bağlılığından bahseder:

Mesnevî'nün Rûşenî gül-çînidür
Mevlevî'nün 'âşık-ı miskînidür.

40a/7

Rûşenîyem ben muhibb-i Mevlevî
Hânesidür 'ışkınıñ gönülüm evi.

40a/9

Mesnevî'nün medhini iy hoş kelâm
İtmek olmaz yazıben her-giz tamam.

40a/11

İy cihânda Mesnevî'nün 'âşıkı
Cân u dilden Mevlevî'nün sâdıkı.

40a/12

Mevlevî'nün dostı tapsun seni
Suda 'aksi gibi olsun düşmeni.

40a/6

Mesnevî bostanından gül topladığını söyler. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye âşık olan gönlü onun aşkının evidir. Bu nedenle mehdini yazmak mümkün değildir. Rûşenî, Mevlânâ'nın düşmanlarının suda aksi gibi olması için de dua eder.

Rûşenî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Fîh-i mâ-fîh* isimli eserine de değinir ve onun *Mesnevî*'nin özü olduğunu söyler:

Mesnevîdür Mevlevî gûyâ özi
Fîh-i Mâ-fîh kitâbıdur sözi.

39a/13

Fîhi Mâ Fîh, Mevlânâ'nın sağlığında oğlu Sultan Veled (ö.711/1312) veya bir başka müridi tarafından kaydedilen sohbetlerinin vefatından sonra derlenmesinden meydana gelmiştir. "İçindekiler içindedir, ondaki ondadır, ne varsa ondadır" gibi anlamlara gelir. Âyet ve hadislerin yanı sıra tasavvufî menkıbeler, klasik Şark hikâyeleri, efsaneler ve masalların yer aldığı *Fîhi Mâ Fîh*'te vahdet-kesret, zuhûr, tecellî, kâinat, felekler, dünya, ahiret, ahlak, nebi, veli, insan- ı kâmil, seyr u sülûk, yakîn, ilahi aşk gibi tasavvufî konularda özgün değerlendirmeler yapılmıştır.⁸¹²

⁸¹² Mehmet Demirci, "Fîhi Mâ Fîh", *DİA*, c.13, s.58-59

SONUÇ

Dede Ömer Rûşenî, hem yetiştirdiği öğrencileri ile hem de şiirleriyle 15. yüzyıl tasavvufî hayatının en renkli simalarından biridir. Büyük bir çoğunluğunu mesnevi nazım şekliyle oluşturduğu şiirlerinin müstakil bir tasavvufî tahlilinin yapılmamış olması bu çalışmayı yapmamızın en önemli sebebi olmuştur.

Giriş kısmında 15. yüzyıl Anadolu coğrafyasındaki siyasî, ilmî, edebî ve dinî-tasavvufî hayat hakkında kısaca bilgi verilerek Rûşenî'nin bu ortamdaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde ise hayatı, şahsiyeti, tesirleri ve eserleri konu edinilmiştir. Rûşenî'nin hayatı, şahsiyeti, tesirleri ve eserleri hakkında çıkardığımız sonuçlar şu şekildedir:

Dede Ömer Rûşenî'nin asıl adı Ömer b. Ali b. Umur Bey'dir. Aydınlı olan Dede memleketine izafen şiirlerinde mahlas olarak Rûşenî mahlasını almıştır. Dede Ömer Rûşenî'nin doğum tarihi ile tek bilgi *Sefîne-i Evliyâ*'da yer almaktadır. Vassaf, Rûşenî'nin doğum tarihi 820/ 1417 olarak vermektedir. Aydınlı aristokrat bir ailenin çocuğu olan Rûşenî, eğitim hayatına memleketi Aydın'da başlamış, Bursa'da devam etmiştir. Burada yaşadığı sıkıntılı günlerin sonunda Bursa'dan ayrılıp ağabeyi Halvetî şeyhî Alâeddin Ali'nin yanına Larende'ye gitmiştir. Alâeddin Ali ile birlikte Şeyh Yahya Şirvânî'nin yanına Bakü'ye gelerek ona intisâb etmiştir. Seyyid Yahya Şirvânî'nin sağlığında halife olan Rûşenî, şeyhinden uzak kalmamak için civar bölgelerden Gence, Berda'a, Şirvan, Karabağ ve Karaağaç'ta halkı irşad etmekle meşgul olmuştur. Şeyhinin 867-870/1463-1465 yılındaki vefatından sonra da buralardaki faaliyetlerine devam etmiştir. Nakşibendî tarikatının ileri gelenlerinden Baba Nimetullah Nahcuvânî (902/1496), Dede'nin son anlarında yanında bulunduğu ve Rûşenî'nin ölümüyle ilgili tarih düşürdüğü için ölüm tarihi (892 / 1486-87) tam olarak bilinmektedir. Dede'nin mezarının bulunduğu yer hususundaki yaygın kanaat, Tebriz'de Selçuk Hatun tarafından yaptırılan tekkesinin haziresinde gömülü olduğu yönündedir.

Dede Ömer Rûşenî'nin manzum eserleri Dîvân, Mesnevîler (Çoban-name, Miskin -nâme, Ney-nâme, Kalem-nâme) ve Silsile-nâme-i Meşâyih'tir. Rûşenî mensur eserlerini Arapça kaleme almıştır. Bunlar Hâşiye alâ Envâri't- Tenzil ve Esrâri'l-Te'vil, Tarikat- nâme ve Risâle fi't- Tecvid ve fi't- Tasavvuf'tur.

Rûşenî, şiirlerinde Eski Anadolu Türkçesi'ni kullanmıştır. Ancak yaşadığı yerlere paralel olarak bu eserlerde Azerî ve Çağatay lehçelerinin de izleri

görülmektedir. Rûşenî'nin şiirlerinde halk söyleyişleri, atasözleri ve deyimler sıkça yer almaktadır. Eserlerinden yola çıkarak onun tefsir, hadîs, akâid, kelâm başta olmak üzere İslâmî ilimlere vâkıf olduğu, Mevlânâ, İbn Arabî gibi dînî-edebî sahada zirve şahsiyetlerin eserlerini okuduğu ve bunlardan etkilendiği ortaya çıkmaktadır. Dede Ömer Rûşenî'nin, tahsili sırasında Arapça ve Farsça'yı iyi derecede öğrendiği ve özellikle Farsça'yı bu dilde şiir yazabilecek düzeyde bildiği görülmektedir.

Dîvân'daki dinî- tasavvufî unsurları incelediğimiz ikinci bölümün neticesinde Rûşenî'nin bütün şiirlerinin tasavvufî muhteva açısından zengin olduğu görülmüştür. Dede Ömer Rûşenî, doksan iki beyitten oluşan bir münâcaat ile başladığı *Dîvân*'ının değişik bölümlerinde Allah^(cc)'ı otuz beş esmâsı ile ve Dânâ-yı Sır, Şedîdü'l- İkâb, Serî'ü'l Hisâb, Sâmi'ü'l- Esvât, Mücîbü'd-Duâ, Dâfi'ü'l- Âfât, Mezîdü'l- Belâ, Vâhib - i Nefes, Mürşid, Mühdî, Gıyâs, Muhteri', Melce'i Melâz, Gâlib, Dâver ü Dânâ-yı Râz, Şeh-i bî-Niyâz, bî- Nazîr gibi sıfatlarıyla zikretmiştir. Ayrıca "Hû" zamirini sıkça kullanmış, Allah^(cc)'ın has kulu olabilmek için câm-ı Hû'dan hamr-ı Hû içilmesini tavsiye etmiştir.

Rûşenî, Allah^(cc)'ın birliğinin mazharı kabul ettiği Hz. Muhammed^(sav)'e, dizelerinde sıkça yer vermiş Hz. Peygamber^(sav)'in boyunu, kaşını, gözünü, parmaklarını, ellerini, şefkatimi, merhametini vb. övdüğü kırk adet de tuyuğ kaleme almıştır. Dört büyük melekten Hz. Cebrâil^(as), Hz. Mikâil^(as) ve Hz. İsrâfil^(as)'i de Hz. Muhammed^(sav)'i överken ele almış ve O^(sav)'nun insan, melek bütün yaratılmışların tek sığınağı olduğunu söylemiştir.

Rûşenî, şiirlerinde Hz. Âdem^(as), Hz. Şit^(as), Hz. Nûh^(as), Hz. Hûd^(as), Hz. Salih^(as), Hz. Eyyûb^(as), Hz. İbrâhim^(as), Hz. Dâvûd^(as), Hz. Mûsâ^(as), Hz. Harun^(as), Hz. Ya'kûb^(as), Hz. Yûsuf^(as), Hz. İlyas^(as), Hz. Zekeriyya^(as), Hz. Yahya^(as) ve Hz. İsâ^(as) ile Hz. Muhammed^(sav)'in halifeleri Hz. Ebû Bekir^(ra), Hz. Ömer^(ra), Hz. Osman^(ra) ve Hz. 'Alî^(ra)'ı zikretmiş; Hz. Ali^(ra) ile ilgili üç kıssa anlatmıştır. Rûşenî şiirlerinde Hz. 'Âyşe'ye de şiirlerinde yer vermiş, onun Hz. Peygamber^(sav)'den yaptığı nakillerden bahsetmiştir. Rûşenî, "Resullah Şairi" diye anılan Hassan b. Sâbit^(ra) (ö. 60/680) ile on yaşında Hz. Peygamber^(sav)'e hizmet etmeye başlayan ve bu görevi Hz. Peygamber^(sav)'in vefatına kadar yerine getiren Enes b. Mâlik^(ra)'i (ö. 93/711) de şiirlerinde zikretmiştir:

Rûşenî, dönem sûfilerinden İbrahim Edhem, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezid-i Bistâmî, Ebû Bekir Şiblî gibi isimlerin yanı sıra İbnü'l-Arabî ve Mevlâna Celâleddin Rûmî gibi sûfileri de kendine kaynak edinmiştir.

Rûşenî, İbn Arabî'nin tasavvufi görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseri *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den övgüyle bahsetmiştir. Altı babdan oluşan bir cildinde ciltler ile anlatılacak konular olduğunu söylemiştir. Ona göre İbn Arabî, Kur'ân'ı üç açıdan tefsir etmiş, her biri âyeti de üç yönden te'vil etmiştir. Birincisinde âyetleri celâl yönünden, ikincide cemâl yönünden üçüncüde ise kemâl yönünden te'vil etmiştir. Ayrıca dizelerinde İbn Arabî'nin "Kur'ân'da bir elif harfinin dahi tekrarı yoktur", "velâyetin bende hatmolundu" sözlerine yer vermiştir.

Rûşenî Kutb-ı aktâb-ı cihân kabul ettiği Mevlânâ'nın *Kelile ve Dimne*'den yaptığı nakillerle aklı, tavşan uykusundan uyandırdığını, nefisini öldürdükten Hüdâ- bîn olduğunu söyler. Mevlânâ için ayrıca Hızır-ı Rum, nâşir-i ilm-i ledün, her müşkülü halleden, şirin sözlü, evliyanın sırlarını bilen, Hz. Peygamber'in ebrarının serveri gibi sıfatlar kullanır. *Mesnevî*'nin üslûbunun da çok hoş olduğunu, çok sevildiğini, ona çok rağbet edildiğini söyleyen Rûşenî, bu özellikleri ile ondaki fesâhatın, belâgatın hiçbir eserde bulunmadığını dile getirir. Mevlânâ'nın Mesnevîsindeki bir kıssadan esinlenerek yazdığı Neynâme'de ney ile insanoğlu arasında ilişki kurmuş, asıl âlemden bu âleme gönderilen, Sevgili'den ayrılmak zorunda kalan dervişi neye benzetmiştir.

Pek çok beytinde Rûşenî'nin tasavvufun tanımlarını yaptığı görülür:

Tasavvuf, halktan kaçmak ve Hakk'a yol açmaktır.

Tasavvuf, gece gündüz halinini muhasebesini yapmaktır.

Tasavvuf, yâr olub bâr olmamaktır, gül-i gülzâr olub hâr olmamaktır.

Tasavvuf, Hak yolundan çıkmamak, kimsenin gönlünü yıkmamaktır.

Tasavvuf, tezellül, huşû', meskenet, sabır ve tahammüldür.

Tasavvuf, az yemek az uyumaktır, Hakk'ın esmâsını çok çok demektir.

Tasavvuf, kalbi Hakk'a bağlamaktır, yüreğini 'aşk oduyla dağlamaktır.

Dede Ömer Rûşenî'nin "*pâ-bûs-ı yâre yol istemek*" terkiibiyle adlandırdığı seyr ü sülûk uzun bir yolculuktur. Bu yolculukta saliki doğru yola iletecek olan da mürşittir. Rûşenî, mürşidin sahib olması gereken vasıflarla ilgili pek beyit terennüm etmiştir. Şeyhlik iddiasında bulunan kişi, Hz. Peygamber^(sav)'in ahlâkı ile ahlâklanmalı, riyâzet ve mücahede ile nefsinin arıtmalıdır. Mürşid ayrıca hal ve hareketlerine dikkat etmeli,

dünyalık bir menfaat peşinde olmamalıdır. Bir mürşide intisâb ederek Hakk’a yönelmiş Hak yolcusu her zaman temkinli davranmalı, nefsinin isteklerinden kaçmalı, nefsine ona zor gelen şeyleri yaptırmalıdır. Çünkü mürîdin nefsine muhalefeti Allah (c.c.)’a kurbiyet vesilesidir. Ayrıca toprak gibi olmalı, kendisine kötülükle yaklaşılsa bile güzelliklerle güllerle, sümbüllerle, gelinciklerle cevap vermelidir. Müridlerine muhatabın seviyesine göre söz söylemelerini, sözü hâlden anlayana söylemelerini, az ve öz konuşmalarını, sırrına sahip çıkmalarını, cömert olmalarını öğütlemiştir.

Rûşenî, tasavvûfî ıstılahta kulun kötü vasıfları, yerilen huy ve amelleri, insanın zatı ve mahiyeti anlamlarında kullanılan nefsi dikkat çekici, eğlenceli işler yapan bir hokkabaza benzetirken bedeni onun hilelerini sakladığı sandığa benzetir ki nefis, her an o sandıktan değişik oyunlar çıkarıp gösterir. Nefs-i emmârenin karanlığından kurtulmak için yapılan kötülükten pişman olmayı ve hayra yönelmeyi, aldığı her nefeste âhını semânın en yüksek yerinden aşırarak nefsini öldürmeyi tavsiye eder. Rûşenî’ye göre Allah (c.c.) ile kulu arasındaki en büyük perde kulun nefsidir. Fetih kapılarının açılması için ölmeden önce ölmeli, nefsini aradan çıkarmalıdır.

Rûşenî, Allah’ın (c.c.) nimetlerini tanımayı ve ona şükretmeyi sağlayan, sonuçta da âhîret mutluluğunu kazandıran bir meleke olan aklın keşf ve ilham karşısında yetersiz kaldığını söyler. Kitaplardan öğrenilen veya rivayetlere dayanan gayb âlemi hakkındaki naklî bilgiler körün renkler, sağırın sesler hakkında verdiği bilgilere benzer. Nasıl görmek ile işitmek bir değil, kulak ile göz de sırdaş değilse aklî ve naklî bilgilerle marifetullah mümkün değildir. Ancak, gabya ait sırların kula gösterilmesi şeklinde tanımladığı kerâmetin saklanması ve satılmaması gerektiğini vurgulamış, kerâmet satmayı hoş görmemiş, riyâkarlık saymıştır.

Rûşenî için tasavvuf ilmi sürekli murâkabe halinde olmayı, gece gündüz nefis muhasebesi yapmayı gerektiren bir ilimdir. Sâlik bir işe başlamadan önce, iş esnasında ve günün sonunda kendini hesaba çekmeli, yemede içmede hayatın her anında Allah’ın huzurunda olduğunu unutmamalı, edebe riayet etmelidir. Rûşenî’nin *Divânî*’nda en çok üzerinde durduğu kavramlardan biri de riyâzettir. Mürîd az yemeli, az uyumalı, fazla olan her şeyi israf saymalı, durması gereken yerde mutlaka durmalıdır. Çok konuşmayı da kalbin ilahi feyizleri almasının önündeki en büyük engel olarak gören Dede, salike az öz konuşmayı, ne söylediğini bilemeyi de tavsiye eder.

Rûşenî genelde insanı, özelde de sûfîyi kemalât yolunda öncelikle zikre ve tefekküre çağırır. Ona göre insanların yapacağı en hayırlı fiil, bazen tek başlarına bazen de toplu olarak Kelime-i Tevhîd, Allah^(cc)'ın bazı isimleri veya Kur'ân âyetlerini çeşitli miktarlarda tekrarlayarak Hakk'ın dışındaki her şeyi unutmaktır.

Dede Ömer Rûşenî'nin şiirlerinde ele aldığı temel konulardan biri de aşktır. Çünkü ona göre tasavvuf kalbi Hakk'a bağlamak, aşk ateşiyle yüreği dağlamaktır. Aşk ateşine teklifsiz düşüp bu ateşte yanıp yanıp kül olmaktır. Allah (c.c.)'ı tanıma ve bilme yolunda en etkili yol olan aşk, sarhoşluk verdiği için, aşığı vecde getirdiğinden dolayı şaraba benzetilirken mutfak, oyun, kasap meteforlarına da yer vermiştir. Aşk şarabından içen ve vuslata kavuşan aşığın dilinde ne şatah, ne mânâsız sözler kalır; ne de keşf ve keramet sözleri kalır. Çünkü tüm bunlar daha çok sülûk halinde ortaya çıkar, vuslat hâsıl olunca sona erer. Rûşenî, “elestü bi- Rabbiküm” hitabını işittiğinden beri âşık olduğunu söyler. Öyle ki Ezel Saki'sinin sunduğu içki ile sarhoş olduğunda ne üzüm ne bağ ne de çardak yaratılmıştır. Ayrıca akıl ve aşkı, ateş ve ot ile karşılaştırmış; aşkın maşuktan başka her şeyi yakan ateşinin akli da yakıldığını söylemiştir.

Rûşenî tasavvufî terminolojinin önemli kavramları havf ve reca, kabz bast, üns heybet, telvin temkin gibi kavramlara şiirlerinde sıkça terennüm etmiştir. Ona göre hallerin hepsi kulun değişmesini anlatır. Tüm bu haller, varlıkta olur. Nefsini yok eden, kalbinden mâsivâ adına ne varsa temizleyen böylelikle de fena ve bekaya ulaşan sûfînin kabzı da bastı da havf ve heybeti de olmaz.

Dede Ömer Rûşenî, fenâyı bir yokluğun satıldığı dükkâna, bekâyı da o dükkânların içinde bulunduğu pazara benzetir. Sûfî odur ki fenâ meydanında yemeyip içmeyerek, dünya ve ahiret nimetlerine dönüp bakmayarak bekâyaya ulaşır. En tükenmez nimet, ilâhî güzelliğin temaşa edilmesinden hâsıl olduğu için Allah (c.c.)'ın cemâl-i bâ-kemâlini seyretmek sâlikin tek gayesidir. Bu da ancak aşk şarabını yudum yudum içmekle olur. Gerçek aşkın şarabını zikrullah ile içen sâlik, cezbe ile dünyayı da ukbayı da unuttur. Kendisini aşkın ve cezbenin dalgalarına bırakır. Maşukta tamamen gark olur. Kendinden geriye hiçbir şey kalmaz. Bu hâlin adı fenâ ve bekâdır. Varlığa yoklukla ulaşan sâlik, halktan fâni Hakk ile bâki olur.

Sekri sahvadan üstün tutan Rûşenî, dizelerinde sahva sadece bir yerde değinirken, sekre geniş yer vermiştir. Rûşenî'ye göre sâliki sekre ulaştıracak en etkili yöntemler aşk ile zikirdir. O, sekr halindeki kişilerin sarhoşlukları alkolden kaynaklanmadığı için bu

haldeyken şatahat ya da şatah da denilen görünüş itibarıyla şerîata aykırı gibi görünen sözlerinden sorumlu tutulamayacağını kabul eder.

Rûşenî, ma'rifete, Allah (c.c.)'ı, sıfatlarını, eserlerini ve tecellîlerini tanımak olarak bakar ve vasıtasız olarak elde edilen mârifeti akıl ve nakil yoluyla elde edilen ilimden daha değerli ve daha güvenilir kabul eder. Onun tasavvuf anlayışında ma'rifet, sülûkun nihaî hedefidir. Ma'rifet, her şeyden önce kendini bilmektir ve bundan daha büyük bir hazine yoktur. Derviş, nefsini bilmek uğrunda gerekirse ömrünü harcamalıdır. Hakk dostlarının gece gündüz verdikleri nasihat de budur. Bu uzun yolculukta yapılması gereken en önemli şey, özünü alçağa salmaktır. Onun için Eşref-i mahlukât olan insan, kâinatın özüdür, kâinata ne varsa insanda da vardır.

Dede Ömer Rûşenî, seyr ü sülûk ve marifet konularının yanı sıra tasavvufî mecazlarla terennüm ettiği vahdet-i vücûd telakkîsi onun tasavvuf anlayışını net bir şekilde ortaya koyar. Dede Ömer Rûşenî için Allah(cc)'ın birliği, çokluk karşısında birlik değildir. Çokluk ve birlik yaratılmış ve sınırlanmış olana ait kavramlardır. Allah(cc)'ın birliğinin nedeni niçini yoktur. Bütün kâinattaki her şeyin varlığı Allah(cc)'tandır. Hepsi Allah(cc)'ın varlığının ve birliğinin delillerindedir. Rûşenî'ye göre Bezm-i ezelden Allah(cc)'ın birliğini tasdik eden insan, imtihan için geldiği dünyada bütün varlıkların Allah(cc)'tan geldiğini idrâk ederse nereye bakarsa baksın Allah(cc)'ın cemâlini görecektir. Cem'ü'l- cem' makamındaki Hakk ehli kesrette vahdeti müşahede ederek bütün mevcûdâtta Allah'ın bereketlerini seyrederken vahdette kesreti müşahede ederek çekirdekte çiçekleri, dalları, meyveleriyle bütün ağacı görür.

Varlığın beş küllî mertebesini ifade etmek için kullanılan merâtib-i vücûd, Rûşenî'nin dizelerinde teşbih ve mecazlarla yer alır. Rûşenî için gönül, bütün varlıkların tohumdaki ağaç gibi basit ve toplu halde bulunduğu mutlak gayb âleminin bülbüldür Rûşenî, melekût âleminin seyrinin ancak mürşid-i kâmile intisab etmekle gerçekleşeceğini, onun elinde eğriliği doğruluğa dönenlerin âlem-i nâsutlarının âlem-i lâhuta döneceğini, menzillerinin kâh melekût kâh ceberût olacağını söyler.

Tasavvufî şiirlerin en çok işlenen konularından biri olan gönle, Rûşenî de dizelerinde sıkça yer vermiştir. Her yuvanın kuşu değil, hevâ dağının simurgu gönül, her zaman Pâdişâhın eline konan beyaz doğandır, Rahmân'ı zikreden kumrudur, Sübhân ve Hâdî olan Allah (c.c.)'ın hüdhüdüdür, görülmeyen şeylerden müjdeli haberler getirir. Hak yolcusunun varacağı son menzildir kigönlünü, Cemâlin nûruyla rûşen

olmasını ister. Tâ ki evliyânın gördüğünü görsün, enbiyânın duyduğunu duysun. Böylece gönlü hem Allah (c.c.)'a kurbete mazhar hem de Kaf dağını Ankâsı olsun. İlâhî aşk ve tevhid sırrı burada tecelli etsin.

Rûşenî için tasavvufî ıstılahta kalbin ilgi ve alakadan haberdar olmasını sembolü kabul edilen kokunun ayrı bir önemi vardır. Ona göre gözü yaşlı aşk erleri, ancak kokuyla bî-renk olurlar. Sonsuz ferahlık taşıyıp insanın gönlünü mesrur eden ney deminden gelen hoş kokular aşkın kokusudur. Bu kokuyu herkes duyamaz, herkesin gönül gözü bu kokuyla aydınlanmaz. Mecnûn gibi manevî kokuları alabilmek Leylâ'nın aşkıyla yanmak gereklidir. Hz. Peygamber^(sav)'in yoluna kılavuzluk ettiği için Rûşenî'nin gözünün nûrudur, gönlünün gözüdür. Kulun bu manevî kokuları hissetmesini engelleyen şey kibir, hırs, riyâ gibi manevî hastalıklardır.

Sonuç olarak şiirlerini sehl-i mümtenî dediğimiz sanat kaygısı gütmeden kolaylıkla söylenmiş gibi bir edayla terennüm eden Rûşenî tasavvuf tarihi ve tasavvuf edebiyatının önemli isimlerinden biridir. Araştırmamızın neticesinde Türk Tasavvuf Edebiyatında müstesna bir yere sahip bulunan Dede Ömer Rûşenî'nin Dîvân'ının tasavvufî tahlilinin yapılmasının isabetli bir karar olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Ankaravî, Şeyh Rûsûhuddîn İsmâil b. Ahmed, *Mevlevîler Yolu*, Haz. Mehmet Kanar, Şûle Yay. İstanbul 2012

Artun Erman, *Dinî Tasavvufî Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri*, Karahan Kitabevi, Adana 2011

Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Aydemir, Semra, *Dede Ömer Rûşenî, Hayatı, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990

Ayvazoğlu, Beşir, *Güller Kitabı*, Türk Çiçek Kültürü Üzerine Bir Deneme, Kapı Yay. İstanbul 2007

Baltacı, Câhid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri (I-III)*, Bizim Büro Basımevi Ankara 2000.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Allah'a Yakın Olmak*, haz. Muhammed Bedirhan, Hayy Kitap, İstanbul, 2012

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, Gelişim Yay. İstanbul 1986

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997.

Ceylan, Ömür, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kitabevi Yay., İstanbul 2000.

Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, İnsan Yay., İstanbul 2011

Çiçek, Yakup, *Harîrîzâde Mehmed Kemaleddin: Hayatı, Eserleri ve Tibyânü Vesâili'l- Hakâik fî Beyânü Selâsili't-Tarâik Muhtevası ve Kaynakları*, Yüksek İslam EnstitüsüDoktora Tezi, İst. 1982

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1996.

Dinî Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. İstanbul 2009

- Dinî Terimler Sözlüğü*, MEB, Ankara 2009
- Eraydın, Selçuk, “*Tasavvuf ve Tarikatlar*”, İFAV Yay. İstanbul 1997
- Eskigün, Kübra, *Klasik Türk Şiirinde Efsanevî Kuşlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2006
- Feridüddîn Attar, “*Mantıku't-Tayr*”, haz. Abdülkadir Sarıkamış, Kırkambar Yay. İstanbul 2011
- Gazâlî, *İhyâu'ulûmid-Dîn*, çev.. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1989
- , *Kimyâ-i Saâdet*, Ter. A. Faruk Meyan, Bedir Yay., İstanbul 2013
- Güzel, Abdurrahman, *Dinî- Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay. Ankara 2006
- Haksever, Ahmet Cahid, *Yakub-ı Çerhî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İnsan Yay. İstanbul 2009
- Hammer, Joseph von, *Osmanlı Tarihi*, Çev. Mehmet Ata, MEB Yay, İst. 2005
- Hulvî, Mahmud Celaleddin, *Lemezât-ı Hulviyye ez-Lemezât-ı Ulviyye*, (hzl. Mehmet Serhan Tayşi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1993
- Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb- Hakikat Bilgisi-*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 2010
- İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, Çev. Ekrem Demirli, Litera Yay., İstanbul 2008
- İnalçık, Halil, *Devlet-i Aliye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- İsmail Fenni Ertuğrul, “*Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*”, İnsan Yay. İst. 2008
- el- İstambûlî Yahya Agâh b. Sâlih, “*Tarikat Kıyafetlerinde Sembolizm*”, Ocak Yay. İst. 2005
- Nuri Karasakaloğlu, “*Dil- Güşâ (Giriş, Metin, İndeks)*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ü. SBE, Erzurum, 1998
- Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, (hzl. Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2004
- Kelabazî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf -Ta'arruf*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay. İstanbul 1992
- Kemikli, Bilal, *Sun'ullâh Gaybî Dîvânı*, MEB Yay., İstanbul 2009
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Risale*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay. İstanbul 1978

- Kütüb-i Sitte (Muhtasarı Tercüme ve Şerhi)*, İbrahim Canan, Akçağ Yay. Ankara 1993
- Lamiî Çelebi, *Nefehâtü'l- Üns* Tercüme ve Şerhi, Haz. Prof. Dr. Süleyman Uludağ, Prof. Dr. Mustafa Kara, Marifet Yay., İstanbul 1998
- Latîfî, *Tezkiretü's-Şuarâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ* (hızl. Rıdvan Canım), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2000.
- Mecdî Mehmet Efendi, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeylleri*, Haz. Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İst. 1989
- Mehmed Sâmi, *Esmâr-ı Esrâr*, Cemâl Efendi Matbaası, İstanbul, 1316 (1898).
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî (Tezkire-i Mesâhir-i Osmaniyye)* Matbaa-i Amire, İstanbul 1311, Beş Cilt
- Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı-*, Mütercimler Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul 2011, c.1-2-3-4
- el- Muhâsibî, Hâris, *er- Riâye li- Hukûllah- Kalp Hayatı-*, haz. Prof. Dr. Abdülhakim Yüce, Işık Yay. İstanbul 2013
- Muhyî-i Gülşenî, *“Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî”*, haz. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014
- Muslu, Ramazan, *“Anadolu'da Tasavvuf Yolları”*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sadeleştiren Prof. Dr. Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 1979
- Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne –i Evliyâ*, çev. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay. İstanbul 2006
- Öztürk, Yaşar Nuri, *“Tasavvufun Rûhu ve Tarikatler”*, Sidre Yay. İstanbul 1988
- Pakalın, Mehmet Nuri, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 2004
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, L&M Yay. İstanbul 2003.
- Sadık Vicedânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*, Haz. Doç. Dr. İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İst. 1995
- Sahîh-i Buharî*, Ter. Abdullah Feyzi Kocaer, Yeni Şafak Yay. İstanbul 2004
- Sahîh-i Müslim*, Tercüme. Hanifi Akın, Polen Yay. İstanbul 2008
- Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Haz. Ahmed Davudoğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1979

- Serin, Rahmi, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, Petek Yay., İstanbul 1984,
- Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü İstılâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, Haz. İhsan Kara, İnsan Yay. İstanbul 2013
- Sühreverdî, Şihabüddin, *Tasavvufun Hakikatleri- Avârifü'l-Meârif Tercemesi*, haz. Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk, Saadet Yay. İstanbul 2010
- Tavukçu, Orhan Kemal, *Dede Ömer Rüşenî Hayatı, Eserleri ve Divânının Tenkitli Metni* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2000
- Tek, Abdurrezzak, *Tasavvufî Mertebeler- Hâce Abdullah el- Ensârî el- Herevî Örneği-*, Emin Yay. Bursa 2008
- Tirmizî, Hakîm, *Hatmu'l- Evliyâ- Veliliğın Sonu*, Haz. Salih Çift, İnsan Yay. İst. 2006
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc, *el- Lüma'- İslam Tasavvufu*, Haz. Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz, Erkam Yay. İstanbul 2012
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Kerâmet*, Sufi Kitap, İstanbul 2008
- , *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay. İstanbul 2012
- Uzunçarsılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1983, c. III.
- Uzun, Mustafa, *Dede Ömer Rüşenî Hayatı, Eserleri ve Miskinlik-nâme Mesnevîsi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniv. SBE, İstanbul 1982.
- Ünal, Hidayet; *Rüşenî Ömer Dede'nin Çobân-nâme Mesnevisi (İnceleme-metin)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ü. SBE, Erzurum, 2003
- Yavuz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Sûfiler*, Devlet ve Ulemâ, OSAV, İstanbul 2001
- Yılmaz, Prof. Dr. Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay., İstanbul 2009
- ANSİKLOPEDİ MADDELERİ**
- Akbulut, İlhan, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 52, S. 1, 2003, (ss.167-181)
- Akkuş, Mehmet, "Gaybet", *DİA*, TDV, Ankara 1996, c.13, (ss.409-410)
- Aksu, Hüsamettin, "Hurûfilik", *DİA*, TDV, Ankara 1998, c. 18, (ss. 408-412)

- Albayrak, Nurettin, “İbrâhim b. Edhem”, *DİA*, TDV, Ankara 2000, c.21, (ss.293-295)
- Alkan, Ahmet Turan, “İlây-ı Kelimetullah”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medeniyet/Kültür*, İz Yay. İstanbul 1996
- Aşkar, Mustafa, “Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye’nin Tarihî Gelisimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili”, *AÜİFD*, Ankara 1999, Sayı: 39, (ss.534-563)
- Ateş, Süleyman, “Kutub”, *DİA*, TDV, Ankara 2002, c. 26, (ss.498-499)
- Azamat, Nihat, “Melâmet”, *DİA*, Ankara 2005, c.29, s.24
- Bolay, Süleyman Hayri, “Âdem”, *DİA*, TDV, Ankara 1988, c.1, (ss.358-363)
- , *Mikâil*, *DİA*, TDV, Ankara 2005, c. 30, (ss. 45-46)
- Ceyhan, Semih, “Mesnevî”, *DİA*, TDV, Ankara 2004, c. 26, (ss.315- 334)
- , “Tecrid”, *DİA*, TDV, Ankara 2011, s. 40, (ss. 248-249)
- , “Zühd”, *DİA*, TDV, Ankara 2013, c. 44 (ss. 530-532)
- Demirci, Mehmet, “Fîhi Mâ Fih”, *DİA*, TDV, Ankara 1996, c.13, (ss.58-59)
- , “Hâl”, *DİA*, TDV, Ankara 1997, c.15, (ss.216-218)
- , “İçe Dönük Cihâd: Mücâhede” *Tasavvufîlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8 [2007], sayı: 19, (ss.13-14)
- Demirli, Ekrem, “Sûret”, *DİA*, TDV, Ankara 2009, c. 37, s. 540-541
- Çağrııcı, Mustafa, “Fazl”, *DİA*, TDV, Ankara 1995, c.12, (ss.271-272)
- , “Gıybet”, *DİA*, TDV, Ankara 1996, c.14 s.63-64
- , “Sabır”, *DİA*, TDV, Ankara 2008, c. 35 (ss. 337-339)
- , “Vesvese”, *DİA*, TDV, Ankara 2013, c.43, (ss.70-72)
- Demir, Osman, “Yakîn”, *DİA*, TDV, Ankara 2013, c.43, (ss.271-273)
- Dönmez, İbrahim Kafi, “Oruç”, *DİA*, TDV, Ankara 2007, c.33, (ss.416-425)
- Ali Durusoy, “Vahdet”, *DİA*, Ankara 2012, c. 42, s.430
- , “Kesret”, *DİA*, Ankara 2003, c.24, c. 25, s.310
- Eraydın, Selçuk, “Feyz”, *DİA*, TDV, Ankara 1995, c.12, (ss.513-514)
- Fayda, Mustafa, “Muhammed”, *DİA*, TDV, Ankara 2005, c. 30, (ss. 408-423)
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *DİA*, TDV, Ankara 1989, c.2, (ss.371-374)
- Gürer, Dilaver, “Şiblî”, *DİA*, TDV, Ankara 2010, c. 39 (ss. 125-126)

Haksever, Ahmet Cahid, “Varoşuşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı Örneği”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/1, c.3, sayı: 5, (ss. 103-126)

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Bilimi Literatürü”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, Feza Gazetecilik, c. 2, ss.381.

Kahya, Esin, “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi”, *AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Yıl, 2003/1, ss. 15.

Kandemir, M. Yaşar, “Muhammed / Şahsiyeti”, *DİA*, TDV, Ankara 2005, c. 30, (ss. 423-428)

-----, “Şemâil”, *DİA*, TDV, Ankara 2010, c. 38, (ss. 497-500)

-----, “Hadis”, *DİA*, TDV, Ankara 1997, c. 15, (ss.27-64)

Kara, Mustafa, “Bısr-i Hâfî”, *DİA*, TDV, Ankara 1992, c.5, (ss.221- 222)

-----, “Ebü'l- Hüseyin en- Nûri”, *DİA*, TDV, Ankara 1994, c.10, (ss.328-330)

-----, “Fenâ”, *DİA*, TDV, Ankara 1995, c.12, (ss.333-335)

-----, “Gülşeniye ve Güldeste”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, c.7, (ss.41-59)

-----, “Havf”, *DİA*, TDV, Ankara 1997, c. 16 (ss.528-531)

-----, “Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medeniyet/Kültür*, İz Yay. İst. 1996, c.1

Karlığa, H. Bekir, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, TDV, Ankara 1991, c.3, (ss.149-151)

Kaya, Mahmut, “Kasidetü'l Bürde”, *DİA*, TDV, Ankara 2000, c.24, (ss.568-589)

-----, “Sûret”, *DİA*, TDV, Ankara 2009, c. 37, (ss.539-540)

Kılıç, Mahmut Erol, “Fusûsü'l- Hikem”, *DİA*, TDV, Ankara 1996, c. 13, (ss.230-237)

-----, “Futuhâtü'l- Mekkiyye”, *DİA*, TDV, Ankara 1996, c.13, (ss.251-258)

-----, “Muhyiddin İbn Arabî”, *DİA*, TDV, Ankara 1999, c.20, (ss.493-516)

Kösoğlu, Nevzat, “15. Yüzyılda Türk Dünyası”, *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, Ötüken Söğüt Yayınları, İstanbul 1985, c.2

- Kut, Gülay, “Anadolu’da Türk Edebiyatı”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, Feza Gazetecilik, c. 1
- Macit, Muhsin, “Münâcât”, *DİA*, TDV, Ankara 2006, c. 31, (ss. 563-565)
- Mazıoğlu, Hasibe, *Dede Ömer Rûşenî ve Çobânnâmesi*, Selçuk Üniversitesi, I. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi (3-5 Mayıs, 1987), Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1988, (ss. 49-59)
- Erdoğan Merçil, “Aydinoğulları”, *DİA*, TDV, Ankara 1991, c. 4, s. 239-241
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Din ve Düşünce”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, Feza Gazetecilik, c. 1
- Öngören, Reşat, “Sûfi”, *DİA*, TDV, Ankara 2009, c.37, (ss.471)
- , “İbrâhim b. Edhem”, *DİA*, TDV, Ankara 2000, c.21, (ss.295-296)
- , “Mevlânâ Celâleddîn Rûmî”, *DİA*, TDV, Ankara 2004, c. 26, (ss.441-448)
- , “Şeyh”, *DİA*, TDV, Ankara 2010, c. 39 (ss. 50-52)
- , “Tasavvuf”, *DİA*, TDV, Ankara 2011, c.40, (ss. 119-126)
- Özaydın, Abdülkerim, “Hac”, *DİA*, TDV, Ankara 1996, c.14, (ss.386-389)
- Özköse, Kadir, “Zühd ve Sufilerin Zühde Yükledikleri Anlam: Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1, Sivas 2002 (ss. 176-194)
- Özvarlı, M. Sait, “İslam İnancında Melek”, *DİA*, TDV, Ankara 2004, c.29, (ss. 40-42)
- Pala, İskender, “Bezm-i Elest”, *DİA*, TDV, Ankara 1992, c. 6, (ss. 108)
- Toksarı, Ali, “Emanet”, *DİA*, TDV, Ankara 1995, c.11, (ss.81-83)
- Tosun, Necdet, “Sır”, *DİA*, TDV, Ankara 2009, c. 37, (ss.115-116)
- Tunç, Semra, “Dede Ömer Rûşenî”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 4, Konya 1997, (ss. 237-249)
- Türer, Osman, “Hû”, *DİA*, TDV, Ankara 1998, c. 18 (ss. 260-261)
- , “Tasavvufî Düşüncede İnsan”, *Tasavvuf Dergisi*, 2001, yıl 2, sayı 5, (ss. 9-15)
- Uçman, Abdullah, “XVI. Yüzyıl Tekke Şiiri”, *Büyük Türk Klâsikleri (I-XII)*, Ötüken-Sögüt Yayıncılık, İstanbul, 1986, c. 4, (ss. 297-342).
- Uludağ, Süleyman, “Akıl”, *DİA*, TDV, Ankara 1989, c. 2, (ss. 246-247)

- , “Aşk”, *DİA*, TDV, Ankara 1991, c.4, (ss.11-17)
- , “Bâtın İlmî”, *DİA*, TDV, Ankara 1992c. 5, (ss.188-189)
- , “Bâyezid Bistâmî”, *DİA*, TDV, Ankara 1992, c.5, (ss.238-241)
- , “Cemâl”, *DİA*, TDV, Ankara 1993, c.7, (ss.296)
- Uludağ, Süleyman, “Fakr”, *DİA*, TDV, Ankara 1995, c.12, (ss.132-134)
- , “Halvet”, *DİA*, TDV, Ankara 1997, c. 15, (ss.386- 387)
- , “Halvetiyye”, *DİA*, TDV, Ankara 1997, c. 15, (ss.393- 395)
- , “Hazarât-ı Hamse”, *DİA*, TDV, Ankara 1998, c. 17, (ss.115-116)
- , “İbadet”, *DİA*, TDV, Ankara 1999, c. 19, (ss.247-248)
- , “Kabz”, *DİA*, TDV, Ankara 2000, c.24, (ss.44-45)
- , “Mahv ve İsbat”, *DİA*, TDV, Ankara 2003, c. 27, (ss.395-396)
- , “Mârifet”, *DİA*, TDV, Ankara 2003,c. 28, (ss. 54-56)
- , “Mârifet-i Nefs”, *DİA*, TDV, Ankara 2003,c. 28, (ss. 56-57)
- , “Mâsivâ”, *DİA*, TDV, Ankara 2003,c. 28, (ss.76)
- , “Nefis”, *DİA*, TDV, Ankara 2007, c. 32, (ss. 526-529)
- , “Nur”, *DİA*, TDV, Ankara 2007, c. 33 (ss. 244-245)
- , “Ricâlullah”, *DİA*, TDV, Ankara 2009, c. 35 (ss. 80-81)
- , “Ricâlu'l-Gayb”, *DİA*, TDV, Ankara 2009, c. 35 (ss. 81-83)
- , “Recâ”, *DİA*, TDV, Ankara 2007, c. 34 (ss.502)
- , “Sülûk”, *DİA*, TDV, Ankara 2010, c.38, (ss. 127-128)
- , “Şathiye”, *DİA*, TDV, Ankara 2010, c. 38 (ss. 370-371)
- , “Tevbe”, *DİA*, TDV, Ankara 2012, c.41, (ss. 284-285)
- Ulupınar, Hamide, “İlk Dönem Sûfilerinde Tevhid Anlayışı”, *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 9 [2008], sayı: 22, (ss. 235-255)
- Uzun, Mustafa, “Can”, *DİA*, TDV, Ankara 1993,c.7, (ss.138-139)
- , “Dede Ömer Rûşenî”, *DİA*, TDV, İstanbul 1994, c. 9, (ss. 81-83).
- Ümit, Mehmet, “Şuayb”, *DİA*, TDV, Ankara 2010, c. 39 (ss. 222-223)
- Yaşaroğlu, M. Kamil, “Namaz”, *DİA*, TDV, Ankara 2006, c. 32, (ss. 350-357)
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Bezm-i Elest”, *DİA*, TDV, Ankara 1992, c. 6, (ss.106-108)

Yavuz, Yusuf Şevki- ZekiÜnal, “Cebrail”,*DİA*, TDV, Ankara 1993, c.7, (ss.202-204)

-----, “Teveşül”, *DİA*, TDV, Ankara 2012, c.41, (ss.6-8)

Yazıcı, Tahsin, “Derviş”, *DİA*, TDV, İstanbul 1994, c. 9, (ss. 188-190).

-----, “Haydariyye”,*DİA*, TDV, Ankara 1998, c. 17, (ss.35-36)

Yazıcı, Tahsin - Süleyman Uludağ, “Herevî”,*DİA*, TDV, Ankara 1998, c. 17, (ss.222-226)

Yetik, Erhan, “Hayret”, *DİA*, TDV, Ankara 1998, c.17, (ss.60-61)

Yeşilyurt, Temel, “Rü’yetullah”,*DİA*, TDV, Ankara 2009, c. 35 (ss. 311-314)

Yılmaz, H. Kamil, “Cem”, *DİA*, TDV, Ankara 1993, c.7, (ss. 278-279)

-----, “Cezbe”, *DİA*, TDV, Ankara 1993, c.7, (ss.504)

Yurdagür, Metin, “Bekâ”, *DİA*, TDV, Ankara 1992, c.5 (ss. 359-360)

